

2020. VII. évfolyam 1-2. szám

Délvidéki Szemle

Történettudományi folyóirat

A TRIANONI SZERZŐDÉS KÖVETKEZMÉNYEI A DÉLVIDÉKEN

A tartalomból:

- Miklós Péter: Nemzetiségi viszonyok Csanád vármegyében Trianon után (1920–1950)
- Domonkos Ádám: A Szabadkai Városi Közkórház története az első világháborút követően
- Gorcsa Oszkár: Törökbecse demográfiai sajátosságai az első világháború árnyékában
- Olasz Lajos: A magyar kormány erőfeszítései a Nyugat-Bánság visszaszerzésére 1941-ben
- Forró Lajos: Magyar és magyarrá lett sorsok a Délvidéken
- Fábíán Borbála: Életkörülmények Bács-Bodrog megyében 1945 és 1949 között

Délvidéki Szemle

2020/1-2. VII. évfolyam, 1-2. szám

DÉLVIDÉKI SZEMLE

A megjelenést támogatta:

*Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó*

Főszerkesztő: *Zakar Péter*

Szerkesztők: *Döbör András, Fejős Sándor, Forró Lajos, Pető Bálint*

Nemzetközi Tanácsadó Testület tagjai: *Fodor István (Zenta), Molnár Tibor (Zenta), Szekernyés János (Temesvár), Srđan Cvetković (Belgrád), Kovács Attila (Ljubljana)*

Lektorálták: *Döbör András (8., 10.), Fejős Sándor (3., 6.), Forró Lajos (4., 5., 11.), Pető Bálint (7., 12.), Zakar Péter (1., 2.)*

Címlapterv: *Forró Lajos*

A borítón: korabeli képeslap

A folyóirat megjelenik évente két alkalommal: tavasszal és ősszel. A lap a történelmi Délvidék és a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió múltjáról és jelenéről közöl tudományos igényű, lektorált tanulmányokat, forrásismertetések, kritikákat és a délvidéki közélettel kapcsolatos cikkeket, interjúkat, konferencia-előadásokat.

A *Délvidéki Szemle* „Tudományos közlemények” rovatában jelennek meg az eredeti, másutt még nem publikált tudományos szakcikknek absztrakttal. A folyóirat a történet- és társadalomtudományok minden területéről közöl lektorált tanulmányokat; kutatási eredményeket és új forrásokat feldolgozó, összegző munkákat, forrásismertetések, elemzéseket, és átfogó szintéziseket.

A *Délvidéki Szemle* „Közélet” rovatában jelennek meg a délvidéki történeti kutatásokkal és a közélettel kapcsolatos publicisztikák, interjúk és konferencia-előadások írásos változatai, melyekre a tudományos közleményekkel szemben támasztott követelmények nem vonatkoznak.

A *Délvidéki Szemle* „Téka” rovatában jelennek meg a délvidéki vonatkozású könyvekről, filmekről, adatbázisokról és egyéb médiumokról szóló ismertetők, kritikák.

A benyújtott tudományos közlemények megjelentetésének fő szempontja a szakmai minőség. A kéziratokat a szerkesztőség véleményezi, majd a tudományos közélet felkért képviselői és a szerkesztőbizottság tagjai lektorálják.

A benyújtott tudományos közlemények szerzői bejelentik, hogy másutt még nem jelentették meg írásukat, a Szerkesztőség pedig nem zárja ki, hogy a *Délvidéki Szemle*ben történő közlés után máshol vagy más nyelven megjelenjen.

A kéziratokat magyar, szerb, német vagy angol nyelven, elektronikus formában a szerkesztőség címére kell beküldeni. A tanulmányok terjedelme minimum 10, maximum 20 nyomtatott oldal lehet.

Szerkesztőség:

Délvidéki Szemle Szerkesztőségi Hivatal

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

H-6725 Szeged, Hungary

Hattyas sor 10.

Tel.: +36/62-544-759

Email: delvidekkutato@delvidekkutato.hu

Honlap: www.delvidekkutato.hu

TARTALOM

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK	5
1. Előtanulmány a Békési református Egyházmegye történeti névtárához (Hegyi Ádám)	5
2. Nemzetiségi viszonyok Csanád vármegyében Trianon után (1920–1950) (Miklós Péter)	18
3. A Szabadkai Városi Közkórház története az első világháborút követően (Domonkos Ádám)	25
4. Törökbecse demográfiai sajátosságai az első világháború árnyékában A hősi halottak nyomában (Gorcsa Oszkár)	35
5. A magyar kormány erőfeszítései a Nyugat-Bánság visszaszerzésére 1941-ben (Olasz Lajos)	45
6. Magyar és magyarrá lett sorsok a Délvidéken (Forró Lajos)	61
7. Életkörülmények Bács-Bodrog megyében 1945 és 1949 között (Fábián Borbála)	70
8. Megújuló pedagógusképzés a Dél-Alföldön Reformtervek a két világháború közötti gazdasági szakoktatásban (Pelesz Nelli)	95

KÖZÉLET	105
9. Bőjtidőben	
Értékek átmentése egy bácskai falu példáján (Besnyi Károly)	105
KITEKINTŐ	109
10. A református egyházat ért sérelmek a Trianon utáni Csehszlovákiában (Petheő Attila)	109
11. Fogyatkozó magyarság Muravidéken Szlovén beolvasztási törekvések a két világháború között (Balogh Péter)	123
12. Egy hely, két különálló történelem Elek története az őskortól a németek betelepítéséig (Nagy Angelika)	133
TÉKA	149
13. A Délvidék történeti útja a modernizációtól a tragédiáig (Miklós Péter)	149

ELŐTANULMÁNY A BÉKÉSI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE TÖRTÉNETI NÉVTÁRÁHOZ¹

HEGYI ÁDÁM

ABSTRACT

The list of pastors and teachers of the Békés Reformed Diocese, located in the south-eastern region of the Hungarian Kingdom in the 18th century, can be reconstructed from various sources. The most important source is the records of the diocese, in which the pastors inaugurated in the diocese were listed between 1696 and 1809. However, far fewer documents are available about the teachers; the diocese kept incomplete records of them. For both pastors and teachers, parish records and registries should also be considered. If the documents of all the parishes can be processed, a list of pastors and teachers of the diocese who served in the early modern age can be compiled.

A történeti segéd tudományok szerint az archontológia az államigazgatási, közigazgatási és egyéb testületek tisztviselőinek kronologikus névtárát állítja össze, míg a prozopográfia az előbbi segéd tudomány által rekonstruált névsorokat egészíti ki biográfiai adatokkal. A prozopográfia célja, hogy egy-egy tisztviselő tevékenységéhez kapcsolódó életrajzi adatokat összegyűjtse, és ezáltal az igazgatástörténet jobb megértéséhez fontos adattárakat hozzon létre.² A hazai protestáns egyháztörténet-írás az utóbbi évtizedekben komoly eredményeket ért el az archontológiai és prozopográfiai kutatások terén: sorra jelennek meg a különböző egyházigazgatási egységek névtárai. Az evangélikus lelkészek prozopográfiáját közlő *Evangélikus lelkészek Magyarországon*³

című sorozat, valamint a református lelkészi névtárakat⁴ közreadó különböző kötetek egyre növekvő száma azt mutatja, hogy előbb-utóbb a kora újkori Kárpát-medence teljes lelkészi névtára el fog készülni. Ennek ellenére több olyan régió is van, amelyekben még az alap kutatások is hiányoznak.

Az utóbbi négy évben a Nemzeti, Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal segítségével a Békési Református Egyházmegye lelkészi névtárának összeállításához szükséges alap kutatást végeztük el: az 1696 és 1821 közötti időszak összes egyházi forrását feltártuk. A közigazgatási és a kegyúri iratok esetében viszont csak szűrőpróbaszerűen végeztünk kutatásokat. A kutatócsoport munkájának köszönhetően egy ingyenes, bárki számára elérhető repozitóriumba⁵ töltöttük fel az egyházmegye levéltári forrásait, és forráskiadványokat is közzétettünk.⁶ A békési egyházmegye esetében ezért most már minden adott ahhoz, hogy az egyházmegye archontológiája és prozopográfiája is elkészüljön. Ezt különösen sürgetővé teszi az, hogy 2009-ben megjelent Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája,⁷ valamint 2017-ben a Békés vármegyei evangélikus lelkészek adattára is.⁸ A következőkben a tervezett névtár forrásait és szerkezetét fogjuk bemutatni, valamint a dolgozat végén egy-egy mintát adunk a névtár archontológiai és prozopográfiai felépítésére.

A Békési Református Egyházmegye egyházkormányzati szempontból két nagy egységre bontható: egyházközségekre és egyházmegyére. A tervezett névtár archontológiai része ezért a gyülekezetek és az esperesség tisztségviselőit fogja időrendi sorrendben tartalmazni. 1696 és 1821 között az egyházmegyében esperes, alesperes, jegyző, lelkészi tanácsbíró, világi tanácsbíró, egyházmegyei gondnok és követ tisztségek léteztek, de a vizsgált időszakban nem töltötték be folyamatosan mindegyik pozíciót.⁹ A felsorolt tisztségek közül a követet kivéve mindegyik hagyományos egyházi pozíció, a deputatus felvétele az archontológiába viszont magyarázatra szorul.

A XVIII. században az egyházkormányzási iratokban rendszeresen találkozunk a deputatus kifejezéssel. Az esetek többségében olyan személyt értettek rajta, akit megbíztak valamilyen feladat elvégzésével. Ez viszont nem jelenti azt, hogy az egyházmegye hivatalos tisztségviselőjévé vált. Néhány esetben viszont egyházmegyei gyűlésen meghatározott időre és követutasításokkal ellátva választottak követeket. Tipikus példa erre a budai zsinatra megválasztott deputatusok esete: Szőnyi Benjámin és Szentmiklósi Sebők Sámuel az egyházmegye utasításokkal látta el, és meghatározott időre hatalmazták fel őket az esperesség képviselőjévé.¹⁰

Az egyházközségeknek öt típusát lehet megkülönböztetni: anyaegyházközség, leányegyházközség, missziós egyházközség, nem artikuláris egyházközség és sikertelen alapítású egyházközség. A XVIII. századi terminológia valójában csak az első két típust ismerte, a többi három kategóriát a kutatás során definiáltuk.

A tipológiában szereplő gyülekezetek különböző egyházi tisztségeket tartottak fenn. Ezek közül a legrangosabbnak az anyaegyházközségeket tarthatjuk. Ezeket minden

esetben lelkipásztor vezette. Az anyaggyülekezetekben ezenkívül találunk még beszolgáló lelkészt, káplánt, állandó tanítót, tanítót, segédtanítót, helyettes tanítót és leánytanítót. A leányegyházközségeket általában egy lévita vezette, és jobb esetben szolgált még mellette egy tanító is. Missziós gyülekezeteknél viszont a lévitából előbb-utóbb rendes lelkipásztor lett, ugyanis 1781 után több olyan egyházközség is létrejött, amelyek kezdetben nem tudtak önálló prédikátort megfizetni, később viszont megerősödtek, és anyaegyházközséggé váltak.

A XVIII. században a békési egyházmegyében valójában egyik egyházközség sem rendelkezett szabad vallásgyakorlattal, a reformátusok csak a kegyúr jóvoltából tarthatták meg templomaikat és papjaikat. A nem artikuláris egyházközség ezért itt nem a történettudományban ismert fogalmat jelenti, hanem olyan egyházalapítást, amelyet az állam betiltott. Jelenlegi ismereteink szerint a türelmi rendelet előtt a békési egyházmegyében két gyülekezetalapítás történt. 1749-ben Békéssámsonban Károlyi Antal dohánykertészeket telepített le. A falu első két évtizedéről kevés forrásunk maradt fenn, de az biztos, hogy Sámsonban egy új missziós református egyházközség jött létre, amely 1817-ben lett anyaggyülekezet.¹¹ 1753-ban Földesi György a Csongrád megyei Csányon (ma Csanytelek) elkezdett megszervezni egy református közösséget. A békéssámsoni esettel szemben a hatóság itt közbelépett, és Földesit tiltott vallásgyakorlás miatt elfogták.¹² Az archontológiában csak a csányi gyülekezetet tekintjük nem artikuláris helynek, a sámsonit nem, mivel az állam csak Csányban tiltotta meg a református gyülekezet megszervezését, Sámsonban viszont eltűrte.

Az utolsó gyülekezettípus a sikertelen alapítású egyházközségek kategóriája, amelyekben általában lévita és rektor szolgált. A nem artikuláris kategóriától ez abban különbözik, hogy csak 1781 utáni időszakban találunk ilyen eklézsiákat. Ekkor már könnyebben lehetett egyházközségeket alapítani, az állam nem avatkozott közbe. A türelmi rendelet után viszont nem sikerült minden alapítási kísérlet. Az 1810-es években a Gyoma melletti Csejt pusztán próbáltak meg egy dohánykertészfalvat megszervezni, amelynek lakossága református volt. Barkó Mihály 1822. március 13-án kelt kérvényéből tudjuk, hogy a közösség felbomlott.¹³ Ehhez hasonló folyamat zajlott le 1819-ben Bükkhegyen is.¹⁴

A tervezett archontológia legfontosabb forrása az egyházmegye ordinációs listája, amelyet 1696 és 1809 között folyamatosan vezettek. A következőkben azt mutatjuk be, miért jelentős ez a dokumentum.

A tiszántúli egyházkerületben a lelkésszé válás kritériumait a Geleji-kánonok szabályozták. Ezek szerint lelkésszé úgy válhatott valaki, ha rendelkezett külső (gyülekezeti) és belső (isteni) meghívással, ezt követően nyilvános vizsgán kellett számot adnia a tudásáról és erkölcséről. Amennyiben sikeresen levizsgázott, akkor a püspök az egyházkerületi gyűlés – korabeli kifejezéssel: zsinat – előtt kézzelkötve lelkésszé avatta, majd kiküldte őt az igehirdetésre és a szentségek

kiszolgálására. Mindezt egy papi diplomával hitelesítették, és gyakran a lelkész is adott egy reverzálist arról, hogy megtartja az egyházi törvényeket.¹⁵ 1715-ben viszont az uralkodó megtiltotta, hogy protestánsok zsinatokat hívjanak össze, ezért a lelkészavatás is nehézségekbe ütközött. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az egyházmegyéek kezébe került a lelkészavatás, viszont a mindenkori tiszántúli püspök igényt formált arra, hogy ő szentelje föl a lelkészjelölteket.¹⁶ Ebből adódóan a türelmi rendelet kihirdetéséig az egyházmegyéek voltak a lelkészavatások elsődleges helyszínei, noha az egyházkerület előtt is történtek ordinációk, mert az egyházkerületi jegyzőkönyvben is rendszeresen feltűnnek ordinációs jegyzékek.¹⁷

A békési egyházmegye első jegyzőkönyvében 1696 és 1809 között vezették az ordinált lelkészek névsorát, vagyis a türelmi rendelet kihirdetése után is fennmaradt a kialakult lelkészszentelési gyakorlat. Mivel 1781 után már nem ütközött akadályba a püspöki szentelés, az egyházmegye jegyzőkönyvében vezetett tanúsítványok már nem helyettesítő szerepet töltek be, hanem arra voltak alkalmasak, hogy az esperesség pontosan tisztában legyen a területén megválasztott lelképásztorok jogállásával. 1787-től kezdve az egyházmegyébe beiktatott lelkészeket az egyházmegyei gyűléseken kebelezték be, amelyekről egyházmegyei határozatokat hoztak, 1787 előtt viszont ilyen bekebelezési határozatok nem születtek, csak az ordinációs listában vezették a lelkészek adatait.¹⁸

Az egyházmegye első jegyzőkönyvében található ordinációs lista a Békési Református Egyházmegyébe 1696 és 1809 között bekebelezett lelképásztorok neveit tartalmazza.¹⁹ A jegyzék nemcsak neveket, hanem életrajzi adatokat is tartalmaz, ugyanis megtalálható benne Bökényi János makói prédikátor 1712-ben készült önéletírása. Az önéletírásról azért tételezhetjük fel, hogy 1712-ben keletkezett, mert a jegyzőkönyvben közvetlenül az önéletírás után Bökényi esperessé választása található, amelyre 1712. április 10-én került sor. A kéziratban javítva van a dátum, ezért elképzelhető, hogy 1713 a helyes olvasat, viszont valószínűbb, hogy az egyházmegyei gyűlés (1712. április 10.) után hagyta jóvá az egyházkerület az esperesválasztást, és nem fordítva: 1712. szeptember 28-án a debreceni zsinaton Bökényi Jánost megerősítették a makói egyházmegye élén.²⁰

Néhány esetben a békési egyházmegye első jegyzőkönyvében található ordinációs listában más aláírók is közölnek életrajzi adatokat, de azok Bökényi önéletírásához képest sokkal rövidebbek. Így például Szentmiklósi Sebők Sámuel esetében megtudjuk, hogy külföldön tanult, és korábban a nagykunsági egyházmegyében szolgált. Szintén közöl biográfiai adatokat Mező István feketegyarmati lelképásztor bejegyzése is, akiről megtudjuk, hogy korábban Tiszalökön szolgált.

Az aláírók neve mellett nem minden esetben szerepel, melyik gyülekezetbe kerültek, ezért a lelkészi szolgálat helyszínének megállapításához további forrásokat kell felhasználni, amely ennek a tanulmánynak nem feladata.

A lelkési névsorban szerepel egy segédlelkész aláírása is: 1774-ben Dobsa Ferenc „coadjutorként” írta alá a nevét. A korabeli terminológia szerint az egyházmegye vezetője az esperes (senior) és a világi főgondnok (coadjutor curator) volt. Hitéleti kérdésben az esperes, más ügyekben a főgondnok szavazata döntött.²¹ Ebben az esetben viszont a coadjutor nem a világi gondnokot jelenti, hanem a latin kifejezés szó szerinti értelmezését, vagyis segítőt. Az egyházmegyei jegyzőkönyvben található díjlevelek között 1768-ban Békésen Szappanos Mihályt szintén coadjutorként említik. Ha Szappanos világi gondnok lett volna, akkor nem állapították meg volna az éves fizetését, tehát Dobsához hasonlóan ő is segédlelkész volt.²²

A névsorban találunk arra példát, hogy az egyházmegye csak évekkel az egyházkerületi ordináció után kebeleztet be valakit: 1713. június 8-án a csatári zsinaton Lenth Pált Hódmezővásárhelyre ordinálták,²³ de az egyházmegye csak 1718. november 15-én iktatta őt be a lelképásztori karba.

Néhány esetben előfordult, hogy a lelkész nem a bekebelezésekor írta alá az egyházmegye protokollumát, illetve a lelkész helyett az esperes írta be a prédikátor nevét. Nagy valószínűséggel az ordinációs jegyzékben szereplő lelképásztorok ordinációjának dátuma nem minden esetben valós, amelyet Boros István bejegyzése mutat, ugyanis más forrásokból²⁴ és a szakirodalomból²⁵ tudjuk, hogy Magyaritében 1776-ban még nem létezett református gyülekezet, a jegyzőkönyvben szereplő beírás szerint mégis 1776-ban nevezték ki őt Magyaritébére lelkésznek.

A békési egyházmegye jegyzőkönyvében a gyülekezeti iskolákba kibocsátott rektoroknak is alá kellett írniuk az egyházmegye törvényeit. Mivel a jegyzőkönyv nem tartalmazza az egyházmegye törvényeit, a szabályokat valószínűleg szóban ismertették a rektorokkal, az aláírások mellett viszont több esetben is megtalálható, hogy az egyházmegye törvényeit elfogadják. Az aláírások különlegessége, hogy az egyházmegyét (tractus) több esetben is egyházkerületként (districtus) nevezték meg, illetve felváltva használták az egyházmegye megnevezésére a makói és a békési traktus kifejezéseket.

A jegyzőkönyv 1712 és 1741 közötti időszakból tartalmaz aláírásokat, de nem folyamatos: 1729 és 1738 között senki sem írta be a nevét a rektorok közé. Az viszont nem egyértelmű, miért nem szerepelnek benne olyan gyülekezetek rektorai, ahol biztosan működött 1712 és 1741 között rektor. Például Szathmári Deák Mihály 1732-ben Algyőn szolgált rektorként,²⁶ mégsem szerepel a neve az aláírók sorában. A gyülekezet nagysága nem feltétlenül függ össze az aláírásokkal, mert kisebb lélekszámú egyházközösségek (Nagyzerénd, Ménes) tanítói is szerepelnek a listában. Igaz, az esetek többségében a jelentősebb református eklézsiák iskoláit nevezik meg: Hódmezővásárhely, Makó, Szentes, Gyula, Békés.

Amint említettük, a békési egyházmegyében beiktatott lelképásztorok névsorát 1696 és 1809 között az egyházmegye legelső jegyzőkönyvében vezették. 1787-ben megnyitották az esperesség második jegyzőkönyvét,²⁷ de abban nem folytatták tovább

a lelkészi névsort, hanem továbbra is az első kötetbe írták azt be. 1812-ben viszont egy másik kötetben ismét elkezdték a prédikátorok jegyzékét vezetni, de ez a jegyzék tartalmát és formáját tekintve jelentősen eltér az első kötetben lévő névsortól, ugyanis az első kötetben alapvetően kétféle feljegyzéssel találkozunk: az egyházmegye törvényeit elfogadók aláírásaival, illetve tanúsítványokkal. Az előbbi esetén a beiktatott lelkipásztor kötelezte magát, hogy az egyházmegye törvényeit betartja, míg a tanúsítványnál azt is rögzítették, hogy a prédikátort melyik gyülekezet választotta meg, valamint azt, hogy sikeres vizsgát tett az egyházmegye, illetve a püspök előtt. Végül rögzítették, hogy a jelöltet beiktatták lelkipásztornak.²⁸

Az 1812-ben nyitott kötetben 1839-ig vezették a lelkipásztorok névsorát.²⁹ Ebben nem szerepelnek olyan aláírások, amelyek az első kötethez hasonlóan csak az egyházmegyei törvények elfogadását rögzítik. Találhatóak benne viszont tanúsítványok, kötelezvények, lelkészi életrajzok, összeírások és esküminták. Nem tudjuk, miért szakadt meg 1809-ben az első kötetben a lelkipásztorok névsora, mindenestre árulkodó tény, hogy pont abból az időszakból nem maradt fenn nyilvántartás (1809 és 1812 között), amikor Gyarmathi Ferenc vezette az egyházmegyét.³⁰ Az 1812-ben nyitott új kötet esetében Kiss András esperessé választásával hozható összefüggésbe az új névsor, mert a kézirat elején az esperesválasztásról találunk egy rövid bejegyzést, majd az egyházmegye pontos lelkészi karának összeírását. Az új esperes rögzítette, hogy megválasztásának évében az anyaegyházközségek élén kik álltak, és mekkora lélekszámú gyülekezeteket vezettek, egyben közölte azt is, hogy Saator János volt a traktus világi főgondnoka. Ez azt jelenti, hogy az 1812-ben nyitott füzet abban az értelemben az első jegyzőkönyv folytatásának tekinthető, hogy ebben folytatták a lelkipásztorok nyilvántartását. A kötetben vezetett jegyzék egész biztosan nem teljes, mert 1821 után egyetlen lelkipásztort sem vezettek be a kötetbe. 1839-ben viszont néhány prédikátor önéletrajzi adatait írta abba be.

Az 1812-ben nyitott lelkészi nyilvántartásban a Kis András által készített összeírás után a lelkészjelöltek, az egyházmegyei jegyző és a tanácsbírák eskümintái szerepelnek. 1812 és 1819 között a beiktatott lelkipásztorok tanúsítványait vezették, amelyet nem minden esetben a beiktatott prédikátor írt be a kötetbe. A lelkészek között káplánt (segédlelkészt) is találunk: Szentesi Nagy Józsefet 1817-ben választották öcsödi káplánná. A kötetben szereplő kötelezvények minden esetben magyar nyelvűek. Ezekben a békési egyházmegye valamelyik gyülekezetébe megválasztott lelkipásztorok megfogadták, hogy az egyházi törvényeket és a református hitelveket betartják. A dokumentum végén néhány lelkészi önéletrajz található. A szövegkörnyezetből sajnos nem derül ki, miért kérték a lelkipásztorokat arra, hogy foglalják össze életük történetét, de azt tudjuk, hogy a XIX. században a református egyházban ez nem volt példa nélküli: a tiszáninneri egyházkerületben 1807 és 1808 között írták össze a prédikátorok életrajzát.³¹ A békési egyházmegyében 1839-ben készült életrajzi

összeírás láthatóan csonka maradt, amelyet Makai István bejegyzése tömören foglal össze: „*Hogy ki voltam, és ki vagyok, erről több rendbeli írások tesznek tanúbizonyságot.*” Pedig az életrajzírók között olyan is akad, aki komolyabban foglalkozott a történelemmel. Ilyen volt Gacsári István füzesgyarmati lelkész, aki szolgálati helyének történetét írta meg.³² Önéletrajzában viszont mélyen hallgat erről.

A történeti segédtudományokban általában a prozopográfia segítségével egy rövid életrajzot állítanak össze. A Békési Református Egyházmegye történeti névtárában viszont arra törekszünk, hogy az összes olyan forrást bemutassuk, amely egy-egy személy egyházi tisztségének pontos időtartamát rekonstruálja. Így például minden esetben jelöljük az egyházkerület exmittálási és az egyházmegye ordinálási időpontját. Mindezen túl a névtárban szereplők életrajzát a szolgálati életútra koncentrálni fogjuk bemutatni. Ez azt jelenti, hogy minden olyan forrást bedolgozunk a prozopográfiába, amely az egyházi működéssel kapcsolatos: álláspályázatokat, kérvényeket, feljelentéseket, beszámolókat stb.

A prozopográfiai rész tervezett szerkezete megkülönbözteti az elsődleges forrásokat a másodlagos forrásoktól. Primer forrásoknak azokat a dokumentumokat tekintjük, amelyek kortársak, illetve autográfok. Ezek alapján az ordinációs listákat, az egyházmegyei és gyülekezeti jegyzőkönyvi határozatokat, az anyakönyvi bejegyzéseket és egyéb egyházigazgatási iratokat tekintjük a legfontosabb adatbázisnak. Szekunder forrásoknak azokat a dokumentumokat tekintjük, amelyek nem kortársak, de olyan információkat tartalmaznak, amelyek az adott személy egyházi működését hitelesen mutatják be. Ezek általában visszaemlékezések, önéletírások, krónikák, halottbúcsúztatók. A prozopográfiában külön-külön csoportban közöljük az egyházi tisztséggel kapcsolatos adatokat és az adott személy életrajzi adatait. Az egyházi tisztséggel kapcsolatos adatok összegyűjtése során különösen nagy hangsúlyt fektetünk a pontos szolgálati idő meghatározására. Amennyiben a vizsgált személy a szakirodalomban is ismert, akkor a szakirodalom adatait ütköztetjük a forrásokkal. Ezt egy külön mezőben tesszük meg, a forrásoktól egyértelműen elkülönítve.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a Békési Református Egyházmegye történeti névtárának összeállításához minden a rendelkezésünkre áll: a források áttekintésével meg tudtuk határozni az archontológia szerkezetét. A dolgozatban bemutattuk a névtár alapforrásának számító ordinációs listákat, az alábbi mellékletben pedig bemutatjuk a névtár archontológiai szerkezetét és egy prozopográfiai tételét.

A BÉKÉSI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE ARCHONTOLÓGIÁJÁNAK FELÉPÍTÉSE

1. Egyházmegye (tractus)
 - 1.1. Esperes (senior)
 - 1.2. Alesperes (prosenior)

- 1.3. Egyházmegyei jegyző (tractualis notarius)
- 1.4. Lelkészi tanácsbíró (assessor)
- 1.5. Egyházmegyei gondnok (coadjutor curator)
- 1.6. Világi tanácsbíró (assessor)
- 1.7. Követ (deputatus)
2. Egyházközségek
 - 2.1. Anyaegyházközség (ecclesia)
 - 2.1.1 Lelkipásztor (Verbi Divini minister)
 - 2.1.2 Beszolgáló lelkipásztor (interimalis minister)
 - 2.1.3. Káplán (coadjutor)
 - 2.1.4. Állandó tanító (professor)
 - 2.1.5. Tanító (rector)
 - 2.1.6. Helyettesítő tanító (interimalis rector)
 - 2.1.7. Segédtanító (praeceptor)
 - 2.1.8. Lánytanító
 - 2.2. Leányegyházközség (filia)
 - 2.2.1. Lévíta
 - 2.2.2 Tanító (rector)
 - 2.3. Missziós egyházközségek
 - 2.3.1. Lelkipásztor (Verbi Divini minister)
 - 2.3.2. Lévíta
 - 2.3.3. Tanító (rector)
 - 2.4. Nem artikuláris egyházközségek
 - 2.4.1. Lévíta
 - 2.4.2. Tanító (rector)
 - 2.5. Sikertelen egyházközség-alapítások
 - 2.5.1. Lévíta
 - 2.5.2. Tanító (rector)

PÉLDA EGY PROZOPOGRÁFIAI TÉTELRE

- **Egységesített név:** Bökényi János
- **Névvariánsok:** Johannes Bökényi
- **Egyházi tisztség, elsődleges források:** 1675. június 23-án a csatári zsinat makói lelkésznek ordinálta.³³ 1693. október 2-án a zilahi zsinat Forgolányba ordinálta Bökényit.³⁴ 1712. április 10-én a mezővásárhelyi (Hódmezővásárhely) egyházmegyei gyűlésen esperessé választották.³⁵ 1712. szeptember 28-án a debreceni zsinaton Bökényi Jánost a makói egyházmegye esperesévé választották.³⁶

– **Egyházi tisztség, másodlagos források:** Bökényi önéletrajzát a békési egyházmegye első jegyzőkönyvébe írta be, amelyről egy másolatot készítettek a makói presbiteri jegyzőkönyvben.³⁷ Autográf önéletírása szerint 1673 és 1675 között Nagybjomban rektor-káplán volt. 1675. április 22-től makói lelkipásztor. Makó pusztulása után egy évvel (1687?) szülőföldjén lelkész 1701-ig. 1701. április 29-től makói lelkész. 1712. április 10-től a békési egyházmegye esperese.³⁸

Kis Bálint a XIX. század elején Bökényi önéletírását kisebb-nagyobb hibákkal kivonatolva közölte, ezek szerint Bökényi Nagybjomban volt iskolamester. 1675. április 22-től makói rektor és káplán. 1686 körül Csatáron lelkipásztor. 1701. április 29-től makói lelkipásztor. 1713. április 10-től esperes.³⁹ Kis egyértelműen téved, amikor azt állítja, hogy Bökényi Makón rektor és káplán volt, illetve Csatáron lelkipásztor.

Szirbik Miklós a makói presbiteri jegyzőkönyvben lévő önéletírás alapján rekonstruálta Bökényi életrajzát, más forrást nem ismert: 1673-ban Nagybjomban rektor és káplán. 1675. április 22-től makói lelkipásztor. 1687 körül szülővárosa lelkipásztora 14 éven keresztül. 1701. április 29-től ismét makói lelkész. 1713. április 10-től esperes 1718-ig.⁴⁰

– **Egyházi tisztség szakirodalom alapján:** Borovszky szerint 1675 és 1686, valamint 1701 és 1718 között makói lelkipásztor és esperes. Bökényit 1675. április 22-én választotta meg Makó tanácsa lelkészének, és 1675. június 23-án a csatári zsinat szentelte föl makói lelkipásztornak. 1701. április 29-től ismét makói lelkész. 1712. április 12-én Hódmezővásárhelyen a békési egyházmegye esperesének választották, amelyet 1712. szeptember 28-án a debreceni zsinat is megerősített. Esperesi és makói lelkipásztori tisztségét haláláig, 1718-ig megtartotta. Borovszky szerint Bökényi önéletírásában 1713 szerepel esperessé választásánál, de ezt ő tévedésnek tartja, mert az egyházkerületi jegyzőkönyvben megtalálta az 1712-es ordinációt.⁴¹ Legújabb kutatások szerint 1712. szeptember 28-án választották meg a békési egyházmegye esperesének.⁴²

– **Életrajzi adatok, elsődleges források:** Bökényi önéletírásában nem közli szülőhelyét, sem születési idejét, csak azt, hogy gyerekként árvaságra jutott. Iskolai tanulmányairól sem közöl semmit, csak annyit, hogy isteni elhívást érezve a lelkipásztori pályát választotta. Két évig szolgált Nagybjomban rektor-káplánként, amelyről Nógrádi Mátyás püspök kiállított egy igazolást. 1675-ben meghívták Makóra lelkipásztornak, ahol a török-tatár csapatok pusztításáig szolgált. Ezután családjával együtt Debrecenbe menekült, ahol alkalmi igehirdetésekből és temetési szolgálatokból élt. Ezalatt többször is meghívták lelkipásztornak Bátorba, Fehértóra és Bagamérre, de egyik állást sem foglalhatta el, mert az esperesek azt nem engedélyezték. Egy év debreceni tartózkodás után megkapta szülőföldje prédikatori

állását, ahol 14 évig szolgált. Nem közli viszont a település nevét. 1701. április 29-étől ismét Makón lett lelkipásztor. Egy igehirdetése miatt beidéztek Szegedre, ahol az Apostolok cselekedeteinek 22. részének 22. és 24. verseit idézte védekezéséért. Ezt követően bebörtönözték, ahonnan váltságdíj fejében a gyülekezete kiváltotta őt. 1712. április 10-én Mezővásárhelyen esperessé választották.⁴³

- Szegedi prédikációjáról a ferences rendház historia domusából is értesülünk. Ebben annyit jegyeztek föl, hogy 1704-ben egy „*Professores Calvinianae haeretis*” hitvitázott a szerzetesekkel.⁴⁴ A szöveg nem nevezi meg Bökényit, és nem részletezi a hitvitát, csak azt tudjuk, hogy egy eretnek kálvinista professzorral vitakoztak. Mivel a makói lelkipásztor nem írta meg, melyik évben hurcolták el Szegedre, csak feltételezhetjük, hogy a ferencesek róla jegyezték fel az eretnekségre vonatkozó sort.
- **Életrajzi adatok, másodlagos források:** Kis Bálint és Szirbik Miklós azt feltételezte, hogy a Szentes mellett lévő – a török háborúk miatt elpusztult – Bökényről származott. Makó pusztulása után Debrecenbe menekült. Több meghívást is kapott Nyírbátorba, Újfehértóra és Bagamérra, de az esperesek ezeket a meghívásokat nem hagyták jóvá. Egy év debreceni tartózkodás után szülővárosa hívta meg lelkészének, ahol 14 évig szolgált, de sem Szirbik, sem Kis nem közli, hogy ez a Csongrád megyei Bökény lett volna. 1701-ben visszatért Makóra, és egy igehirdetése miatt beidéztek Szegedre, ahol börtönbe került. A fogságból csak váltságdíj ellenében szabadulhatott. 1718-ban halt meg.⁴⁵ Kis Bálint Szirbikhez képest eltérő adatokkal is szolgál, mert szerinte Makó pusztulása után Bökényi Csatárra ment, ahol lelkipásztorként szolgált, majd a török-tatár hadak miatt innen is el kellett menekülnie. Kis a halálozási dátumát is eltérően adta meg, mert szerinte 1728-ban halt meg.⁴⁶
- **Életrajzi adatok szakirodalom alapján:** Borovszky szerint az Ugocsa vármegyei Bökényből származott, és a debreceni kollégiumban tanult. Tanulmányai befejezése után 1673-ban tanító lett Biharnagybajomban.⁴⁷ 1675 és 1686 között makói lelkipásztor volt. 1686 őszén Galga kán elpusztította Makót, ezért Bökényi a családjával együtt Debrecenbe menekült, ahol egy évig nyomorgott. Itt temetési szolgálatokból és alkalmi igehirdetésekből élt. Annak ellenére, hogy a nyírbátori, az újfehértói és a bagaméri egyházközség is meghívta lelkipásztorának, ezeket az állásokat az esperesek ellenkezése miatt nem tudta elfoglalni. Végül az Ugocsa vármegyei Forgolányban kapott lelkészi állást, ahol 14 évig szolgált. Erről a szolgálatáról Nógrádi Mátyás tiszántúli püspök egy igazolást is kiállított a számára. 1693. október másodikán a zilahi zsinat legalizálta forgolányi szolgálatát, mert hivatalosan is ordinálták Forgolányba. A makói reformátusok 1701-ben visszahívták Bökényit, és patics falazatú templomot építettek. A templom építésére adakozást hirdettek, amire a nagykőrösi egyháztól 28 tallér támogatást kaptak. Borovszky feltételezi, hogy Bökényit azért idéztette be Szegedre gróf Volkra Ottó

Kristóf császári és királyi biztos, mert templomot építtetett. Szegeden Bökényit bebörtönözték, ahonnan magas váltságdíj fejében szabadon engedték. 1718-ban halt meg. Önéletírásának eredetije a békési egyházmegye első jegyzőkönyvében található, amelyről a XIX. század elején a makói presbiteri jegyzőkönyvbe készítettek egy másolatot. Borovszky a makói önéletírást ismerte, de olyan adatokat is közölt Bökényiről, amelyek az életrajz egyik verziójában sem szerepelnek: Forgolány megnevezése nem található a szövegben, szintén nem szerepel az önéletrajzban gróf Volkra Ottó Kristóf, viszont az önéletírás szerint Bökényit prédikációja, és nem a templomépítés miatt idézték be Szegedre. Borovszky felhasználta az egyházkerületi jegyzőkönyvet is, valamint az egyházkerületi jegyzőkönyv regesztáit, és a korabeli makói lelkipásztortól, Szöllősy Antaltól is kapott információkat Bökényiről, ezért elképzelhető, hogy ezekből szerezte azokat az információkat, amelyek az önéletírásban nem szerepelnek. A ferences historia domust Borovszky nem ismerte.⁴⁸

Reizner Bökényi János életrajza alapján így foglalja össze a makói református egyház történetét: török-tatár csapatok 1686 körül felégették Makót, és Bökényi fogságba került, ahonnan ki tudott szabadulni. Mivel Makó elpusztult, Bökényi Debrecenbe menekült, ahonnan 1701-ben tért vissza Makóra. Vezetésével ekkor Makón egy paticsfalazatú templomot építettek.⁴⁹

Szakály szintén csak Reiznerre utal, amikor azt mondja, hogy 1701. április 29-én lett ismét makói lelkipásztor Bökényi János. Egyben tartalmilag ismerteti Bökényi meghurcoltatását is, de csak azt mondja, hogy Bökényit Szegedre idézték be, ahol fogságba került. Prédikációjáról semmit sem közöl. Bökényit magyar és szerb rabokkal együtt tartották fogva, ahonnan 200 forint, 7 rókabőr és 7 bárány fejében engedték szabadon.⁵⁰

Tóth Ferenc Bökényi magyar nyelvű életrajzát Szirbik alapján idézi. Ezek szerint Bökényi 1675. április 22-én lett makói lelkipásztor. Tóth nem adja meg, honnan veszi azt, hogy 1686-ban tatárok fogságába került, ugyanis Bökényi életrajzi írásában nem szerepel erre vonatkozó dátum. Tóth szerint 1701. április 19-én (nem 29-én!) tért vissza Bökényi Makóra. Ő viszont közli, hogy Bökényit igehirdetése miatt idézték be Szegedre, ahol bebörtönözték. 1713. április 10-én választották Bökényit Hódmezővásárhelyen esperessé, amely tisztséget haláláig, 1728-ig megtartott.⁵¹ Tóth hibásnak tartja Kis Bálint állítását, amely szerint Bökényi Makón rektorként és káplánként szolgált. Tóth szerint Kis abban is téved, hogy Bökényi Csatárra menekült, mert a csatári zsinat nevezte ki őt Makóra.⁵²

– **Egyéb:** halálának dátuma bizonytalan, de valószínű, hogy a szakirodalom állításával ellentétben 1728-ban (és nem 1718-ban) halt meg. Az 1728-as dátum azért valószínűbb, mert a békési egyházmegye őt követő esperesét egyértelműen 1728-ban választották meg, és nem valószínű, hogy az egyházmegye 1718 és 1728 között vezető nélkül működött volna.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.
- ² Engel Pál: *Archontológia-prozopográfia*. In: Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest, 1998. (A történettudomány kézikönyve, 1.) 29–39.
- ³ Csepregi Zoltán: *Evangelikus lelkészek Magyarországon (ELEM) II. kötet A zsolnai zsinattól (1610) a soproni országgyűlésig (1681)*. Budapest, 2019.
- ⁴ Például: Tóth Levente: *A Sepszi Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*. Budapest, 2013. (Erdélyi református egyháztörténeti füzetek, 20.).
- ⁵ *A mindennapi élet egyháztörténeti forrásai a Békési Református Egyházmegye gyűlekezeteiben 1711–1821 között*. <http://bekref.bibl.u-szeged.hu/> (Letöltés: 2021. április 22.).
- ⁶ Hegyi Ádám (szerk.): *A békési Református Egyházmegye első jegyzőkönyve és annak mellékletei 1696–1809 (1839)*. Debrecen, 2021 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani, 23.).
- ⁷ Héjja Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848*. Gyula, 2009. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből, 11.).
- ⁸ Csepregi Zoltán: *Békés vármegyei evangélikus lelkészek a Türelmi rendelet (1781) előtt*. In: Héjja Julianna Erika (szerk.): *EÁrchívum. Tanulmányok Erdész Ádám hatvanadik születésnapja tiszteletére*. Gyula, 2017. 311–328.
- ⁹ Kis Bálint: *A helvéciai vallástételt követő Békés-bánati egyházi vidék vallási, polgári, tudomány és földleírasi történeteinek emléke*. In: Gilicze László – Kormos László (közread.): *A Békési-Bánati Református Egyházmegye története (1836)*. (Dél-alföldi évszázadok, 5.) Békéscsaba–Szeged, 1992 (a továbbiakban: Kis 1992) 94–120.
- ¹⁰ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TtREL) I.29.c.14. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Esperesi hivatal, teendő, jogkör. A békési egyházmegye utasítása követi számára, Öcsöd, 1791. szeptember 26.
- ¹¹ Hegyi Ádám: *Református kertszököszögek megszervezése a Dél-Alföldön a 18–19. század fordulóján*. Délvidéki Szemle, V. évf. (2018) 1. sz. 73–84.
- ¹² Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár. C 40 1753. fasc. 19. nr. 51. Helytartótanácsi Levéltár. Acta religionaria. Földesi György református tanító tanúkihallgatási jegyzőkönyve, Szeged, 1753. május 7.
- ¹³ TtREL I.29.c.12. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Hivatali kérés, pályázók 1804–1905. Barkó Mihály beszámolója, Csejt, 1822. március 13.
- ¹⁴ Hegyi Ádám: *„...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanátsos...” Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között*. Debrecen, 2018. (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai) 144.
- ¹⁵ Köblös József: *Exmissió, ordináció, konsekráció. A lelkészi hivatal elnyerésének lépései a Dunántúli Református Egyházkerületben a XVII–XVIII. században*. Acta Papensia, XVI. évf. (2016) 1–2. sz. 84.
- ¹⁶ Tóth Sámuel: *Adalékok a Tiszántúli Ev. Reformált Egyházkerület történetéhez, 1. füzet. A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület legrégebbi jegyzőkönyvéből 1568–1765-ig*. Debreczen, 1894 (a továbbiakban: Tóth 1894). 97.
- ¹⁷ Tóth 1894. 29–33.
- ¹⁸ TtREL. I.29.a.2. Békés-bánati egyházmegye iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829. Közgyűlés, Hódmezővásárhely, 1796. április 22.
- ¹⁹ TtREL I.29.a.1. Békés-bánati egyházmegye iratai. Közgyűlési jegyzőkönyv (1712–1778) omniáriummal 1696–1809.
- ²⁰ TtREL I.1.a.2. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyv 1567–1765. 224.; Tóth 1894. 93.
- ²¹ Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*. 2. köt. 1711–1822. Debrecen, 1908. 47.; Szentpéteri Kun Béla: *A magyarországi református egyház külső rendje*. Budapest, 1948. 80.
- ²² Kis Bálint is észrevette a terminus kettős értelmezését, mert az egyházmegye 1771-ben hozott határozatai alapján feltételezte, hogy már ekkor volt világi gondnoka az egyházmegyének, de azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy a határozat szövege szerint a coadjutort az esperes segítőjének, tehát ebben az esetben az egyházi jegyzőnek kell tekinteni. Kis 1992. 112.
- ²³ TtREL I.1.a.2. 229.; Tóth 1894. 95.
- ²⁴ Történelmi Levéltár Nagybecskerek Zbirka crkventh matičnih knjiga reformatska crkvena opština Novi Itebej. Házassági, halotti és keresztelési anyakönyv omniáriummal 1787–1812 1. kötet.
- ²⁵ Szekernyés János: *A magyarság emlékjelei a Bánságban*. Temesvár, 2013. 202.
- ²⁶ *A szentesi református ekklezsia története 1700–1825*. Takács Edit (közread.) Szentes, 2001. [elektronikus dokumentum] <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/2001.72>.

- ²⁷ TtREL I.29.a.2.
- ²⁸ A lelkészszentelés folyamatáról lásd: Köblös 2016.
- ²⁹ TtREL I.29.c.15. Békés-bánati egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok. Tiszántúli egyházkerület: szervezet, tisztikar 1794–1904. A békési tiszteletes egyházi vidék protocolluma, melyben fel vannak jegyezve azoknak a tiszteletes tudós prédikátor uraknak neveik, akik ezen egyházi vidékben a szent hivatalra törvényesen exmittáltattak. H[ód]M[ező]Vásárhelyen d[ie] 8-a Maii 1812-től kezdve.
- ³⁰ Zoványi Jenő: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. 1. köt. Debrecen, 1939. 180.
- ³¹ Ugrai János: „*Kis világnak világos kis tüköre.*” *Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból*. Debrecen–Hernád, 2004. (Nemzet, egyház, művelődés, 2.).
- ³² Dusnoki-Draskovich József: *Bél Mátyás és Békés vármegye felfedezése*. In: Dusnoki-Draskovich József: *Nyitott múlt. Tanulmányok, történetek Gyuláról Békés vármegyéről és a fordított világról*. Gyula, 2000. (Gyulai füzetek, 12.) 166.
- ³³ TtREL I.1.a.2. Egyházkerületi jegyzőkönyv 1567–1765. 123.
- ³⁴ TtREL I.1.a.2. 1693.
- ³⁵ TtREL I.29.a.1. A kéziratban javítva van a dátum, ezért elképzelhető, hogy 1713 a helyes olvasat, viszont valószínűbb, hogy az egyházmegyei gyűlés (1712. április 10.) után hagyta jóvá az egyházkerület (1712. szeptember 28.) az esperesválasztást, ezért ebben az esetben 1713 nem jöhet szóba.
- ³⁶ TtREL I.1.a.2. 224.; Tóth 1894. 93.
- ³⁷ TtREL I.29.a.1. Makó-Belvárosi Református Egyházközség I.250.b.1. Presbiteri jegyzőkönyv omniáriummal (1675) 1787–1812 (a továbbiakban: MBRL).
- ³⁸ TtREL I.29.a.1.
- ³⁹ Kis 1992. 96.
- ⁴⁰ Szirbik Miklós: *Makó városának leírása 1835–1826*. Makó, 1979 (a továbbiakban: Szirbik 1979). 47–48.; Szirbik Miklós: *Makó városának közönséges és az abban lévő reformata ekklesziának különös leírása*. Sajtó alá rend. Eperjesy Kálmán. Makó, 1926 (a továbbiakban: Szirbik 1926). 48–49.
- ⁴¹ Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig. I. kötet A vármegye általános története*. Budapest, 1896 (a továbbiakban: Borovszky 1896). 306., 445–446.; Borovszky Samu: *Csanád vármegye története 1715-ig. 2. kötet A vármegye részletes története*. Budapest, 1897. 378.
- ⁴² Hegyi Ádám: *Esperesek műveltsége és életmódja a Békési Református Egyházmegyében (1686) 1712 és 1774 között*. In: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2019*. Budapest, 2020. 107.
- ⁴³ TtREL I.29.a.1. MBRL I.250.b.1.
- ⁴⁴ Magyar Ferences Levéltár. b.5. A Kapisztrán Rendtartomány Rendházai. A Szegedi Alsóvárosi Ferences Rend iratai 1301–1950. Monumenta Vetera et Nova... Conventus Szegediensis 1748–1829.
- ⁴⁵ Kis 1992. 96.; Szirbik 1979. 47–48.; Szirbik 1926. 48–49.
- ⁴⁶ Kis 1992. 96–97.
- ⁴⁷ Borovszky nem adja meg, hogy a Bihar vagy a Somogy vármegyei Nagybjomról van-e szó, viszont közli, hogy a tiszántúli püspök állított ki Bökényi számára igazolást, ezért egyértelmű, hogy Biharnagybjomban volt rektor Bökényi, hiszen Somogy vármegye nem tartozott a tiszántúli püspök fennhatósága alá.
- ⁴⁸ Borovszky 1896. 310., 445–446.
- ⁴⁹ Reizner János: *Makó város története*. Szeged, 1892 (a továbbiakban: Reizner 1892). 31–33.
- ⁵⁰ Szakály Ferenc: *A török kiűzésétől a Rákóczi-szabadságharc végéig*. In: Makó monográfiája. 4. köt. Makó története a kezdetektől 1849-ig. Blazovich László. (szerk.) Makó, 1993. 289. Reizner 1892. 32.
- ⁵¹ Tóth Ferenc: *Egyházak, oktatás, kultúra*. In: Makó monográfiája. 4. köt. Makó története a kezdetektől 1849-ig. Blazovich László (szerk.) Makó, 1993 (a továbbiakban: Tóth 1993). 580–581.
- ⁵² Tóth 1993. 581. Vö.: Kis 1992. 97.

NEMZETISÉGI VISZONYOK CSANÁD VÁRMEGYÉBEN
TRIANON UTÁN (1920–1950)

MIKLÓS PÉTER

ABSTRACT

The treaty of Trianon, signed on June 4 1920 to abolish the historical Hungarian state, also affected the former administrative unit of today's Hungarian Southern Great Plain region – Csanád county, and its capital, Makó. One part of the county was transferred to the territory of the Romanian state, while the parts of Arad County and Torontál County that remained in Hungary were attached to the rest. The newly united region was named Csanád–Arad–Torontál County. Thousands of Serbs moved from its territory to the Kingdom of Serbia–Croatia–Slovenia in the 1920s. As a result, the ethnic and denominational composition of the population of the region changed significantly. During the World War II, the deportation of local Jews, followed by the deportation of the German, Czechoslovakian and Hungarian populations, affected the life of the makeshift county. Later, the territory was divided between Csongrád and Békés counties in 1950 at the time of the national administrative reorganization and the introduction of the socialist council system. The sources of this essay were the documents of the Csongrád–Csanád County Archives of the Hungarian National Archives and the local history literature.

BEVEZETÉS

A történelmi magyar államot megszüntető, 1920. június 4-én aláírt trianoni békediktátum érintette a mai magyar dél-alföldi régió egykori közigazgatási egységét, a Makó székhelyű Csanád vármegyét is. A megye egy része a román állam területéhez került, közigazgatásilag pedig hozzácsatolták Arad vármegye és Torontál vármegye Magyarországon maradt részeit, és Csanád–Arad–Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyének nevezték el. Területéről az 1920-as években csaknem kétezer ortodox vallású szerb költözött a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területére. Ennek hatására a térség lakosságának etnikai és felekezeti összetétele jelentősen megváltozott. A második világháború idején a helyi zsidóság deportálása, azt követően pedig a németek kitelepítése, illetve a csehszlovák–magyar lakosságcsere hatott az 1945-től ismét Csanád vármegye nevet viselő közigazgatási egység életére, amelynek területét 1950-ben az országos közigazgatási átszervezések és a szocialista tanácsrendszer bevezetése idején Csongrád és Békés megye között osztották föl. A dolgozat forrásai a vonatkozó helytörténeti szakirodalom mellett a korabeli sajtó és a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád–Csanád Megyei Levéltára iratai voltak.

Csanád vármegye lakossága 1910-ben összesen 145 248 fő volt. Ebből 108 621 fő magyar, 17 133 fő szlovák, 14 046 fő román, 3967 fő szerb, 1013 fő német anyanyelvű, s 76 075 fő római katolikus, 24 897 fő református, 19 095 evangélikus, 16 851 ortodox, 4438 görög katolikus, 3335 izraelita vallású. 1941-ben összesen 177 391 ember lakta a megyét. 162 090 fő magyar, 7669 fő német, 4285 fő szlovák, 1738 fő szerb, 1297 fő román, 269 fő egyéb (ruszin, cigány stb.) nemzetiségű volt, s 121 132 fő római katolikus, 26 686 fő református, 17 024 fő evangélikus, 7164 fő görögkeleti, 1813 fő görög katolikus, 2908 fő izraelita, 664 fő egyéb (unitárius, baptista stb.) felekezethez tartozott. Többnyire a római katolikusok magyarok és németek voltak, a reformátusok magyarok, az evangélikusok magyarok és szlovákok, az ortodoxok románok és szerbek, a görög katolikusok magyarok, ruszinok és románok, az izraeliták magyarok.¹

Az 1920-as trianoni békeszerződés 61. és 64. pontja lehetővé tette, hogy a békeszerződés életbelépésétől számított hat hónapon belül a hazánk területén élő nem magyar nemzetiségű magyar állampolgárok opciót gyakorolhatnak a Magyarországot körülvevő országok egyikébe az állampolgárság megszerzéséért, s ugyanígy a volt Osztrák–Magyar Monarchia területén élő magyar nemzetiségűek, illetve anyanyelvűek (a trianoni államban) a magyar állampolgárságot az opció útján megszerezhették. Az optánsnak egy éven belül kellett átköltöznie abba az országba, ahová az opciót kérte, s joga volt ingatlanjait és ingóságait megtartani.

Csanád–Arad–Torontál vármegye területéről az 1920-as évek közepére (többségük 1923 folyamán) mintegy ezer szerb távozott a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területére: Battonyáról 879 fő, Újszentivánról 242 fő, Deszkről 228 fő, Magyarcsanádról 192 fő, Szőregről 103 fő. A battonyai szerbek nagy részét a macedóniai Skopje térségébe telepítették (a többi Csanád vármegyei optánst többnyire a Bánság és a Bánát falvaiban helyezték el a délszláv hatóságok), ahol azonban sokan sem az éghajlati, sem a gazdasági adottságokkal nem tudtak megbékélni, ezért visszatértek. Ilyen volt például az 1927-ben visszajött Bosnyák Milán, aki „különféle ígéretek hatása alatt távozott és ott nagy nyomorba jutott”, vagy Kollár Vitályos, aki 1923 tavaszán távozott arra a délszláv állami ígéretre alapozva, hogy ott földet és házat fog kapni, s aki végül Macedóniában jutott földhöz, de az éghajlatot nem bírva 1925-ben ismét Battonyára költözött.²

Az egykori Csanád vármegye (amelynek területe a mai Békés megye déli, illetve a mai Csongrád megye délkeleti részén fekszik) nemzetiségei – németek, szlovákok, szerbek, románok – közül a második világháborút követő népességmozgások a németiséget és a szlovákságot érintették. Elek (amely 1946 tavaszán közigazgatásilag átkerült Békés vármegyéhez) és Almáskamarás nagyobb számú német lakossága mellett Kübekháza és Újszentiván kisebb létszámú németiségét is kitelepítették 1946 folyamán (a két településről mintegy háromszáz főt, azonban további több mint ötszáz helyi német elmenekült 1944/45-ben, és nem is tért vissza).³ 1947-ben Pitvaros, Csanádalberti és Ambrózfalva szlovákságának nagy része – több mint háromezer fő – távozott Csehszlovákiába, s helyükre mintegy kétezer, Felvidékről kitelepített magyar (csallóköziek, többségükben gútaiak) került. A három faluban élő, hagyományosan evangélikus vallású, szlovákajkú többség helyét a katolikus felekezethez tartozó, Felvidékről érkezett magyarság vette át.⁴

1945 végén a magyar kormány 12.330/1945. ME. számú rendeletében elrendelte a magyarországi németek kitelepítését (elsősorban azokat, akik az 1941. évi népszámláláskor német nemzetiségűnek vagy német anyanyelvűnek vallották magukat). Így 1946 és 1948 között mintegy száznyolcvanezer főt deportáltak hazánkból a Németország területén kialakított megszállási övezetek egyikébe. Nem sokkal később, 1946. február 27-én a magyar állam a csehszlovák kormánnyal lakosságcsere-egyezményt kötött. Ennek értelmében ahány magyarországi szlovák jelentkezett áttelepülésre, a csehszlovák hatóságok annyi felvidéki magyart áttelepíthettek az anyaországba. 1947–1948-ban alig több mint hetvenezer szlovák távozott az országból, míg északi szomszédunk az egyezmény keretében több mint száz-tízezer magyart távolíthatott el területéről.

Páll Endre Csanád vármegyei alispán 1946. május 8-án tette meg április havi jelentését a vármegye közigazgatási bizottságának. Ebben a németek kitelepítésére

is kitért: 1946 áprilisában Almáskamarásról telepítették ki őket. „A hónap folyamán – írta a csanádi alispán – megtörtént Almáskamarás németajkú lakosságának kitelepítése is. A kitelepítést és a benépesítést nem a helyi közigazgatás, hanem a népgondozó hivatal különböző bizottságai intézték. A községben egyszerre három-négy bizottság is működött. A különböző bizottságok között a lakosság természetesen különbséget tenni nem tudott és az ezért az elkövetett és vélt sérelmek miatt nem annál a bizottságnál emeltek panaszt, mely az orvoslásra hivatott lett volna. Ennek folytán legnagyobb részben orvosolatlanok maradtak. Elek község elcsatolása következtében vármegyénkben három községet érdekel közelebről a németek kitelepítése. Újszentivánra és Kübekházában május hónapban kerül sor és remélem, hogy ezekben a községekben nagyobb körültekintéssel és a nemzeti vagyoni nagyobb védelmével fognak eljárni, mint ahogy Almáskamaráson történt. Almáskamaráson ugyanis a baromfi, a méhcsaládok nagy része a gondozás hiánya miatt elpusztult. Az újonnan betelepítettek nagy része a leltárban fel nem vett ingóságokat összeszedve, eltávozott. Egyesek a lezárt lakásokba erőszakkal hatoltak be s az összeszedett ingóságokkal a kerteken keresztül távoztak. Főispán Úr, amint a fent említett dolgokról tudomást szerzett, azonnal felhívta a rendőrséget, hogy a közelebbi fosztogatást akadályozza meg. És személyesen is kint járt helyettesemmel a rend helyreállítása érdekében. Józan és munkás emberek betelepítésével lehet csak megakadályozni a további pusztulást.”⁵

1946. május 31-én megfogalmazott május havi jelentésében Páll Endre részletesen írt a kitelepítés újszentiváni és kübekházi eseményeiről is.⁶ Ekkor szerzett tapasztalatai szinte teljesen megegyeztek az egy hónappal korábban Almáskamaráson megfigyelttel.

„Május hónapban megtörtént a torontáli járási németek kitelepítése is. Újszentiván és Kübekháza községekben éltek nagyobb tömegben a németek, míg Szőreg községben csak néhány család volt érdekelve. A kitelepítés lebonyolítására közel háromszázhusz személy érkezett Újszentivánra, mely a munkát öt nap alatt elvégezte. Sajnos a községek lakossága megfélemlítve saját magáról a kitelepítés előtt és alatt valóságos hadizsákmánynak tekintette a kitelepítettek ingóságait és a nemzeti vagyoni igen súlyos károkat okozott. Maguk ellen a kitelepítő bizottságok ellen is több panasz hangzott el, ezeket a panaszokat illetékes helyre továbbítottuk. A németek kitelepítése után következik az üresen maradt házak és birtokok betelepítése. Ezt a feladatot a községi földigénylő bizottságok végzik a vármegyei földbirtokrendező tanács közreműködésével. Már ez ügyben is több panasz érkezett be hozzám, úgyhogy szükségesnek tartottam személyesen is meggyőződni, mi a valóság a sok panaszban. A betelepítéssel kapcsolatban újságcikkek is jelentek meg a szegedi napilapokban. A vármegyei földbirtokrendező tanács mindenestre megvan a lehetősége arra, hogy a jogos panaszokat kivizsgálja és csak azoknak juttasson ingatlant, akik arra érdemesek.”⁷

Az alispáni jelentésekből kitűnik, hogy a németek kitelepítése a mezőgazdasági termelés fontos időszakában – a nyári betakarítás előtt – történt, s problémát jelentett, hogy a betelepülők kellő létszámban megérkeznek-e, illetve megfelelő módon el tudják-e végezni az ilyenkor elvégzendő munkálatokat. Az időjárás sem kedvezett azokban a napokban az újszentiváni gazdálkodóknak, hiszen 1946 júniusában – mint a megyei gazdasági hivatal vezetőjének jelentésében olvasható – nagy mennyiségű eső, illetve jégeső pusztította a termést. Újszentiván határában kétszáz katasztrális holdon tíz-tizenöt százalékos kár keletkezett a kukoricában és a dohányban.⁸

Páll Endre csanádi alispán 1947. szeptember 30-i, a vármegye közigazgatási bizottságának benyújtott jelentésében olvashatjuk, hogy a kitelepülés és a betelepítés 1947 őszén is folyt a három, döntően szlovákok által lakott, a mai Csongrád–Csanád megye területén lévő, egykor Csanád vármegyei településen (Pitvaroson, Ambrózfalván és Csanádalbertin). *„Szeptember hóban folytatódott az áttelepülésre jelentkezett szlovák anyanyelvű lakosság kiköltöztetése. Csanádalberti községből a kitelepítés megtörtént, míg Ambrózfalva községben október hóban történik meg a kitelepítés. Az áttelepülésre jelentkezett lakosság 21-én ünnepélyes keretek között búcsúzott eddigi hazájától, amelyhez hűtlenné lett. Csanádalbertibe szeptember hóban mindössze egy vonattal érkeztek szlovákiai magyarok, a nagyobb szabású betelepítés a közeljövőben fog lebonyolódni.”*⁹

Egy hónappal későbbi beszámolójában a következőkről írt Páll: a kitelepülni szándékozó szlovákság távozott a megyéből, és ezzel párhuzamosan megkezdődött a felvidéki magyarok beköltöztetése a szlovákok egykori épületeibe. Részletesen írt az alispán az áttelepített magyarok nehézségeiről is. *„Október hóban befejeződött a Szlovákiába áttelepülni óhajtó szlovák lakosság kiköltöztetése. Néhány család kivételével az áttelepülésre jelentkezett szlovákság elhagyta eddigi lakóhelyét. A szlovákok kiköltöztetésével egyidejűleg megkezdődött a csallóközi magyarság betelepítése is. Ambrózfalva és Csanádalbertibe a betelepítés még folyamatban van.”*¹⁰

Páll Endre 1947. december 4-én kelt jelentésében részletezte az idetelepített felvidéki magyarok nehéz és nyomorúságos helyzetét. Rámutatott arra, hogy a földek és a házak kiosztása nehézkesen halad, sőt még bírálta is az áttelepítési kormánybiztosság munkáját. *„Nem hagyhatom megemlítés nélkül azt sem, hogy a betelepítés technikai része sem megy minden zökkenő nélkül. Emiatt is állandó panaszokkal ostromolnak a betelepítettek. Több betelepített még ma sem jutott lakáshoz. Lassan megy a földek juttatása is, a betelepítetteknek nincs elég vetőmagjuk sem. Mindezekről az áttelepítési kormánybiztosnak kellene gondoskodnia. A panaszok kivizsgálása végett főispán úr személyesen szállott ki Pitvarosra és Csanádalbertire és vizsgálatának eredményéről illetékes helyre jelentését megtette.”*¹¹

Beszámolójának főntebb idézett mondataiban Páll Endre alispán a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság helyi megbízottja, Platthy Gyula tevékenységére és az azt övező elégedetlenkedésre utalt. A makói kommunista lapban 1947 végén hevesen támadták Platthyt, arra hivatkozva, hogy szlovákellenes, és megengedhetetlen – „szolgabírói” – göggel és hangnemben beszél a hozzá fordulókkal.¹² Ezen vádak miatt aztán Kiss János, Csanád vármegye főispánja vizsgálatot indított, sőt személyesen fogadta a pitvarosi és csanádalberti „öslakos”, azaz helyi szlovák nemzetiségű panaszosokat.¹³

1947. december első napjaiban valóságos tömegmozgalom szerveződött az áttelepítési megbízott ellen, tüntetéseket szerveztek ellene, s szabályosan elüldözték hivatalából, ahogy a korabeli sajtó megfogalmazta: „*Pitvaros és Csanádalberti népe eltávolította hivatalából Platthy Gyulát*”.¹⁴ Sőt a budapesti gazdasági rendőrség nyomozást indított Platthy Gyula ellen, amelynek eredménye szerint hat vagon kenyérgabonával nem tudott elszámolni. „*Elpanamázta a betelepült magyarok gabonáját – írta a Makói Népiújság –, nagyobb mennyiséget saját céljaira használt fel. Sok betelepült családnak miatta nem volt kenyere, vetőmagja.*”¹⁵ Végül Platthyt letartóztatták, és büntetőeljárás indult ellene. 1948 augusztusában kétévi fegyházra ítélték, mivel „*önmagának és tisztviselőinek osztotta ki az újjazdák vetőmagját*”.¹⁶

Nyomárkay István, Csanád vármegyei gazdasági főfelügyelő 1947. december 5-én írt beszámolójában ugyanezt hangsúlyozta: „*A pitvarosi, csanádalberti-i, ambrózfalvai és nagybánhegyesi betelepítettek – írta a gazdasági főfelügyelő – panasz tárgyává tették, hogy a részükre kiosztandó föld, kiosztási munkái vontatottan haladnak és többen a földjüket még nem kapták meg.*”¹⁷

1948. október 1-jén Szathmáry Károly helyettes alispán a következőket írta jelentésében Csanád vármegye közigazgatási bizottságának. „*A központi járáshoz tartozó, s a Csehszlovák magyar Lakosságcsere egyezmény végrehajtásával legteljesebb mértékben érintett Pitvaros, Ambrózfalva és Csanádalberti községekbe telepített magyar lakosság és a visszamaradt szlovák lakosság közötti ellentétek megszűntek, az egyetértés közöttük mindinkább javul.*”¹⁸

JEGYZETEK

¹ [Viczián János:] *Csanád vármegye*. In: Magyar Katolikus Lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/C/Csan%C3%A1d%20v%C3%A1rmege.html> (Letöltés: 2021. március 29.).

² Oltvai Ferenc: *A Csanád vármegyei szerb optások ügye. 1922–1930*. In: Zombori István (szerk.): *A szerbek Magyarországon*. Szeged, 1991. 137–198.

³ Vö. Miklós Péter: *A Csanád vármegyei németiség kitelepítéséről*. Délvidéki Szemle, 2014. 2. sz. 86–95.

- ⁴ Lásd bővebben: Kugler József: *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön*. Budapest, 2000; Miklós Péter: *A csehszlovák-magyar lakosságcsere Csanád vármegyei történetéhez*. In: Tóth István (szerk.): *Múzeumi kutatások Csongrád megyében*. 2007. Szeged, 2008. 93–100.
- ⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL CSCSML) CSKBI 4. doboz 57/1947. 23. 4. doboz 57/1947. 17.
- ⁶ A kübekházi németiség történetének legutóbbi földolgozása: Molnár Róbert – Miklós Péter: *Kübekháza első 170 éve*. Kübekháza, 2014.
- ⁷ MNL CSCSML CSKBI 4. doboz 57/1947. 23.
- ⁸ MNL CSCSML CSKBI 4. doboz 62/1947. 16.
- ⁹ MNL CSCSML CSKBI 9. doboz 22/1948.
- ¹⁰ MNL CSCSML CSKBI 9. doboz 22/1948.
- ¹¹ MNL CSCSML CSKBI 9. doboz 22/1948.
- ¹² Makói Népújság, 1947. november 29.
- ¹³ Makói Népújság, 1947. november 30.
- ¹⁴ Makói Népújság, 1947. december 3.
- ¹⁵ Makói Népújság, 1947. december 9.
- ¹⁶ Délmagyarország, 1948. augusztus 25.
- ¹⁷ MNL CSCSML CSKBI 9. doboz 39/1948.
- ¹⁸ MNL CSCSML CSKBI 12. doboz 10/1949.

A SZABADKAI VÁROSI KÖZKÓRHÁZ TÖRTÉNETE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐEN

DOMONKOS ÁDÁM

„Az őszi nap mindent beragyog, mindent megszépít,
s a betegek szívében is reménykedést virágoztat ki.
Bár gyógyulást is hozna azoknak,
akik szívet és tekintetet a nap felé fordítanak.”¹

ABSTRACT

In my work, I present one decade of history of the General Hospital Subotica after the First World War, based on archival sources and press history research. Furthermore, I made the following topics as the subject of my research: relevant aspects of general stringency, large-scale poverty, diseases and epidemics, and contingencies in administration. I analysed the connection between health care and poverty, and its specific moments in connection with the examination of the institution's history. In my work, the dysfunctions of the period's health care system come to the fore.

Szociális közegészségügyi szempontból tekintve a bácskai régió alacsony fejlettségi szinten állt, de fokozatosan javult a helyzet. 1912-ben Szabadkán három kórház működött, amelyek összesen 485 férőhellyel rendelkeztek, s ezzel a település a térség legnagyobb befogadókapacitású egészségügyi központjának számított.² Tizenöt gyógyszertárával ugyancsak elsőseget vívott ki magának a vármegyei nagyvárosokhoz képest. A város első patikája egyébként 1780-ban alakult meg, a legrégebb

kórház kezdetei pedig, amely a korábbi időszakban inkább csak a szegénygondozás feladatköreit látta el, a XIX. század első felére tehető.³ A kórházakat és szegényházakat még 1856-ban választották ketté, majd húsz év múlva a közegészségügyet állami feladattá nyilvánították (1876:XIV. tc.). A közegészségügyi gondoskodás, a csecsemő- és gyermekvédelem, valamint a szociálhigiénia terén is születtek törvények (1898:XXI. tc., 1901:VIII. tc. és XXI. tc.).⁴

Habár a kórházakat és szegényházakat a XIX. század derekán törvényileg szétválasztották, e korszak egyik általános jellemzője továbbra is az maradt, hogy az egészség- és a szegényügy egybefonódott. A szociális gondoskodás nem terjedt ki a legszélesebb tömegekre, sőt kapacitás híján a rászorultak csupán kis hányadát részesítették efféle ellátásban. Azok részesültek előnyben a szociális ellátás terén, akik erre a leginkább rászorultak. Annál is inkább, hiszen a szegény- és az egészségügy szoros összekapcsolódása is kidomborította a rászorultság elvét. A lakosságban kezdett nőni a bizalom az orvosok, a gyógyszerészek iránt, s valóban, egyre javuló tendenciák figyelhetők meg a közegészségügy és higiénia terén is. A háború megakasztotta ezt a lassú fejlődést, s az eleve finansiális-infrastrukturális gondokkal küszködő intézményeket óhatatlanul elárasztották a világégés következtében kialakult egészségügyi problémák.

Szabadka városára rendkívüli intenzitással zúdultak a háború utolsó szakaszának csapásai, amelyek szinte felismerhetetlenné tették a fejlődésnek indult vidéki települést. Egészségügyileg, pénzügyileg és közbiztonság tekintetében egyaránt romokban hevert a bácskai nagyváros, s ugyanez jellemezte az őt körülvevő tanyavilágot is.⁵ A Szabadkai Városi Közkórház csak nehezen tudta átvészelni a világégést követő nehéz éveket, hiszen a korszak gondterhelt légkörében nap mint nap meg kellett küzdenie fennmaradásáért.

1921-ben – meglepő módon – kis híján be kellett zárni az intézményt, mert az egyszerűen képtelen volt megküzdeni a finansiális gondokkal. A közkórház tisztázatlan jogi státusa – ti. se városi, se állami kezelésben nem állt – szintén hozzájárult a szomorú helyzethez. Mivel a betegek 90%-a után az állam fizette az ápolási díjat, s törvény írta elő, hogy a szegények, maláriások, nemi és járványos betegek kezelésének költségeit az állam fedezze, a belügyminisztérium megvizsgálta a kórház által összeállított évi költségvetést. A büdzsét egyébként még május 20-án küldték meg Belgrádba, s már csaknem öt hónapja nem érkezett rá válasz. Odáig fajult a helyzet, hogy *„fűteni, a leghidegebb napokon is, csak az operációs és a kisebb kórtermekben lehetett, a betegek csak kétszer hetenként kaptak és kapnak húst”*, mindezt úgy, hogy az igazgató és a főorvosok hónapok óta egyáltalán nem kaptak fizetést. Támogatás nem lévén *„a kórház igazgató-főorvosa már a saját zsebéből volt kénytelen lisztet, tejet venni, mert enni csak kell adni a betegeknek.”*⁶ A tél közeledtével

pedig egyre égetőbb problémává nőtt a tűzifahiány. Dr. Pajo Ivandekić kórházigazgató⁷ október 10-én Belgrádba utazott, hogy elejét vegyék az intézmény bezárásának. Az egészségügy-minisztériumban ugyan felmérték az ügy súlyosságát, de így is csupán havi háromszázezer korona kiutalását helyezték kilátásba, miközben a teljes személyzet kifizetése hétszázezer koronát emésztett fel. A szabadkai vezetés annak örült volna legjobban, ha az állam saját kezelésébe vette volna a kórházat, de erre nem mutatkozott hajlandóság az illetékes belgrádi körökben.⁸

*Dr. Pajo Ivković-Ivandekić, a Szabadkai Városi Közkórház igazgatója 1919 és 1941 között
(Forrás: Libman 2016. 47.)*

A következő év végén, 1922 őszén több adminisztratív lépéssel igyekeztek országszerte a bizonytalanságok és a rendszertelenség felszámolását központilag előmozdítani. Októberben a kórházi és adminisztrációs személyzet számát egységesen megállapították, amely szerint száz ágyra 17 személy juthatott. Ebből tíznek a kórházi munkát, hétnek pedig az adminisztrációt kellett végeznie. Amennyiben a kórházak növelni szerették volna a személyzet létszámát, úgy a minisztériumhoz kellett fordulniuk. Ekkor rögzítették azt is, hogy a rendszeres állami segély mire használható fel. Ezt alapvetően csak a betegek ellátására lehetett fordítani, de ha ehhez nem kellett az állami segínyt teljes egészében felhasználni, akkor az intézmények az összeget ruha, orvosság, kötszer, tüzelőanyag, egészségügyi anyagok és eszközök beszerzésére, rendelők és fürdők karbantartására, meszelésre, takarításra és javítási munkálatokra is költhették. Ugyanekkor szabták meg a kórházi étkezés rendjét is, amellyel kapcsolatban megállapították, hogy fejadagokban osztható a rendszeres étkezések során fogyasztott étel, valamint a külön koszt. Ilyenkor figyelembe vették, hogy melyik beteget melyik kategóriába sorolták: az I. és II. osztályba tartozók jobb bánásmódban részesültek.

Míg ezek élmezésére napi 25 dinárt fordíthattak, a III. osztályba tartozó társaik étkeztetésére csupán 11 dinárt. Azt azonban nem tárják fel az általam átnézett források, hogy a betegeket milyen kritériumok alapján válogatták be az egyes csoportokba. A minisztérium októberi körlevelében továbbá meghatározták, hogy a kórházi vezetőségek a gyógyszerek többségét az egészségügyi osztálytól vagy a népegészségügyi minisztériumtól kapják. A gyógyszerek legnagyobb részét a kórházakba kellett irányítani, a gyógyszertárakba pedig csak a nagyon mérgező szereket. Ez utóbbi abban az esetben történt így, ha a kórháznak nem volt saját gyógyszerésze. Az intézkedések fény derítenek egyébként a korabeli intézmények szegényes felszereltségére, ugyanis elrendelték, hogy a kötszereket rendszeresen mossák és fertőtlenítsék a többszöri használat érdekében, illetve állandó leltározást kellett vezetni a gyógyszerokról és az egészségügyi anyagokról.⁹

1922 novemberében a Bánát, Bácska, Baranya egészségügyi osztálya meghatározta, hogy a régió kórházai önmaguk milyen gyógyszereket állíthatnak elő és adhatnak ki saját kezelésű, kézi patikaikban. Például, a kórházak nagy mennyiségben beszerezheték és a felnőtteknek szétoszthatták azokat a porkészítményeket, amelyek a gyógyszerési készletben nem voltak megkülönböztetve. Ugyanebben az utasításban külön kitértek arra is, hogy a kórházak milyen gyógyszereket szerezhettek be a városi közgyógyszertárakban. Így abban az esetben, ha az osztályok vezetőinek szükségük lett volna valamilyen speciális készítményre, amelyet nem lehetett helyettesíteni a gyógyszerkönyvben foglalt orvosságokkal, a közgyógyszertárakból vehették ki azokat.¹⁰

Évek teltek el nehéz anyagi körülmények között, mire az utolsó utáni pillanatban megérkezett a pénzügyminisztérium által nyújtott segítség. A kórház vezetősége egyébként éveken keresztül hiába próbálkozott kérvények és memorandumok benyújtása révén a kellő támogatást kicsikarni a belgrádi szervektől. Nemhogy az intézmény fenntartására kért összeget, de még az ápolási díjakat sem térítette meg az állam, amelyre egyébiránt korábban kötelezettséget vállalt – ez a betegek legnagyobb részét érintette. 1925 szeptemberében valóságos félelem alakult ki, ugyanis a közkórház a csőd szélére jutott, és az így előállt helyzet a tél közeledtével különösen ijesztőnek hatott. Ekkor 360 beteget ápoltak a létesítményben, tulajdonképpen ingyenesen, amely komoly megterhelést jelentett, hiszen egy a korszak végén készített összeírásból kiderül, hogy a kórház összesen mintegy 444 ágygal rendelkezett.¹¹

A pénzügyminisztérium megkezdte a hátralékos kórházi ápolási díjak kiutalását, erre a célra egyébként 5 millió dinárt bocsátott rendelkezésre, amelyből Szabadka 800 ezret kapott, s így a város megmenekült a beláthatatlan katasztrófális következményektől. A *Bácsmegyei Naplónak* adott nyilatkozatában dr. Pajo Ivković-Ivandečić főorvos kijelentette, hogy „az állami segítség az utolsó percben érkezett. Ha a kórház nem jutott volna pénzhez, télire valósággal katasztrófálissá vált volna a helyzet s más megoldás hiányában meg kellett volna szüntetni a közkórház működését.”¹²

Az állam addig csak jelentéktelen összegeket folyósított az intézmény részére, amelyek a legegyszerűbb szükségleteket sem fedezték. 4,5–5 millió dinárra lett volna szüksége a kórháznak csupán arra, hogy a szegény sorsú, bujakóros, trachomás és fertőző betegek ápolási díját kiegyenlíthessék. Ebből a célból 1924. április elejéig visszamenőleg a követelt összegnek csupán töredékét, néhány ezer dinárt utaltak ki.¹³

Hogy valamelyest tehermentesítsék a városi kórházakat, az egészségügyi minisztérium tartományi igazgatósága elrendelte, hogy az önkormányzat egyenesen a bolondok házába helyezze el az elmebajosokat – magával az intézménnyel kötött egyezmény alapján. Így tehát azzal, hogy megkerülték a kórházakat, egyben meg is kímélték őket a kivizsgálási eljárások költségének fizetésétől. Az elmebetegek persze csak abban az esetben kerülhettek be az elmeegógyintézetbe, amennyiben egy állami orvos bizonylatot állított ki azok betegségéről.¹⁴

1925 februárjában több városban is felemelték a kórházi ápolási díjakat. Ez azt jelentette, hogy Szabadkán az addigi 25 dináros vizitdíj helyett 30-at kellett fizetni. Ez a tendencia beleillik a kor általános árdrágítási folyamataiba, amely végső soron az egész tartomány, különösen a városok anyagi ellehetetlenüléséhez vezetett.¹⁵

Egy ugyanebben az évben keletkezett összeírás adatai élesen világítanak rá a vizsgált régió közegészségügyi ellátásának hiányosságaira. Ez alapján a Vajdaságban mintegy 28 kórház működött összesen 3105 ágygal. Akkoriban egy kórházi ágyra 586 ember, egy kórházra pedig 62 857 lakos jutott. Az előbbi mutató kevéssel maradt el az országos átlagtól, az utóbbi adat viszont, Szlovéniát leszámítva, országszerte a legkedvezőbb volt.¹⁶ Ezek a statisztikák egy elégtelen egészségügyi infrastruktúráról árulkodnak, amelyet legfőképp objektív okokból, különösen a pénzsűzke miatt nem tudtak kiépíteni a kompetens körök.

Szabadka 1926 júniusában elbúcsúzott azoktól az irgalmas nővérektől, akik harminc éve teljesítettek szolgálatot a városi közkórházban. Ezt követően a soproni rendházba kerültek. Távozásuk alkalmából a *Bácsmegeyi Napló* egy búcsúszöveget tett közzé, amellyel köszönetét is kifejezte irántuk. Elmentek „a szent szegénység önkéntesei, Isten szolgái, a kötelességteljesítés mániákusai. Szívükben sokezer beteg hálájával, szemükben két megtisztult könnycseppel. És az egészségesek hálátlanságának tanulságával.” 27-en voltak.¹⁷ Távozásuk okára egy fél évvel később lezajlott per világít rá, amely a *Subotični Glasnik* lap május 6-i számában megjelent rágalmazó, nacionalista újságközlés miatt indult meg. A cikket író Urlep Gyula ellen a közkórház igazgatója, dr. Pajo Ivković-Ivandečić indított vádat. A szerző szerint az igazgató „ébredő” (értsd: nacionalista) magyar erőket támogató, és hogy az intézményben a magyar a hivatalos nyelv. Az igazság valójában az volt, hogy az irgalmas nővérek magyar nyelven érintkeztek az ápolattal, ami érthető is. Az ő számukra már korábban szerb nyelvtanfolyamot indítottak, s az ügyintézés kizárólag az állam nyelvén folyt. Továbbá az igazgató már a cikk megjelenése előtt, amikor az intézmény anyagi helyzete valamelyest helyreállt (1925), intézkedett afelől, hogy a magyar

apácák helyére horvát nővérek érkezzenek, holott azok ellátása ötször többre került, mint az irgalmasoké. A pert Pajo Ivković-Ivandekić nyerte meg, a vádlottat pedig azért a kijelentéséért, hogy az igazgató ébredő erőket támogat, a bíróság bűnösnek mondta ki rágalmazás vétségében, viszont azzal a kijelentésével kapcsolatban, hogy a létesítményben a magyar a hivatalos nyelv, felmentést nyert.¹⁸

Mindeközben a városi közkórház igyekezett elkerülni, hogy működését ismételtelenen pénzügyi problémák ellehetetlenítsék, így megoldást kellett keresnie erre a kérdésre. Ennek megfelelően az intézmény 1927. július 7-én arra kérte a rendőrfőkapitányt, hogy tegyen meg minden lépést azzal kapcsolatban, hogy az igazságügyi és egészségügyi minisztérium utasítása szerint minden látteleért 70 dinárt kelljen fizetni az intézmény részére.¹⁹ Ő ennek megfelelően a városi tanácshoz fordult, és azt a kérdést intézte hozzá, hogy mivel a privát személyek tanúsítványának kiállítását a város szervezeti statútuma 7 koronában állapította meg, ez érvényes-e a városi közkórház ápolójaira. A minisztérium jóváhagyása alapján ugyanis a tanácsnak kellett döntenie ebben a kérdésben, tekintettel a fizetőeszköz szükséges valorizációjára.²⁰ A fejleményekről az általam átnézett dokumentumokban nem találtam információkat.

Több éven át nem sikerült a kellő közegészségügyi feltételeket megteremteni, ezeket legfőképp az anyagiak hiánya miatt nem tudták megvalósítani. A drámai állapotokat jól szemlélteti a városi tiszt főorvos 1927 májusában megfogalmazott kérelme, amelyet a városi tanácshoz intézett. *„A mi városunkban nagyszámú a szegénység, akiknek gyógykezelését eddig állami alaptól fedezték, mert nem állt módjukban, hogy magukat saját pénzforrásaikból kezeltesék. Nagy volna a veszély a népegészségügyre nézve általában, ha eme szegények gyógykezelése lehetetlenné válna, ezért szükséges, hogy megtalálják azt a pénzügyi forrást, amelyből a kezeléseik költségei fedezhetőek volnának.”*²¹ A szegénység háttérében a korabeli sajtó helyzetjelentései alapján olyan tényezők álltak, mint a rossz megélhetés, a hátrányos szociokulturális feltételek, valamint a földreform visszasságai. Az idő sürgetett, s az ügy nem tűrhetett halogatást, ezért a főorvos egy héttel később, május 30-án újabb indítvánnyal fordult a városi tanácshoz. Ebben belátta, hogy más módot kell találni a városi egészségügy borzalmas anyagi helyzetének szanálására, hiszen Szabadka nem volt abban a gazdasági helyzetben, hogy képes lett volna a teljes költségvetésből egy újabb megterhelésként 600 ezer dinár előleget kifizetni, amelyet akkor a gyógyszerészek díjazására fordítottak volna. Ezért javasolta, hogy a város nyújtson át a pénzügyi minisztériumnak egy beadványt, amelyben kérjen engedélyt a betegellátási díjak beszedésére. Várakozásaik szerint ez az összeg legalább a kimutatott vagyonadó 10%-át ölelte volna fel.²² A városi pénzügyi tanácsnok viszont csak 1927 szeptemberében írta meg előterjesztését, ekkor már nem a pénzügy-, hanem az egészségügyi minisztériumnak, amelyre azért kényszerült, mert az állami betegségi alap terhére már képtelenség volt fedezni az orvosok díjazását és a szegény sorsú betegek gondozását.²³

Az egészségügyi miniszter rendeletében még korábban felhívta a szabadkai városvezetést, hogy a kórházi költségvetést az állami alap terhére nem lehet beleszámítani, ugyanis kiestek az 1925 decemberére, 1926 januárjára, februárjára és márciusára vonatkozó juttatások. Mindeközben semmilyen utasítás nem érkezett arra vonatkozóan, hogy miként térítik meg a szegényeket kezelő orvosok kiadásait, hisz ezeket Szabadka városa önerejéből nem tudta fedezni.²⁴

A pénzügyi tanácsnok beadványa is hűen ábrázolja azt a gondterhelt légkört, amelyben az egészség- és a szegényügy teljesen egybegabalyodott, s amely jellemző maradt az általam vizsgált korszakban. Ebben az szerepelt, hogy a törvény értelmében azok a személyek, akik egy hajlékon, esetleg egy lánc²⁵ földön kívül más vagyonnal nem rendelkeznek, de több mint 1000 dináros gyógykezelési költséget kellene fizetniük, kérhetik a betegápolási díjak és szolgálat fizetése alóli felmentésüket. Ez csak abban az esetben történt így, ha korábban értesítették az illetékeseket, hogy a beteggondozás költségeit önerőből nem képesek állni. A gyakorlat szerint ezen esetek költségeit mindig az állami alapból fedezték, s így sikerült megóvni azok egzisztenciáját, nehogy fedél és kenyér nélkül kelljen tengődniük a nélkülözésük során. Az állami támogatás és ez a kérdés azonban egyelőre eldöntetlen maradt, hiszen már 1927. június 1-je óta ott hevert a kérvény a városi tanács előtt, hogy az rendeljen el felmentést a kórházi költségek kifizetése alól, erre azonban a tanácsnak nem voltak meg a technikai feltételei, így nem tudta orvosolni a helyzetet. Kaotikus helyzet alakult ki – immár sokadik alkalommal az évtized során –, egyrészt a fenti állapotok miatt, másrészt, mert elhalasztódott a kórházi díjak behajtási végzése, illetve annak okán, hogy a kórház sem engedhetett saját követeléseiből, ez utóbbi szinte csak a napi-díjakat tudta előteremteni. A tanácsnok leszögezte, hogy *„amennyiben erre a célra nincs előre látva állami támogatás, arányosan a költségvetéssel, úgy a városi kórház nem lesz képes eleget tenni saját célkitűzéseinek, a humanitárius feladatok elvégzésének és a közegészségügy szolgálatának, amely nem lehet állami érdek”*,²⁶ s a következőkre kérte a minisztériumot: mielőbb döntse el, hogy kinek téríti meg a szegény betegek részére fordított orvosi kiadásokat, és ezzel kapcsolatban vegye figyelembe, hogy ki milyen utólagos hiányt okozott a városi kórház költségeire nézve. Ez a hiány egyébként azon betegek miatt alakult ki, akiknek egy hajlékon, esetleg egy lánc földön kívül más vagyona nem volt, és a jövedelemük nem érte el az átlagbért, tekintettel voltak ugyanakkor ezek családi állapotára és az egy háztartásban élőkre.²⁷ Ez a dokumentum is rávilágít arra a korabeli jelenségre, hogy a rászorultság elve markánsan rányomta bélyegét a közegészségügyi ellátásra.

Ezekben a napokban, egészen pontosan 1927. október 9-én az egészségügyi minisztérium újvidéki igazgatósága jogi és pénzügyi határozatokra hivatkozva felszólította a város polgármesterét, hogy mivel a minisztérium előíranyozta az állami és az önkormányzati higiéniai intézmények együttműködését, ez utóbbiak alakítsák eszerint

költségvetésüket. E közös munkának többek között a gyermekhalálozás, a tüdővész, a trachoma, a nemi betegségek elleni küzdelemben kellett megnyilvánulnia – írta. Ezzel az üggyel a továbbiakban a városi tisztviselő főorvos foglalkozott.²⁸ A jugoszláv egészségügyi minisztérium az 1928-as évben egyébként több közegészségügyi intézmény létesítését irányozta elő Szabadkán, amelyekben minden beteg ingyenes ellátást és gyógyszereket kapott volna. Ilyen létesítmény lett volna az állami bakteriológiai intézet, rendelőintézet a tüdőbetegek számára, rendelő a trachomások számára és egy további a nemi- vagy bőrbetegek számára. Hogy a már meglévő gyakorlatot, vagyis a városi költségvetés „*optimális tehermentesítését*” fenntartsák, dr. Pavković mintegy motiváció gyanánt ennek jótékony hatását a következő példán érzékletesen szemléltette is. A főorvos indítványában (1928. február 23.) komoly előrelépésnek tartotta, hogy a nemi betegek gyógykezelésére rendelőintézet létesült. Számításai alapján, ha az ott ápoltak csupán $\frac{1}{4}$ -ét a városi közkórházban kellett volna ellátni, az 130 ezer dinárt emésztett volna fel, és a többi rendelő esetében is hasonló volt a helyzet. Ezáltal nem csak a közkórház szabadult meg a nagy kiadásoktól, hanem a városnak sem kellett ezeket a horribilis költségek kifizetnie, hiszen ezen rendelők fenntartása nem az ő hatáskörébe tartozott. Az aktuális helyi egészségügyről beszámoló helyzetjelentéséből továbbá kiderül, hogy 1927-ben a városban nem ütötte fel a fejét komoly járvány. Napról napra nőtt viszont azon betegeknek a száma, akik régebb óta álltak gyógykezelés alatt, ami szükségessé tette a meglévő létesítmények kibővítését. Mindez természetesen nagyobb anyagi kiadásokat vont maga után. 1927-ben az ambulanciákon naponta átlag 207 főt vizsgáltak meg, nem számítva bele ebbe a bakteriológiai intézet adatait. Jelentésében a városi főorvos elismerte, hogy az állam megadta ezen intézmények számára a maximális támogatást, elsősorban a szegény sorsú betegek kezelésére. Lévéen, hogy ez volt a legoptimálisabb járható út, ezen erőfeszítések folytatását a főorvos maga is szükségesnek tartotta, különösen azért, mert az évek során egyre bővültek az egészségügyi szolgálat és ellátás terhei.²⁹

A fentiek alapján indítványozta a városi tanácsnak, hogy vegyenek fel 2–3 közalkalmazottat a rendelőbe városi tisztviselőként, és évi 40 ezer dinár segélyt ítéljenek meg a beteggondozó intézetek kiadásaira. Továbbá a főorvos kitért a városi iskolai poliklinika³⁰ kérdéskörére. E létesítményben akkoriban az összes iskolás gyereket megvizsgálták, és a minisztérium tusfürdőket csináltatott, ahol a gyerekek ingyen lefűrödhettek. Az indítványtevő szerint további fejlesztésként 40 ezer dinár összeget kellett volna arra fordítani, hogy a nyilvános fürdőt még 14 tusolóval kibővítsék, ott, ahol akkor a katonai fogászat állt, amelyben a szegény sorsú betegek ingyen vagy minimális összegért, két dinárért megfűrödhettek. Ebből a dokumentumból – azon felül, hogy a városban a köztisztaságot hosszú évek során elhanyagolták – fény derül arra is, hogy Szabadkán „óriási számú trachomás iskoláskorú gyermek van, amely betegség családjukon belül is terjed és már sokakat megfosztott látásától.”³¹

A városban ugyan létezett egy iskola a trachomás gyermekek számára, amely azonban alkalmatlan helyen került el, és nem szigetelték el eléggé a többi iskolától. Ezek fényében dr. Pavković tiszti főorvos indítványozta a városi tanácsnak, hogy a Bezeredy-féle ház udvarában létesüljön a trachomás iskolai központ, mert ez a hely a település központjában található és minden gyermek számára könnyen megközelíthető, ugyanakkor megoldhatónak tűnt az is, hogy a beteg gyerekeket teljesen elkülönítsék az egészségesektől, szakszerű ellátást kapjanak, és így az iskolalátogatás folyamán teljesen kigyógyítanak őket ebből a betegségből.³²

Az egészségügy rendes működése elé több tényező is akadályt gördített. A legjelentősebb hátráltató körülmény minden bizonnyal az általános pénztelenség volt, amely a vizsgált korszakban végig jellemző maradt. Ez valósággal megakadályozta a megfelelő egészségügyi infrastrukturális feltételek megteremtését, gondolva itt az intézményrendszerre vagy a pénzügyi támogatások folyósítására. Ennek mintegy következményeként említhető, hogy az egészségügyi intézmények, intézetek és a kórházak férőhely-kapacitása nem felelt meg a kor szinte könyörgő követelményeinek. Továbbá ezek meghatározatlan jogi státusa, az adminisztrációs tévedések és a rendszertelenség is elmélyítették ezt a válságos helyzetet. Finanziális gondok húzódtak meg annak háttérben is, hogy az újonnan létesíteni kívánt egészségügyi intézmények helyének kijelölése gyakran akadályokba ütközött. A pénzsűkével szorosan összefüggő jelenségnek tekinthető, hogy a korszakban a szegénység országszerte nagy méreteket öltött. A legtöbb, általam átnézett forrás arra világított rá, hogy a korszak egyik legégetőbb egészségügyi problémája a szegény sorsú betegek ápolási díjainak fedezése volt. A drámai állapotokat végső soron nem sikerült orvosolni, azok ugyanis továbbra is meghatározták a város mindennapi életét, és kihatással voltak annak arculatára is.

Ha összevetjük a korábbi időszak egészségvédelmét a húszas évekével, elmondható, hogy mivel a szegény- és egészségügy ekkor is egybefonódott, továbbra is leginkább a rászorultság elve érvényesült. Így például a legkiszolgáltatottabb tömegek számára minden esetben igyekeztek állami pénzügyi támogatásból fedezni a gyógykezelést. A háború következtében kialakult infrastrukturális és anyagi problémák az általam vizsgált korszakban elmélyítették az egyre válságosabbá váló egészségügyi viszonyokat.

Összegezve tehát, a korabeli egészségügyi rendszer működését nagymértékben meghatározták az anyagiak és a kellő infrastrukturális háttér hiánya, a betegek szegény lakosságon belüli magas aránya, az ezzel összefüggő elégtelen életfeltételek, az emberek tájékozatlansága és az adminisztráció esetlegességei. Ebben a légkörben nem meglepő, hogy legfőképp a rendszer diszfunkciói kerülnek éles megvilágításba, amelyek rámutatnak az egészségügy legsebezhetőbb pontjaira és a legfontosabb megoldandó feladatokra.

JEGYZETEK

- ¹ *Betegek az októberi napsütésben.* Napló, 1929. október 18. 8.
- ² Kovács Melinda: *Csecsemőhalálozás és orvosi ellátás Bács-Bodrog megyében magyar statisztikai források alapján.* In: Bácsország, 2011/1. (56. sz.) 75.
- ³ Libman Emil: *Az első szabadkai kórház.* In: Bácsország, 2012/4. (63. sz.) 81.
- ⁴ Gyáni Gábor: *A szociálpolitika múltja Magyarországon.* Budapest, 1994. 8–20.
- ⁵ *Közbiztonságunk 1918-ban.* Bácsmegeyi Napló, 1919. január 17. 3.
- ⁶ *Ha az állam nem segít, be kell zárni a suboticei közkórházat.* Bácsmegeyi Napló, 1921. október 11. 2.
- ⁷ 1890-ben született Szabadkán, és ott is hunyt el 1973-ban. Orvostudományi egyetemi tanulmányait Budapesten végezte, 1913-ban szerzett diplomát. 1919 és 1941 között ő töltötte be az igazgatói szerepet a Szabadkai Közkórházban. (Libman, Emil – Čović, Ljiljana – Vučković, Maja: *Kratke biografije upravnika Opšte bolnice u Subotici.* In: Ex Pannonia, 2016. [20. sz.] 47. <https://docplayer.hu/39700308-Broj-20-subotica-izdavacistorijski-arhiv-subotica-lektor-jelena-cvetic-prevodi-szetaka-halasz-tibor-tiraz-500-primeraka.html>).
- ⁸ *Ha az állam nem segít, be kell zárni a suboticei közkórházat.* Bácsmegeyi Napló, 1921. október 11. 2.
- ⁹ Vajdasági Levéltár (a továbbiakban: VL) F.85. HBr.38093. A népegészségügyi minisztérium körlevele.
- ¹⁰ VL F.85. Br.6090.13. novembra 1922.god. u Novom Sadu. A Bánát, Bácska, Baranya egészségügyi osztályának utasítása.
- ¹¹ Szabadkai Történelmi Levéltár (a továbbiakban: SZTL) F.47.1442.10.XXI.18/1930. Szabadka város egészségügyi intézményeinek jegyzéke.
- ¹² *Nem zárják be a szuboticei közkórházat.* Bácsmegeyi Napló, 1925. szeptember 24. 2.
- ¹³ Uo.
- ¹⁴ SZTL. F.47.1442.5.XXI.15/1925. Br. 2676/14. II. 1925. god. A népegészségügyi minisztérium Belgrád, Bácska és Szerémség kerületi igazgatóságának jelentése.
- ¹⁵ *Fölemelték a kórházi ápolási díjakat.* Bácsmegeyi Napló, 1925. február 13. 5.
- ¹⁶ Bíró László: *A jugoszláv állam 1918–1939.* Budapest, 2010. 35.
- ¹⁷ *Eltávoztak a kórházból a betegápoló apácák.* Bácsmegeyi Napló, 1926. június 15. 4.
- ¹⁸ *Milyen nyelven ápolják a betegeket a szuboticei kórházban?* Bácsmegeyi Napló, 1926. december 8. 8.
- ¹⁹ SZTL. F.47.1442.7.XXI.19/1927. Broj: 1953/1927.D. A városi közkórház igazgatójának kérvénye.
- ²⁰ SZTL. F.47.1442.7.XXI.19/1927. Broj: 2167/1927 prs. A rendőrfőkapitány kérvénye.
- ²¹ SZTL. F.47.1442.7.XXI.13/1927. Ad Br. 541/1927. A tisztii főorvos jelentése.
- ²² SZTL. F.47.1442.7.XXI.13/1927. Br. 541/20.V.1927. A tisztii főorvos kérvénye.
- ²³ SZTL. F.47.1442.7.XXI.13/1927. A városi pénzügyi tanácsnok jelentése.
- ²⁴ Uo.
- ²⁵ A nagysága területenként eltérő volt, 1 lánc átlagosan kb. 23 méter lehetett. (Bogdán István: *Magyarországi hossz- és földmértékek, 1601–1874.* Budapest, 1990. 155. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MoLDigiLib_MOLkiadv4_06/?pg=156&layout=s).
- ²⁶ SZTL. F.47.1442.7.XXI.13/1927. A városi pénzügyi tanácsnok jelentése.
- ²⁷ Uo.
- ²⁸ SZTL. F.47.1442.7.XXI.21/1927. Broj 3111./9.X.1927. A népegészségügyi minisztérium felügyelőjének kérvénye.
- ²⁹ SZTL. F.47.1442.7.XXI.21/1927. ad Br. 266./2.III.1928. A tisztii főorvos jelentése és indítványa.
- ³⁰ Ebben a létesítményben több orvosi szakterület képviselői folytatnak gyógykezelést, illetve tudományos kutatást. Olyan egészségügyi intézmény, amely magánkezdemenyezés folytán létesül, valamint egyesületek tartják fenn. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/p-44572/poliklinika-4604F/>.
- ³¹ SZTL. F.47.1442.7.XXI.21/1927. ad Br. 266./2.III.1928. A tisztii főorvos jelentése és indítványa.
- ³² Uo.

**TÖRÖKBECSE DEMOGRÁFIAI SAJÁTÓSÁGAI
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÁRNYÉKÁBAN**

A hősi halottak nyomában

GORCSA OSZKÁR

ABSTRACT

The Great War, also considered the great “seminal catastrophe” of the 20th century resulted in a number of economic and social problems. As a result of the large number of losses, the societies were almost filled with a sense of cultural hopelessness. As a consequence of the above, the “lost generation” had turned against the social and moral values of its parents. This process was only reinforced by the fact, that the European societies kept its sons in blood and iron for four years, and as a consequence, almost every waring party had lost a full generation of young men.

In our presentation, we examine the impact of the war losses at the local level on the example of Törökbecse. We examine the number of victims the settlement had in the war, and also examine the demographic impact of the losses on the settlement. In our work, we examine the number of soldiers Törökbecse provided for war purposes and try to determine in which units and on which fronts they fought, when did they suffer the greatest losses, which generation had the most victims.

BEVEZETÉS

A XX. század „őskatasztrófájaként” is számontartott Nagy Háború számos gazdasági és társadalmi problémát eredményezett. A nagyszámú veszteségek hatására már-már a kulturális reménytelenség érzete töltötte el az embereket, aminek következtében az „elveszett generáció” szembefordult szülei társadalmi és erkölcsi értékrendjével. Ezt a folyamatot csak erősítette, hogy Európa társadalma négy évig vérben és vasban tartotta fiait, aminek következtében a hadviselő felek mindegyike szinte egy teljes nemzedéknyi fiatal férfit veszített el.

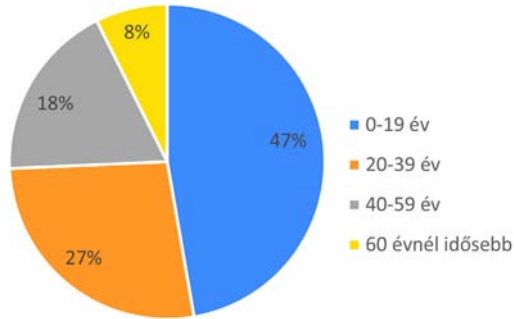
Tanulmányunkban Törökbecse példáján szemügyre vesszük, hogy a háborús veszteségek milyen hatást gyakoroltak lokális szinten. Megvizsgáljuk, hogy a településnek mennyi áldozata volt a háborúban, valamint görcső alá vesszük a veszteségek helyi demográfiai hatásait is. Munkánkban megvizsgáljuk, mennyi katonát adott Törökbecse a háborús célra, és megkíséreljük meghatározni, hogy mely egységekben és mely fronton harcoltak, mikor szenvedték a legnagyobb veszteségeket, illetve, mely generáció volt az, amelyik a legtöbb áldozatot hozta.

**TÖRÖKBECSE GAZDASÁGI ÉS DEMOGRÁFIAI VISZONYAI
A NAGY HÁBORÚ ELŐESTÉJÉN**

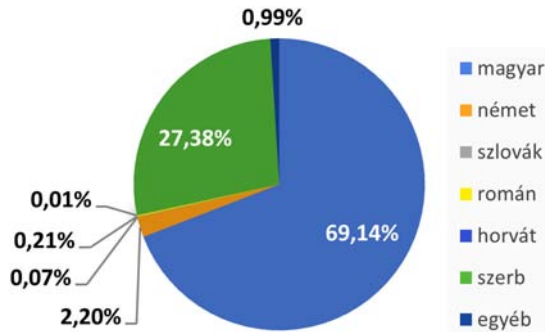
Törökbecse városa a Tisza bal partján, a Közép-Bánságban, a mai Szerbia területén fekszik. A trianoni békeszerződésig Torontál vármegye egyik nagyközsége és a törökbecsei járás székhelye volt. A település a XIX. század második feléig a Tisza-parti gabonakereskedelem központja. Kiváltságos helyzetének elvesztése a vasút térhódításához köthető, ugyanis a vízi úti forgalom, amelyre Törökbecse kereskedelmi szerepe épült, lassan a háttérbe szorult, s az árucseré lassan a vasútra terelődött át.¹

Az 1910-es népszámlálás adatai szerint Törökbecsét 7647 fő,² 3821 férfi és 3826 nő lakta.³ A település korösszetételét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a lakosság 47%-át kiskorúak alkották, amiből egyértelműen meghatározható, hogy fiatal társadalomról beszélhetünk.⁴ A 20–39 év közötti korosztályban 2067 fővel, míg a 40–59 év közöttiben 1401 fővel találkozunk. A hatvan évnél idősebbek száma mindössze 567 fő, ami a lakosságnak csupán 7%-át jelenti.⁵

Törökbecse lakossága 1910-ben etnikailag nagyon vegyes képet mutatott. Nagy számban éltek itt magyarok, de rajtuk kívül találunk a településen németeket, szlovákokat, románokat, horvátokat, szerbeket és még más egyéb kisebb népességcsoportokat is. A lakosság összlétszámát tekintve a magyarok alkottak abszolút többséget, a lélekszámuk elérte az 5287 főt, ami 69%-ot tesz ki. Mellettük a másik nagyobb nemzetiségi csoportot a szerbek képezték a maguk 28%-ával. Rajtuk kívül, mint a harmadik és egyben az utolsó nagyobb csoport képviselőit, a németeket kell megemlítenünk, akik a maguk 168 főjével a lakosság 2%-át alkották. Ugyanakkor nem elhanyagolható tény, hogy a lakosságnak közel 80%-a, 6056 fő folyékonyan beszélt magyarul.⁶

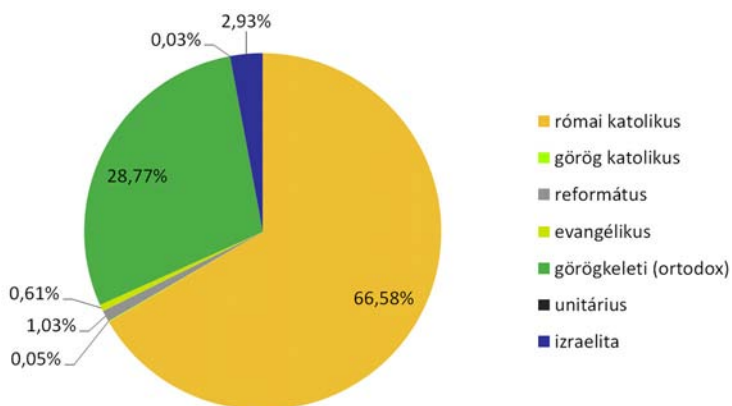
1. ábra: Törökbecse lakosságának korösszetétele

2. ábra: Törökbecse lakosságának etnikai összetétele

A társadalom felekezeti megoszlása is sokszínű. A lakosság majdnem kétharmada római katolikus, de találunk itt nagyszámú ortodox vallásút is. Őket követik a társadalom 3%-át kitevő izraeliták, majd a kisszámú reformátusok és evangélikusok; a sort a görög katolikusok zárják.

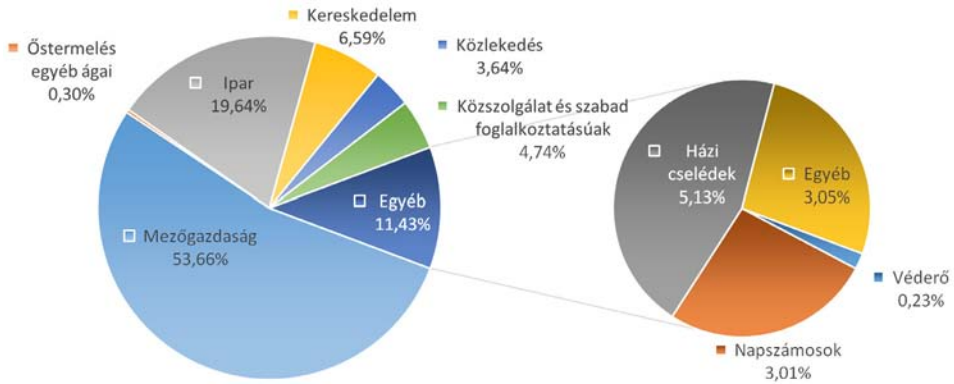
A település római katolikus temploma 1809-ben épült, bár 1746-ban a hívek adományából már emeltek egy imaházat, amelynek védőszentje Szent Vendel volt. Az utóbbi felépítésének oka: a hívek annyira szegények voltak, hogy nem engedhették meg maguknak, hogy Nagybecskerekre járjanak szentmisére. Ezért saját költségükön, két év leforgása alatt felépítették imaházukat.⁷ Ez a kápolna azonban 1800-ban összedőlt, így a településen a misézésre csak egy vert falú imaházban lehetett sort keríteni, amíg a napjainkban is álló templom fel nem épült.⁸ A szerbek XVII. századi számbeli és gazdasági fölényének bizonyítéka, hogy 1741-ben már felépíthették első saját templomukat, amit 1774-ben egy második, nagyobb épület

3. ábra: Törökbecse lakosságának felekezeti megoszlása

felállítása követett.⁹ Az evangélikus lakosság első említése 1820-ra tehető, a templomukat a XIX. század második felében húzhatták fel, míg a település zsinagógája az 1860-as évek első felében épült.¹⁰

Mielőtt kitérnénk az első világháború áldozataira, érdemes lehet áttekinteni a település foglalkoztatási statisztikáit is, mert úgy lehet igazán megérteni az első világháborús emberveszteségek következményeit. A történelmi Torontál vármegye a dualizmus időszakában Magyarország egyik leggazdagabb vármegyéje volt. A vármegye területének zömét, mintegy 70%-át szántóföldek borították, s a földnek megközelítőleg 60%-a volt középbirtokosok kezében, akik a jövedelmük növelése érdekében érdekeltek voltak a modernizálásban. Ennek ékes bizonyítéka, hogy az első gőzüzemű cséplőgép pont Törökbecsén, 1853-ban lépett működésbe. A vármegye gazdagságát bizonyítja az is, hogy míg a Tiszántúlon az egy katasztrális holdra jutó jövedelem mindössze 2,7 koronát tett ki, addig a Bánságban ez az érték 8,9 korona volt.¹¹ Ennek fényében már teljesen érthetőek az 1910-es népszámlálás azon adatai, miszerint mezőgazdasággal a kereső lakosság több mint a fele (1620 fő), míg iparral megközelítőleg 20%-a (593 fő) foglalkozott. A mezőgazdaságból élők közül mindössze csak 12 fő rendelkezett 100 katasztrális holdon felüli birtokkal, míg 10–100 katasztrális hold nagyságú birtokot 132 fő mondhatott magáénak. 10 kat. hold alatti földterületen 174 fő folytatott művelést. Szükségesnek tartjuk kiemelni, hogy 1906-ban megépült *Breitkopf K. és Társai első tiszai téglá-, cserép- és agyagárú gyára*, amely 114 főnek biztosított megélhetést, emellett említésre méltó *Milkó Vilmos és Fiai fiók-gőzfűrésztelepe* (1867),¹² amely 200 főt foglalkoztatott. A sort Istvánfi Istvánné háziipari vállalatával zárjuk, amely 100-300 háziiparost, főként nőket foglalkoztatott.¹³

4. ábra: Törökbecse lakosságának foglalkozás szerinti megoszlása

TÖRÖKBECSEI KATONÁK A NAGY HÁBORÚ VÉRZIVATARÁBAN

A szarajevói merényletet követően a lakosság birodalmi szinten várakozóan tekintett a háború felé. Az általános öröm hulláma söpört végig az országon, így ez alól valószínűleg Törökbecse sem képezett kivételt, bár itt ki kell emelnünk, hogy a lelkesedés valószínűleg nem érte el a nagyvárosok szintjét: a földből élő lakosság nagy valószínűséggel aggodalommal tekintett a háború hírére annak időpontja miatt, hiszen a nyári munkák kellős közepén került sor a hadüzenetre.¹⁴

Az áldozatok magas arányából tudjuk, hogy a törökbecsei katonák nagy számban vettek részt a világháborúban, azonban a katonaállítási lajstromok hiányában a pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre, így csak becslésekre szorítkozhatunk. Lazar Mečkić szerint 1914 és 1918 között 10–12 korosztály behívására kerülhetett sor, így számításai alapján a mai Törökbecse¹⁵ területéről mintegy 3000 embert mozgósítottak.¹⁶ Mivel ebbe a számításba az akkoriban szomszédos Aracs település is beletartozik a maga 9163 lakosával (1910), Törökbecse esetében 1300–1400 fővel kellene számolnunk, viszont ez az adat véleményünk szerint pontosításra szorul, hiszen tudjuk, hogy már az 1915-ös rendeletek alapján is egyértelmű kísérletek mutatkoztak az 1865 és 1874 között született lakosság háborúba történő bevonására.¹⁷ Így valószínűleg némivel magasabb háborús részvétellel kellene számolni.

A háború alatt folyamatosan kiadott hivatalos veszteséglisták, illetve az eddig felkutatott felterjesztések és jelentések alapján a Nagy Háborúban 358 törökbecsei katona vesztette életét.¹⁸ Az elhunytak 74 alakulat kötelékében szolgáltak (!),¹⁹ de többségüket a cs. és kir. 29. gyalogezredben (140 fő), valamint a m. kir. verseci 7. honvéd gyalogezredben (62 fő) találjuk.²⁰

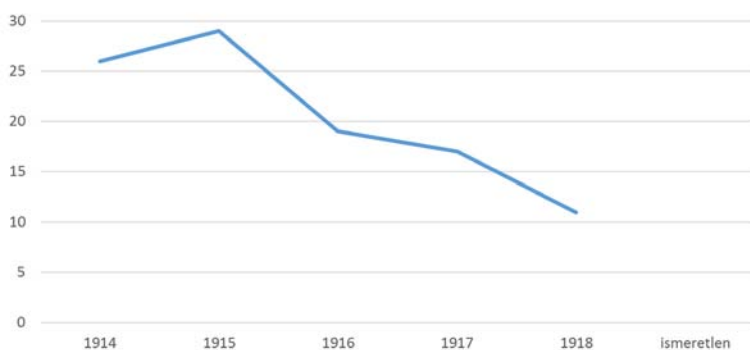
Az elesettek beosztása és rendfokozata alapján – a rendelkezésre álló adatok tanúsága szerint – megállapítható, hogy az elhunytak mintegy kétharmada (224 fő)

gyalogosként szolgált, amiből kikövetkeztethető, hogy alacsonyabb műveltségű rétegből kerülhettek ki, bár ezt a becslést óvatosan kell kezelni, mivel ismert, hogy a gyalogosok sokkal nagyobb számban veszítették életüket a konfliktusok során, mint a magasabb rendfokozatúak. Továbbá ki kell emelnünk, hogy szép számban találunk személyeket a tiszteseektől a főtisztekig haladó skálán.²¹

Az elesettek év szerinti megoszlását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a halálozások a háború kezdetétől 1915-ig növekvő tendenciát mutatnak, így a legtöbb törökbecsei baka 1914-ben és 1915-ben hunyt el. Ezt követően folyamatos csökkenést tapasztalhatunk. A legtöbb katona Oroszországban vesztette életét, majd ezt követte Szerbia, Olaszország és Törökország.

Ugyanakkor ki kell emelnünk, hogy a katonák mintegy 70%-a esetében nem ismerjük a halál pontos helyét.²² Ennek oka, hogy a csatákban elhunytak közül sokakat nem lehetett eltemetni, mivel testüket a modern fegyverek olykor teljesen megsemmisítették. Esetenként a bedőlt lövészárkok is maguk alá temették a gyanútlan áldozatokat, de előfordulhatott, hogy a holttestek csak nemes egyszerűséggel eltűntek a felszaggatott földben.²³ Hogy megértsük a veszteségek alakulását, röviden mindenképp szükségesnek tartjuk azon két alakulat harctéri cselekményeinek áttekintését, amelyben nagy számban találunk törökbecsei polgárokat.²⁴

A császári és királyi 29. gyalogezred a VII. hadtesthez, ezen belül pedig a 34. hadosztályhoz tartozott. Az 1914. július 26-i mozgósítási parancs kihirdetésekor az ezred Bécsben tartózkodott, ahonnan 1914. július 31-re Nagybecskerekre, a kiegészítő állomásra helyezték, innen pedig az egyfrontos háborúval számoló *Kriegsfall B* haditerv szerint a szerb határszakaszhoz szállították tovább.²⁵ Ez nagyon gyorsan súlyos hibának bizonyult. 1914. július 31-én megérkezett az általános orosz mozgósítás híre, amire a Monarchia is általános mozgósítással volt kénytelen válaszolni.²⁶ Az általános mozgósítás komoly gondot jelentett, mert a 2. hadsereg már úton volt a szerb határ felé, s a sereg megfordítására és északra küldésére vasúttechnikai

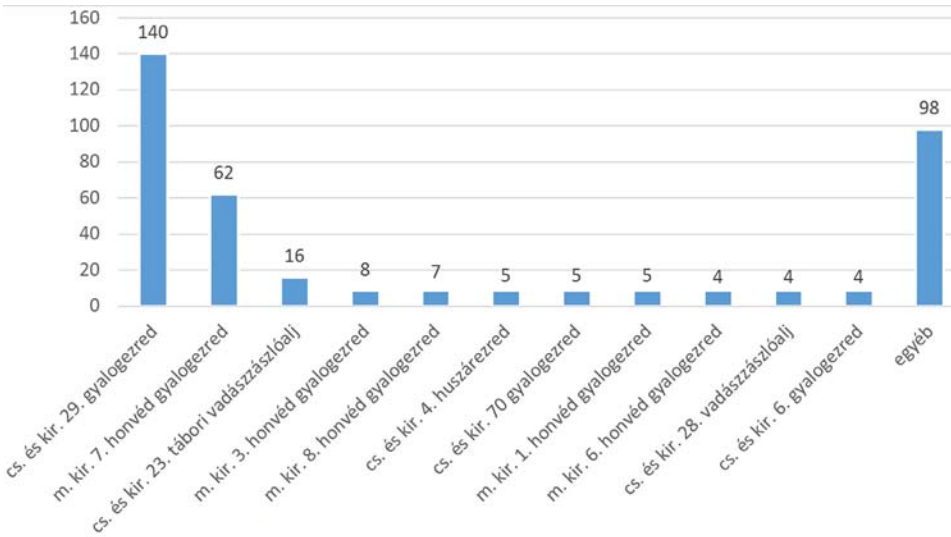

5. ábra: A törökbecsei katonák világháborús veszteségeinek időpontja és mértéke

gondok miatt nem volt lehetőség. Ezért folytatni kellett a 2. hadsereg nagy részének délre szállítását, ahonnan végül csak augusztus 28-án lettek északra vezényelve. 1914–15-ben komoly sikerek nélkül óriási emberveszteségeket szenvedtek el.²⁷ A 29-esek harctéri cselekményeiből mindenképp azt a következtetést kell levonnunk, hogy a Monarchia katonái nem készültek fel a háborúra.²⁸

A cs. és kir. 29. gyalogezredet 1916 márciusában keletről az olasz frontra vezényelték. Itt jelentősebb eredményeket sikerült elérniük, helytállásuk kevesebb veszteséget követelt, mint keleten. Az olaszok legtöbb támadását sikeresen verték vissza. Az egyik legnagyobb veszteséget az egyik utolsó összecsapásuk során szenvedték el, amikor részesei voltak a Busibollótól délre indított offenzívának, amit az olaszoknak csak komoly veszteségek árán sikerült visszaverniük.²⁹ Ezt követően a 29-esek ismét keleten találták magukat. Itt 1917 közepéig főleg védelmi feladatokra szorítkoztak, így a tevékenységük is kevesebb veszteséggel járt. Ezt követően Bukovinában véres összecsapásokra került sor, amelyekből a „Loudonok” győzedelmeskedve kerültek ki. A keleti front ezzel egy időben stabilizálódott, ami az oroszországi forradalommal magyarázható.³⁰

Ami a második olyan nagyobb csapattestet illeti, amelyben nagyobb számban találunk törökbecseiket, a m. kir. verseci 7. honvéd gyalogezred, amely a m. kir. szegedi 23. honvéd gyaloghadosztály kötelékét képezte. Ezt az egységet szintén 1914. július 25-én mozgósították, és a 29-esekhez hasonlóan a szerb hadszíntérre szállították, de bevetésükre a fentebb ismertetett haditerv miatt nem került sor.

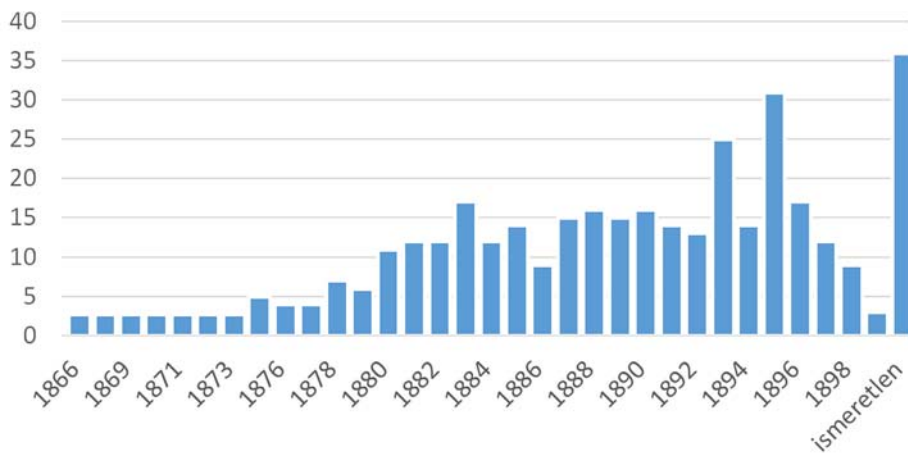
6. ábra: Az elesettek alakulat szerinti megoszlása

Az ellenség megtévesztését kapták feladatul, amit augusztus végéig el is láttak, majd a kétfrontos háborúval számoló haditerv szerint a keleti hadszíntérre szállították át. A m. kir. 23. honvéd gyaloghadosztály októberben részt vett az első przemysli ostrom harcaiban, mint a védők mozgó tartaléka. November 8-tól felelősségük egyre fokozódott, s a védősereg gerincét képezték. Utolsó harci cselekményükre 1915. március 19-én került sor, amikor a hadosztály az utolsó kitörési kísérlet alatt 68%-os veszteséget szenvedett. A hadosztályt az erőd feladását követően feloszlatták, s a fogságba ejtettek orosz hadifogságba kerültek, ahonnan 1918 márciusától novemberéig folyamatosan tértek haza.³¹

A NAGY HÁBORÚ DEMOGRÁFIAI KÖVETKEZMÉNYEI

A veszteséglisták alapján tudjuk, hogy a világháború négy évében az 1893-as és 1895-ös korosztály szenvedte a legérzékenyebb veszteséget. Ez Törökbecse társadalmát negatívan érintette, mivel ezeknek a 21–23 éves fiataloknak a többsége feltehetőleg még a családalapítás előtt állt, ez pedig érzékeny veszteséget eredményezhetett a település számára.

A világháborút követő eseményeknek – többek között a trianoni békeszerződésnek – egyik tragikus következménye, hogy az impériumváltás következtében a délvidéki települések – így Törökbecse – esetében nem lehet pontosan meghatározni a világháború demográfiai következményeit. Azt többnyire tudhatjuk, hogy mennyien veszítették életüket a világháborúban, de a „trianoni árvák” magas száma, az SZHSZ-királyság asszimilációs törekvéseket tükröző eljárásai során betelepített délszláv etnikumú polgárok, valamint a népszámlálási adatok manipulációja miatt Törökbecse esetében

7. ábra: Az elhunytak száma születési év szerint

a pontos demográfiai trendet nem tudjuk meghatározni. Az 1921-es népszámlálási adatokból megbízhatóan egyedül csak az olvasható ki, hogy Törökbecse lakossága 1910-hez képest 405 fővel csökkent, viszont, hogy ez pontosan mely tényezővel magyarázható, nehéz lenne megfejtetni, hiszen közrejátszhatott a háború negatív demográfiai hatása, a régióra is jellemző menekülési hullám, az etnikai képet pedig a betelepítések negatív irányba befolyásolhatták.³² Ennek ellenére, az biztosan tartható állítás, hogy az 1910-es adatok szerint a világháború során Törökbecse teljes lakosságának 4,68%-a, a férfi lakosságra kivetítve pedig 9,37%-a vesztette életét.

ÖSSZEGRZÉS

Az első nagy viláégés komoly terhet jelentett a hadviselő államok társadalmának, így az Osztrák–Magyar Monarchia polgárainak is. Az elhúzódó háború következtében egyre hangsúlyosabban jelentkezett az éhezés, a munkaerőhiány, és a bajt csak tetézték a háborús veszteségek. Mindez Törökbecse esetében is igaz, hiszen láthattuk, hogy a lakosságnak mintegy 54%-a mezőgazdasággal foglalkozott, így a termelésből való kiesésük komoly terhet jelentett a családjukra nézve.

Törökbecse esetében – nem meglepő módon – megállapíthatjuk, hogy a férfi lakosság főleg a gyalogság soraiban szolgált. A gyalogság soraiból két olyan alakulat – a cs. és kir. 29. gyalogezred, valamint a m. kir. 7. honvéd gyalogezred – emelhető ki, amelyekben nagy számban harcoltak a település polgárai. A veszteségeket elemezve megállapíthatjuk, hogy főleg a 21–23 éveseket érte leginkább, de azt is, hogy a legidősebb baka 51 éves korában hunyt el a fronton, ami tragikus bizonyítéka annak, hogy ez a konfliktus nem kizárólag a fiatalok háborúja volt. Továbbá, mindenképp ki kell emelni, hogy az impériumváltás következtében a háború demográfiai következményei csak nagy bizonytalansággal vonhatók le.

JEGYZETEK

¹ Gulyás László: *A Délvidék története 2. A török kiűzésétől Trianonig 1683–1920*. Közép Európai Monográfiák 6. Szeged, 2012. 77.

² Ebből 7 fő katonai személy.

³ 1910. évi népszámlálás. 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (1912) II. Részletes kimutatások 1. A fontosabb demográfiai adatok községenként. I. Magyarország 370–372. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1910_01/?pg=0&layout=s (a továbbiakban: 1910. évi népszámlálás. 1.).

⁴ A nagykorúság határa a 20. életév betöltése volt.

⁵ 1910. évi népszámlálás. 1. 370–372.

⁶ Uo.

⁷ Hitélet, 1975. november.

⁸ Nagybecskereki Egyházmegye. Központi esperesség: <http://www.catholic-zr.org.rs/torokbecse-i/>; Majstorović, Vesna: *Srpska Pravoslavna Crkva Sv. Nikole*. <https://www.novibehej.com/srpska-pravoslavna-crkva-sv-nikole/4634-uvodna-rec>.

- ⁹ <https://www.eparhijabnatska.rs/parohije/novobecejsko-namesnistvo/novi-becej/>; Reiszig Ede: *Torontál vármegye községei*. In: Borovszky Samu (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monografiája – A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája*. Budapest, 1911. <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0024/6.html>.
- ¹⁰ Szekeres István Gellért: *Templomok és kápolnák*. Hét Nap, 56 évf. (2006) 18. sz. <https://hetnap.rs/cikk/Templomok-es-kapolnak-2148.html>; <https://www.novibecej.com/srpska-pravoslavna-crkva-sv-nikole/4634-uvodna-rec>.
- ¹¹ Gyémánt Richárd: *A történelmi Torontál vármegye népesedéstörténete*. Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica: publicationes doctorandorum iuridicorum 4. évf. (2004) 1–15. sz. 224–225.
- ¹² Mečkić, Lazar: *Novi Bečej i Vranjevo kroz istoriju. Industrija*. <https://www.novibecej.com/novi-becej-i-vranjevo-kroz-istoriju/195-industrija>.
- ¹³ Haraszthy Lajos: *Ipar, kereskedelem, hitelügy és forgalom*. In: Borovszky Samu (szerk.): *Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monografiája – A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája*. Budapest, 1911. <https://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0024/10.html>; 1910. évi népszámlálás. I. 370–372.
- ¹⁴ *A Történelemtanárok (28.) Országos Konferenciáján A budapesti tömeg a Nagy Háború idején* címen elhangzott előadás írásos változata. 1–7.
- ¹⁵ Törökbecse és Aracs települését foglalja magában, amelyek a második világháborút követően lettek egyesítve.
- ¹⁶ Mečkić, Lazar: *Novi Bečej i Vranjevo kroz istoriju. Prvi svetski rat*. <https://www.novibecej.com/novi-becej-i-vranjevo-kroz-istoriju/189-prvi-svetski-rat>.
- ¹⁷ *A háborúval kapcsolatos törvények és rendeletek gyűjteménye*. III. füzet. Budapest, 1915. 1901., 1920., 1929.
- ¹⁸ Verlustliste, 1914–1919.
- ¹⁹ Ennek magyarázata, hogy gyakran csak a születési hely szerepel a veszteséglistákban, de a honosság nem, tehát a lakosság fluktuációja nem mindig követhető; Verlustliste, 1914–1919.
- ²⁰ Verlustliste, 1914–1918. <https://katonahoseink.militaria.hu/search>.
- ²¹ Uo.
- ²² Ezen elemzésbe nem számoltuk bele azokat a személyeket, akik valamely monarchiabeli kórházban hunytak el, mivel a sebesülésük helyszíne ismeretlen.
- ²³ Keegan, John: *Az első világháború*. Budapest, 2010. 718.
- ²⁴ Verlustliste, 1914–1918.; <https://katonahoseink.militaria.hu/search>.
- ²⁵ Gorcsa Oszkár: *A „Pottiorek-offenzívák”*. Délvidéki Szemle, 2. évf. (2015) 1. sz. 35–37.
- ²⁶ Balla Tibor – ifj. Bertényi Iván – Bonhardt Attila – Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc – Romsics Gergely – Romsics Ignác – Turbucz Dávid: *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, 2010. 42–45.; Farkas Márton: *Az első tűzpróba. Az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének veresége a Drina–Száva mentén 1914. augusztusában*. Hadtörténelmi Közlemények, 31. évf. (1984) 3. sz. 441.
- ²⁷ Kezdetben jól szerepeltek, de a túlerővel szemben már a konfliktus legelején gyakran hátrálni kényszerültek.
- ²⁸ Jelić Gyula: *Aranylapok a cs. és kir. 29-ik „Báró Loudon” ezred történelméből az 1914–1917-es világháborúban*. Budapest, 1918. 15–16.
- ²⁹ Uo. 16–17.
- ³⁰ Uo. 17–22.
- ³¹ *Magyarok a II. világháborúban*. [Online kézikönyv] <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/2vhSzakkonyv-magyarok-a-ii-vilaghaboruban-2/magyarország-es-a-magyar-kiralyi-honvedseg-a-xx-szazadi-vilaghaboruban-1914-1945-BB49/honved-seregtettek-a-nagy-haboruban-71/>.
- ³² *Kraljevina Jugoslavija. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god*. Državna Štamparija, h.n., 1932. 346–365.

**A MAGYAR KORMÁNY ERŐFESZÍTÉSEI
A NYUGAT-BÁNSÁG VISSZASZERZÉSÉRE 1941-BEN**

OLASZ LAJOS

ABSTRACT

In April 1941, in the occupation of Yugoslavia, Hitler claimed the participation of the Hungarian army. The Hungarian Government first of all agreed to military collaboration because of the possibility of the reannexation of areas that were earlier under Hungary's control. However, this area was occupied by German troops as a result of the Romanian protestation against Hungarian invasion and the local German minority's request. During the German-Italian negotiations deciding about splitting up Yugoslavia, this territory was awarded to Hungary in theory, but for the time being the region on the left bank of the River Tisza remained under German control. The Hungarian Government urged the handing over of the territory several times. Prime Minister László Bárdossy held talks with Berlin to provide economic benefits to Germany in exchange for handing over the area. The Hungarian Government tried to send officials and teachers to the Banat in order to strengthen the position of the Hungarians living there. However, the Germans prevented this. In the meantime, the Germans had settled down in this area, and the Western Banat was administratively proclaimed as part of the Serbian satellite state being under German control.

Belgrádban 1941. március 26-án katonai puccs robbant ki, amely megdöntötte a Háromhatalmi egyezményt aláíró jugoszláv kormányt. Az eseményről értesülve Adolf Hitler elrendelte Jugoszlávia megszállását, mert a belgrádi kormányváltás komoly akadályokat gördített a Görögország elleni hadműveletek, illetve a Szovjetunió ellen tervezett támadás megindítása elé. Hitler azzal számolt, hogy Magyarország a revízió lehetőségéért, a Bácska és a Bánság visszacsatolásáért cserébe könnyen megnyerhető lesz a közreműködésre.¹

Március 27-én délben a Führer magához kérte Sztójay Döme berlini magyar követet. Közölte vele, hogy ha nem kap megfelelő garanciákat az új jugoszláv vezetéstől, fel fogja számolni a délszláv államot. Ez esetben Magyarország kielégítheti revíziós igényeit, melyeket Berlin nem fog korlátozni. A Honvédség bevonulhat a Bácskába, a Bánságba („*marschieren Sie ein ins Banat*”), a horvátoknak azonban taktikai okokból autonómiát kellene kapniuk. Horthy Miklós megnyerése érdekében Hitler hangsúlyozta: jogosnak tartja, hogy a magyarok tengeri kijáratot szeretnének. Fiume ugyan olasz ellenőrzés alá kerül, de Berlin támogatja a szabadkikötőre vonatkozó magyar igényeket. Helyénvaló lenne, ha Magyarország bizonyos katonai intézkedéseket tenne, melynek részleteiről a vezérkarok majd egyeztetnek.²

A németek által biztosított repülőgépen Sztójay azonnal hazautazott, és személyesen adta át Hitler üzenetét a kormányzónak. Horthy a csak félsikernek tekinthető, sokakban csalódást keltő 2. bécsi döntés után örömmel fogadta a délvidéki revízió lehetőségét. Levelet készült írni Hitlernek, hogy teljes együttműködéséről biztosítsa, Teleki Pál miniszterelnök azonban óvatosságra intette, így az írás egyelőre csak elvi támogatást ígért. Hozzájárult viszont a katonai egyeztetések megkezdéséhez.³

Hitler, a kormányzó válaszát be sem várva kész tényként kezelte a magyarok részvételét. A március 27-én készült felvonulási tervben már szerepelt, hogy a 41. német gépesített hadtest a Budapest–Szeged útirányon át vonul Temesvár térségébe, és onnan intéz támadást Belgrád irányába, a 46. gépesített hadtest pedig a Dél-Dunántúlon gyülekezik, hogy Zágráb, illetve a Szerémség irányába kerüljön bevetésre, miközben a Luftwaffe több egysége magyarországi repülőtereken rendezkedik be. A Honvédségtől a Führer a két német csoportosítás közötti térség, a Baranyai-háromszög, a Bácska és a Bánság megszállását várta. Sztójay, Berlinbe visszatérve, március 28-án este adta át Hitlernek Horthy levelét, aki azt a teljes együttműködés jelének tekintette. Megismételte, hogy a Bácska és a Bánság visszacsatolásának nem lesz akadálya, és Berlin támogatni fogja az adriai kijárat megszerzését is.⁴

Közben Budapestre több olyan jelzés is érkezett, hogy a délvidéki német kisebbség a német csapatok bevonulását várja, és azt reméli, hogy ezt a régiót a Harmadik Birodalomhoz csatolják. Nagy Iván, a bácskai magyarság egyik vezető személyisége Zágrábban találkozott az ottani német népcsoport vezetőjével, Altgayerrel, aki határozottan állította, hogy a baranyai, bácskai, bánsági területeken, amit *Schwäbische*

Türkey néven is emlegetnek, egy új német tartomány kerül felállításra (*Prinz Eugen Gau*). Az információt Nagy haladéktalanul eljuttatta Budapestre, hogy a kormány tegyen lépéseket ennek megelőzésére. Bár Berlin egyelőre nem tervezte egy önálló német tartomány vagy szatellit államalakulat létrehozását a Délvidéken, az ott élő német lakosság körében erős várakozás élt ez iránt, és nem lehetett kizárni, hogy adott esetben a német kormány is felkarolja az elképzelést.⁵

Március 30-án a magyar külügyminiszter tájékoztatta a londoni és washingtoni követet, hogy Magyarország nem akar háborút, de ha fegyveres konfliktus robban ki a Balkánon, kénytelen lesz fellépni a Trianonban igazságtalanul elszakított délvidéki magyarság védelme érdekében, nem nézheti tétlenül, hogy ezek a területek német vagy román fennhatóság alá kerüljenek. Az üzenet egyszerre hangsúlyozta a nemzeti önrendelkezés elvét, illetve azt, hogy a Nyugat érdekeit sem szolgálja a németek berendezkedése a Délvidéken. Teleki utasította Rónai Andrást, az Államtudományi Intézet, és Kovrig Bélát, a Nemzetpolitikai Szolgálat vezetőjét, hogy néhány napon belül készítsenek részletes tájékoztató anyagot a Délvidék nemzetiségi viszonyairól és egy esetleges német tartomány felállításának veszélyeiről.⁶

A magyar részvétel ügyében a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács április 1-jén tartott ülése hozta meg a végső döntést. A kormány nem vállalta a Jugoszlávia elleni fegyveres fellépésre vonatkozó német kérés nyílt elutasítását, mert nem akarta az ország esetleges megszállását vagy a szélsőjobboldal Berlin segítségével történő hatalomra jutását megkockáztatni, ugyanakkor nem kívánt lemondani a délvidéki magyarság egyesítéséről sem. A részvételt azonban Teleki javaslatára feltételekhez kötötte. A Honvédség csak a magyar kisebbség elleni tömeges atrocitások vagy a jugoszláv állam széthullása, Horvátország kiválása esetén lépi át a határt, és akkor is csak a volt magyar területekre vonul be. A Vezérkar által kért öt helyett csak három hadtestet jelöltek ki a feladatra, de egyelőre ezek mozgósítását sem rendelték el.⁷

A magyar revíziós törekvések azonban éles ellentétben álltak a román politika céljaival. A román miniszterelnök, Ion Antonescu már több alkalommal is elutasítón nyilatkozott a 2. bécsi döntésről. Március 27-i beszédében úgy fogalmazott, hogy Erdély megszerzése egyszer már 800 000 román életébe került, és ha szükséges, kész lesz ismét 800 000 életet áldozni a visszaszerzésére. Antonescu elfogadhatatlannak nevezte a Nyugat-Bánság Magyarországhoz való visszakerülését is, mert szerinte az Romániát illezné. Teleki utasítása nyomán Sztójay április 1-jén tájékoztatta Ernst von Weizsäcker német külügyi államtitkárt a fenyegető román megnyilatkozásokról, és részben ezzel magyarázta, hogy Budapest miért olyan óvatos a Jugoszlávia elleni fellépés ügyében.⁸

A német diplomácia hivatalosan nem kommentálta Antonescu kijelentéseit, ehelyett lépéseket tett, hogy a magyar–román konfliktus ne okozzon problémát a készülő hadművelet végrehajtása során. A német haderő főparancsnoksága (OKW) utasította a román haderő mellett működő összekötő törzset, hogy kérje Bukaresttől

a Temesvár körzetében állomásozó román csapatok távolabb vonását a jugoszláv határtól. Formálisan a kérést további német erőknek a térségbe irányításával indokolták, valójában a Nyugat-Bánságba érkező magyar, illetve a Temesvárnál összpontosított román erők közötti összecsapást kívánták elkerülni.⁹

Antonescu azonban közölte Walter von Brauchitsch tábornaggal, a német szárazföldi haderő főparancsnokával, hogy ha a Bánságba magyar csapatok vonulnak be, akkor román erőkkel találják szemben magukat. Amikor 1919-ben a versailles-i béke kettéválasztotta a régiót, és nyugati részét a délszláv államnak ítélte, az akkor alezredeként szolgáló Antonescu röpiratot adott ki arról, hogy a románok akár fegyverrel is készek visszavenni ezt a területet. Április 4-én Raoul Bossy berlini román követ arról igyekezett meggyőzni Joachim von Ribbentrop német külügyminisztert, hogy a Nyugat-Bánság szerves egységet képez a román Bánsággal, így sem a szerbeknek, sem a magyaroknak nincs joguk rá. Emlékeztetett, hogy amikor Versailles-ban megszületett a döntés a térség kettéosztásáról, a román miniszterelnök, Ion Brătianu tiltakozásul kirohant a tereméből, és rácsapta az ajtót a nagyhatalmak képviselőire.¹⁰

A román fellépés nyomán a magyar haderő mellett működő német összekötő törzs vezetője, Kurt Himer vezérőrnagy kérte a Honvéd Vezérkartól, hogy a Nyugat-Bánságba ne vonuljanak be magyar csapatok. Ezzel egy időben az OKW arról tájékoztatta a román felet, hogy nem érkeznek magyar megszállók a vitatott területre, a magyar-német összekötő csoportok szabad mozgását viszont a románok ne korlátozzák, és tartózkodjanak minden olyan lépéstől, ami további konfliktusokhoz vezethetne.¹¹

A Teleki április 3-i tragikus halála után kormányfőnek frissen kinevezett Bárdossy László a katonai szempontokra tekintettel tudomásul vette ezt a megoldást. Annál is inkább, mert amikor április 4-én Bartha Károly honvédelmi miniszter átadta Hitlernek Horthy levelét, melyben a kormányzó a magyar részvételre vonatkozó április 1-jén megszabott feltételek respektálását kérte, a Führer megértőnek mutatkozott, és ismét megerősítette, hogy a Bácska és a Bánság visszakerül majd Magyarországhoz.¹²

Bárdossy április 8-án értesült Antonescu Brauchitschnak tett korábbi kijelentéséről. Az előző napi, Arad és Temesvár térsége elleni jugoszláv légitámadások nyomán Romániában nyílt kampány indult a Bánság egész területének megszerzésére. A magyar kormányfő szükségesnek érezte, hogy a román propagandával szemben ellenlépéseket tegyen. Magához kérette Otto von Erdmannsdorff budapesti német követet, s nyomatékkel hangsúlyozta előtte, hogy a Bánság sosem volt Romániáé, mindig is Magyarországhoz tartozott, és Hitler már több alkalommal is kijelentette, hogy ismét magyar fennhatóság alá kerül.¹³

Április 10-én a Külügyminisztérium körtáviratot intézett a magyar követségekhez. Arról tájékoztatta őket, hogy a német támadás nyomán a magyarlakta területeken politikai vákuum keletkezett. A lakosság védelme érdekében a Honvédség kénytelen bevonulni a Muravidékre, a Baranyai-háromszögbe, a Bácskába, a Bánságba. Még ezen

a napon Zágrábban kikiáltották Horvátország önállóságát, ezzel a korábbi jugoszláv állam szétesett. Április 11-én a magyar csapatok megkezdték a Trianonban elcsatolt délvidéki területek birtokba vételét. A délután folyamán Bárdossy beszámolt a helyzetről a felsőház külügyi bizottságának, azonban – a német kérésnek megfelelően – a Bánság megszállását már nem említette. Csekonics István azonban szóba hozta, hogy mindenképpen vissza kell szerezni a Nyugat-Bánságot is.¹⁴

A következő 24 óra során több bizonytalanságot keltő hír is érkezett a Bánság ügyében. Rényey Viktor, a bukaresti magyar követség tanácsosa a Bánság ügyében folytatott román propaganda további erősödéséről számolt be, Mihai Antonescu román külügyminiszter pedig kijelentette: ígéretet kaptak a németektől, hogy a magyarok nem léphetnek a Bánságba. A brassói magyar konzul jelentése szerint a románok csapatokat összpontosítanak Temesvár térségében. A katonai attasé, Szántay Jenő vk. őrnagy viszont német forrásból azt az értesülést kapta, hogy a románok sem vonulhatnak be a vitatott területre. Április 11-én a jugoszláv haderő és közigazgatás kiűrtette a Bánságot. A régió központjában, Nagybecskerekén háromtagú bizottság (Josef Gion, Várady Imre, Pera Erdeljanov) vette át az ügyek intézését.¹⁵

Bárdossy haladéktalanul utasította a berlini követet: járjon utána a hírek valóságának, és emlékeztesse a német külügyi illetékeseket, hogy Hitler határozottan Magyarországnak ígérte ezt a területet. Berlin intse önmérsékletre a román propagandát, nehogy a felizgatott kedélyek összetűzéshez vezessenek. Sztójay felhívta Weizsäcker figyelmét a román magatartásra, megnyugtató választ azonban nem kapott tőle. Az államtitkár csak arra figyelmeztette, hogy a magyar csapatok semmiképp se lépjék át a Tiszát. Weizsäcker szavaiból úgy tűnt, Berlinben komolyan tartanak attól, hogy a Honvédség mégis bevonul a Bánságba. Bárdossy nem akart szembe menni a német kívánsággal, mindössze arra kívánta emlékeztetni a német diplomáciát, hogy Budapest határozott ígéretet kapott Hitlertől a Bánság sorsára vonatkozóan.¹⁶

Április 13-án Berlin azzal a kéréssel fordult a magyar kormányhoz, hogy a gyors-hadtest gépkocsizó dandárjai a német erők tehermentesítése érdekében keljenek át a Dunán, szerb területre, és vegyenek részt az ellenállás végső felszámolásában. A kormánytagok egy része ezt ellenezte, mert ez már túllépett a jogszerű revízió, és ezzel az ország a németek által folytatott háború részesévé vált. Werth Henrik, a Honvéd Vezérkar főnöke viszont a kérés teljesítését sürgette, hangsúlyozva, hogy a Bánság és esetleg Dél-Erdély visszaszerzése csakis Hitler jóindulatán múlik. Bárdossy arra hivatkozott, hogy a szovjet veszéllyel, Antonescu magyarellenes politikájával és a délvidéki német önállósodási törekvésekkel szemben a magyar érdekeket csak Berlin segítségével lehet megvalósítani. A hadműveletek legfeljebb néhány napig tartanak, cserébe Magyarország visszakaphatja a Bánságot.¹⁷

Miután a Honvédség bevonult a Muravidékre, a kormány kijelentette, hogy a horvát többségű területek ügyében hajlandó egyeztetni Horvátországgal, hogy mindkét félnek megfelelő megoldás születhessen. A Bánság esetében azonban tovább

éleződött a helyzet. A románok lakta déli körzeteiből 80 fős delegáció utazott Temesvárra, hogy a terület Romániához csatolását kérik. Közölték: a falvakban már saját közigazgatást vezettek be, és várják, hogy végre egyesülhessenek a Bánság román felével. Mindezt Bukarest nagy nyomtatékkal közölte a német kormánnyal. Sokan úgy vélték, hogy a románok számára a Bánság lehetne a kárpótlás a Szovjet-unióknak kényszerből átadott Besszarábiáért.¹⁸

Április 14-én a német csapatok elérték Nagybecskereket, és azonnal átvették a terület irányítását. Kinevezték polgármesternek Josef Giont, mindenhol kitzűzték a német zászlót. Megkezdték a zsidó lakosság őrizetbe vételét, és az ezt kifogásoló magyar képviselőkkel közölték, hogy a Bánságban a németországihoz hasonló viszonyok lépnek életbe. Ugyanezen a napon a Honvéd Vezérkar kérte az OKW illetékeseit, hogy a visszamaradt szerb erők lefegyverzése és a térség pacifikálása érdekében magyar csapatok vonulhassanak be a Bánság németek által meg nem szállt északi részébe, a Titel–Nagykikinda vonalig, de legalább az Aranka folyóig. A kérést a németek elutasították. Ribbentrop a budapesti német követen keresztül megerősítette, hogy a magyar–román összetűzések elkerülése érdekében Berlin megígérte Antonescunak, hogy a Honvédség nem lép a Bánság területére. Mindez azonban nem jelenti a térségre vonatkozó későbbi magyar igény elutasítását.¹⁹

Bárdossy megütközve emlékeztette Erdmannsdorffot, hogy a Bánság hovatartozása nem lehet vita tárgya, mert azt Hitler már korábban egyértelműen Magyarországnak ígérte. A német követ kényelmetlen helyzetében arra hivatkozott, hogy Ribbentrop valószínűleg nem volt jelen Hitler ezen kijelentéseinél. Bárdossy kérdésére azonban Sztójay megerősítette, hogy a német külügyminiszter ott volt, amikor elhangzottak a Führer ígéretei. A kormányfő kezdeményezésére a minisztertanács április 15-én úgy döntött, hogy Sztójay kérjen újabb kihallgatást Hitlertől, és tisztázza véglegesen a Bánsággal kapcsolatos német álláspontot.²⁰

A bizonytalanság miatt Ullein-Reviczky Antal, a Külügyminisztérium sajtó-főnöke utasította a lapokat, hogy ne közöljenek híreket a Bánságra vonatkozóan. Ez azonban nem szabott gátat a találgatásoknak. Jól értesült körök tudni vélték, hogy Magyarország a Bánság északi részét kapja a Nagyikinda–Titel vonalig, az ettől délre eső területeken a román Bánsággal közös német tartomány jön létre, melynek lakói kettős, román és német állampolgárságot kapnak. A szóbeszéd megállítását szolgálta az MTI április 16-i híre, amely felhívta a figyelmet, hogy a bolgárok-tól elvett jugoszláv területeket is német csapatok szállták meg, de ahogy Szófia is visszakapja majd Macedóniát, úgy Magyarország is visszacsatolhatja a Bánságot.²¹

A Bánság északi részén visszamaradt szerb erők a Temesvár térségéből bevonuló német csapatok szárnyát veszélyeztették. Ezért az OKW hozzájárult, hogy Zentánál egy kisebb magyar kontingens átlépje a Tiszát, és hídfőt foglaljon a bal parton. Április 16-án magyar repülőgép jelent meg a Bánság felett, és szerb nyelvű, megadásra felszólító röplapokat szórt. Mindez azonban nem jelentette, hogy napirendre

került a Bánság visszacsatolása. Antonescu élesen tiltakozott Manfred von Killinger bukaresti német követ útján, hogy magyar katonák jelenetek meg a Bánságban. Killinger megértését fejezte ki a román területi igényekkel kapcsolatban. A német Külügyminisztérium azonban megróttta a követet: figyelmeztette, ne tegyen olyan kijelentést, amit a románok ígéretnek tekinthetnek, és amire a propagandájukban hivatkozhatnak. Ezzel együtt, a további bonyodalmak elkerülése érdekében az OKW a zentai hídfő kiürítését kérte a Honvéd Vezérkartól.²²

Az eset nyomán Bárdossy ismét magához kérette Erdmannsdorffot, és közölte vele, hogy Magyarország feltétlenül ragaszkodik a Bánsághoz. Ezzel egy időben Sztójay hasonló tartalmú írásbeli feljegyzést adott át Weizsäckernek, melyben azt hangsúlyozta, hogy Magyarország csak a Trianonban elcsatolt területei visszaszerzéséért vett részt Jugoszlávia megszállásában, és erre Hitlertől több alkalommal is ígéretet kapott. A magyar kormány megérti, ha várnia kell a Bánság átvételére, nem sürgeti azt, csak az álláspontját kívánja egyértelművé tenni. A külügyi államtitkár megnyugtatta Sztójajt, hogy Berlin elismeri a jogos magyar igényeket, és nem akar a Bánságból Romániának területet juttatni. A német–magyar viszonyt jól jellemezte, hogy Sztójay mindezt úgy jelentette haza, hogy szerinte Weizsäcker „ezúttal igazat mond”.²³

Válaszúzenetében Bárdossy utasította a követet: minden adandó alkalommal hozza szóba a német diplomaták előtt, hogy a magyar kormány a végsőig igényt tart a Bánságra. Az érvek között szerepeljen, hogy ez a terület a török hódoltság végéig tisztán magyar lakosságú volt, csak utána érkeztek más nemzetiségű telepések. A rendelkezésre álló adatok szerint a térség lakosságának 44%-a délszláv, 21%-a német, 17%-a magyar, 11%-a román, de vannak olyan források is, melyek a magyar népesség arányát 19%-ra teszik.²⁴

Április 19-én Hitler fogadta Sztójajt. A magyar protestálás lehűtése érdekében a Führer – szokásának megfelelően – a beszélgetést megfélemlítő fellépéssel kezdte. Kijelentette: túrhatalomnak tartja, hogy a Bácskába bevonuló magyar csapatok atrocitásokat követtek el helyi németek ellen. Valóban voltak összetűzések a Honvédség és a német kisebbség között. Az orvlövészek elleni tisztogató akciók során Újverbászon két vétlen német lakos is életét veszítette. Ezt követően Hitler már sokkal barátságosabb hangnemben biztosította a megilletődött Sztójajt, hogy a Bánság Magyarországhoz kerül, de csak néhány hónap múlva. Tekintettel kell lennie Antonescúra, akinek a helyzete ingatag, ezért a Bánság sorsának rendezésével várni kell, amíg Románia is kellő kárpótlást kaphat, valahol máshol.²⁵

Sztójay személyesen tett erről jelentést Bárdossynak és a kormányzónak, de az újabb ígérete ellenére az volt a személyes véleménye, hogy a németek „kezdenek visszatáncolni”. Berlin valóban igyekezett az egymással vitázó román és magyar felet homályban tartani. Ugyanezen a napon a Bánság sorsa felől érdeklődő román követet Ribbentrop azzal nyugtatta, hogy a terület sorsáról végleges döntést csak a háború után hoznak. A bukaresti német követet viszont arra utasította a külügyminiszter, hogy a Bánság

ügyében semmilyen tárgyalásba ne bocsátkozzon román politikusokkal, mert Románia nem kap semmit a Bánságból, bár egyelőre magyar fennhatóság alá sem kerül.²⁶

A megszállt jugoszláv területeken változatlanul folyt a német kisebbség szervezkedése. Számos fórumon, köztük a bánsági németek április 20-i pancsovai nagygyűlésén egy önálló német tartomány létrehozását szorgalmazták, akár a baranyai, bácskai, bánsági, szerémségi területek összevonásával. A német kormány hivatalosan nem támogatta ezt az elképzelést, a térség vegyes etnikai összetétele, illetve a magyar és román aspirációk miatt. Voltak azonban olyan magas beosztású személyek, akik szélesebb önállóságot, nagyobb érdekérvényesítési lehetőséget sürgettek a térségben élő német népcsoport számára. Közéjük tartozott a berlini diplomaták közül a Külügyminisztérium Népiségi osztályának vezetője, Helmuth Triska, valamint Karl Paul Schmidt külügyi sajtófőnök vagy Karl Ritter nagykövet.²⁷

Április 22–24. között német–olasz tárgyalások folytak Jugoszlávia felosztásáról. Bárdossy felhívta a római magyar követet, Villani Frigyet, hogy a német ígéretek ellenére szerezze meg az olasz kormány támogatását is a Bánság visszacsatolásához. Villani jelezte, hogy az olasz külügyminiszter, Galeazzo Ciano támogatásáról biztosította a magyar törekvést. Április 22-én Ribbentrop azzal a kéréssel fordult a magyar kormányhoz, hogy a Murán túli területek határán lévő három, németek lakta falut engedje át a Harmadik Birodalomnak. A magyar fél ebbe beleegyezett, remélve, hogy ez is közelebb hozhatja a Bánság birtokba vételét.²⁸

Április 22-én Antonescu hosszabb emlékiratot juttatott el a német és olasz kormányhoz. Ebben hangsúlyozta, hogy már az 1919-es béketárgyalások során is elismerték Románia jogát a Bánsághoz, és csak a szövetségesek közötti konfliktus elkerülése érdekében ítélték oda egy részét a délszláv államnak. Antonescu nemcsak a Bánságra formált igényt, hanem kérte a Timok-völgy átadását, illetve Észak-Erdély és Dél-Dobruzsza visszacsatolását is. Egy új konferencia összehívását sürgette a vitás területi kérdések rendezésére, különben az egész régió stabilitása veszélybe kerülhet. Fellépése azonban visszhang nélkül maradt.²⁹

A német–olasz megbeszéléseken az a döntés született, hogy a Muravidék, a Bácska és a Bánság Magyarországhoz kerül, de a Muraköz ügyében a horvátokkal, a Bánság esetében a németekkel kell majd egyeztetni. Ez utóbbi terület egyelőre német katonai megszállás alatt marad, hogy megelőzzenek egy esetleges magyar–román összetűzést. Románia a későbbiek folyamán más területi kompenzációt kap.³⁰

Április 24-én Horthy személyes látogatást tett Hitlernél. A kormányzó fontosnak tartotta, hogy Németország leszámoljon a Szovjetunióval, és ezzel megszüntesse a kommunizmus fenyegetését. Ragaszkodott a Bánság mielőbbi és Dél-Erdély későbbi visszacsatolásához. Hangsúlyozta, hogy ez a térség mindig is a magyar államhoz tartozott, az végezte el a Duna szabályozását, az adott földet a telepéseknek, és teremtett virágzó gazdálkodást ezen a tájon. Utalva Hitler március 27-én tett,

de be nem váltott ígéréte a fiumei szabadkikötőről, kiemelte, hogy a Duna biztosítja az egyedüli tengeri kijáratot a magyarság számára. A megbeszéléseken Hitler ismét megerősítette, hogy a Bánság visszakerül Magyarországhoz, csak Antonescu nehéz helyzetére tekintettel marad egyelőre német megszállás alatt.³¹

Május folyamán a román és magyar diplomácia, illetve a két ország sajtója élénk kampányt folytatott a Bánság megszerzésére. Közben ellenőrizhetetlen hírek keringtek egy esetleges 3. bécsi döntésről, amely a Nyugat-Bánság északi részét, Temesvár és Arad körzetével együtt Magyarországnak ítélné, míg a déli, románok lakta térségét egyesítené a román kézen maradó dél-erdélyi területekkel. A budapesti szovjet követség (utóbb hamisnak bizonyuló) értesülései szerint a németek – Antonescu bukása esetén – Románia felosztásával is számolnak. Ez esetben a Bánságot és Dél-Erdélyt Magyarország kapná, a svábok és szászok lakta régiók közvetlen német fennhatóság alá kerülnének, míg a moldvai részek bizonyos ellentételezésért a Szovjetunióknak juthatnának. Magyar közéleti személyek, köztük Habsburg Albrecht királyi herceg, közölték a követtel, hogy ha Moszkva újabb területi követeléssel lépne fel Romániával szemben, akkor a Honvédség is bevonulna Dél-Erdélybe. A szovjet külügy azonban figyelmeztette a budapesti követet, tartózkodjon az ilyen beszélgetésektől.³²

Május 14-én Vörner János, a külügyminiszter állandó helyettese tájékoztatta a budapesti német követet, Sztójay pedig Weizsäckert, hogy Budapest értesülései szerint a Bánságban nagy nehézségekbe ütközik a viszonyok rendezése, a közigazgatás kiépítése, a közbiztonság megteremtése. A magyar karhatalmat lefegyverezték, a tisztviselők egy részét elbocsátották. Nem működik a közlekedés, a hírközlés, fűtőanyag- és áruhiány van, nagy a munkanélküliség. A viszonyok rendezéséhez a német katonai közegek nem elegendők, az általuk pozícióba emelt fiatal népi német aktivisták pedig tapasztalatlanok. A magyar kormány nem sürgeti a terület átadását, de jónak tartaná magyarországi tisztviselők bevonását a konszolidációba.³³

Budapest másik kérése az volt, hogy a helyi németek megnyugtatása, a Magyarországhoz csatolás elfogadtatása érdekében Hermann Behrenst, a Volksdutsche Mittelstelle helyettes vezetőjét, aki éppen Magyarországon tartózkodott, rendeljék ki a Bánságba. Behrens már sikeres közvetítést folytatott a bácskai német kisebbség körében is. A német diplomaták kitértek minden ígélet elől. Behrens kiküldésének lehetőségét viszont elutasították, hiszen az végleges állásfoglalást jelentett volna a Bánság hovatartozásával kapcsolatban, amit Berlin egyelőre kerülni kívánt. Utaltak rá, hogy Hitler korábban néhány hónap haladékról beszélt, ami alatt a szükséges feltétel, Románia területi kárpótlása megvalósulhat. Erdmannsdorff nem hivatalosan arra is utalt, hogy ez esetleg keleti területekkel, Besszarábiával történhet.³⁴

Időközben a délvidéki német kisebbség egyre erősebb lobbitevékenységet folytatott, hogy a Bánság ne kerüljön magyar ellenőrzés alá. A Wehrmacht jelenléte korlátlan

befolyást biztosított a német népcsoportnak. A térség legbefolyásosabb kisebbségi vezetője, Josef (Sepp) Janko is arra kérte Berlint, ne adják át a területet a magyaroknak, a bánsági németiség inkább a románokkal és a szerbekkel működne együtt. Más népi német körökben a „Bánáti Szabad Állam” létrehozásáról beszéltek, illetve, hogy a bánsági svábokat és erdélyi szászokat egy „Deutsche Südostmarkban” kellene egyesíteni. A berlini követség ügyvivője, Szentmiklósy Andor szerint ezek a felvetések csak arra szolgálnak, hogy Németország tovább húzza a terület átadását, és közben újabb kisebbségi jogokat kényszerítsen ki a magyar kormánytól.³⁵

A Muraköz esetében Magyarország ragaszkodott a terület feletti szuverenitáshoz, de átadta volna a közigazgatást a horvátoknak, bizonyos kompenzációért cserébe. Az olaszokkal szemben jelentős területet veszítő horvát vezetés azonban ezt elutasította, mire a budapesti álláspont is megkeményedett: Bárdossy nem akart még egy presztízsvesztést a Bánság mellett. Berlin ugyan kivonta magát a horvát–magyar vitából, de diplomáciai csatornákon igyekezett meggyőzni Ante Pavelićet, hogy fogadja el a magyar ajánlatot, és ezzel vegyék elejét egy újabb területi konfliktus kialakulásának.³⁶

Sztójay május 20-án megbeszélést folytatott a Bánság ügyében Weizsäckerrel. Ismételten kérte a terület közigazgatásának magyar kézbe adását, a helyi német lakosság ráhangolását a Magyarországhoz csatolásra (Behrens által). A magyar követ ekkor már a terület átadásának felgyorsítását is sürgette. A 28-i újabb találkozón Sztójay tiltakozott a *Deutsche Allgemeine Zeitung* előző napi cikke ellen, amely a temesvári német népcsoport vezetőjének kijelentését közölte, ami szerint a német–román együttműködést a magyar–zsidó körök akadályozzák.³⁷

Weizsäcker nem tartotta lehetségesnek a magyar kérések azonnali teljesítését. Közölte, hogy a Bánságot Berlin Magyarországnak szánja, de türelmet kért ennek megvalósulására, legalább a német–szovjet viszony tisztázásáig. Sztójay ebből arra következtetett, hogy Hitler szovjet területekkel akarja Romániát kompenzálni. Közölte, hogy a magyar kormány sajnálattal ugyan, de tudomásul veszi a helyzetet, azt azonban mindenképpen kéri, hogy Berlin tegyen lépéseket a Bánságban kialakult német–magyar feszültség oldására, hogy a katonai hatóságok és a német népcsoport vezetői kezeljék egyenrangú félként a magyarokat.³⁸

A kormány közben informális úton is igyekezett elősegíteni, gyorsítani a visszacsatolást. Hóman Bálint kultuszminiszter német vendég egyetemi oktatók előtt kifejtette: a visszacsatolt területeken etnikailag homogén német megyék kialakítását tervezi, széles körű önállósággal, saját közigazgatással, főispánnal. Támogatná azt a szándékot is, hogy a magyarországi német lakosság egyetlen nagy, szigorúan szervezett társadalmi egyesületbe tömörüljön.³⁹

A Bánsággal kapcsolatos magyar diplomáciai offenzíva visszafogására Weizsäcker Felix Benzlerre, a szerbiai német katonai parancsnokság mellé kirendelt külügyi képviselőre bízta a további tárgyalásokat. Benzler – a szokásos német taktikával élve – támadóan lépett fel a magyar követtel folytatott megbeszéléseken. Tiltakozott, hogy

a magyar katonai hatóságok a korábbi egyezmények ellenére folytatják a betelepült szerbek kitoloncolását, holott Szerbia ezeket már nem tudja befogadni és ellátni. Közölte, hogy a Bánságban a magyarok túlzott igényekkel léptek fel (pl. a hivatali helyeket illetően), és amikor ezeket a német szervek nem teljesítették, passzivitásba vonultak, visszaléptek minden lehetőségtől. Valóban betiltották a magyar egyesületeket, de más nemzetiségi szervezeteket is. A német egyesületek azért működnek, mert azok ezt kérelmezték, a magyarok viszont nem. Magyar tisztviselők és egyenruhás tisztek járják a Bánságot, és politikai megbeszéléseket folytatnak kisebbségi vezetőkkel, mintha a terület átadása már folyamatban lenne, ami rendkívül irritálja a helyi német és román lakosságot. Benzler végül azt javasolta, hogy a magyar kormány jelöljön ki különmegbízottat, aki a szerbiai német hatóságokkal folyamatosan egyeztethet a felmerülő problémák ügyében. Budapest ezzel a feladattal Tallián Tibort bízta meg.⁴⁰

A Bánság sorsa bizonyos mértékig már június 5-én eldőlni látszott, amikor a területet közigazgatásilag Szerbiához csatolták, a Dunai bánság része lett, önálló adminisztratív státusszal. A döntésbe nem vonták be a magyarság képviselőit, a német katonai szervek és a szerbiai polgári közigazgatás csak a bánsági német népcsoport vezetésével egyeztetett. A Bánság élére segédbánt állítottak Josef Lapp személyében. Hivatala ügyosztályvezetői valamennyien németek voltak, őket a belgrádi kormány belügyminisztere nevezte ki. A járási és települési eljárásokat az etnikai összetételnek megfelelően választották ki, de a fontosabb beosztásokat mindenütt németek kapták, akkor is, ha létszám szerint kisebbségben voltak.⁴¹

A Szovjetunió elleni támadásra készülve a német vezetés nem kívánt a Bánság ügyével foglalkozni, csak a román–magyar viszony éleződését igyekezett elkerülni. Ribbentrop számon kérte a bukaresti német követen, miért vett részt május 29-én egy temesvári gyűlésen, ahol a román területi igények is szóba kerültek. Berlin intésére a követ lemondta a Bánságba tervezett utazását. A délvidéki svábok egy csoportja kampányt indított, hogy a Bácska és a Bánság egyesítésével hozzanak létre egy német–magyar autonóm tartományt. A mozgalom vezetőit azonban a német biztonsági szervek elfogták, és Németországba szállították.⁴²

Antonescu június 12-én tárgyalt Hitlerrel, és teljes katonai együttműködést ígért neki a Szovjetunió elleni háborúban. Cserébe Észak-Bukovinán és Besszarábián túl Transznisztria és Odessza térségére is igényt formált. Emellett azonban nem mondott le a Nyugat-Bánság és Észak-Erdély megszerzéséről sem. Közölte, hogy akár fegyverrel is kész fellépni ezen területek megszerzése érdekében. Berlinben azonban csak keleti területeket ígértek a számára. A csalódott marsall ezért Ribbentropot egyenesen „magyarbarátnak” titulálta.⁴³

Antonescu ugyan nem ért el sikert Erdély és a Bánság kérdésében, Sztójay, Homlok Sándor berlini katonai attasé, illetve a Honvéd Vezérkar főnöke felhívta a kormány figyelmét, hogy ha Magyarország nem ajánlja fel a közreműködését a Szovjetunió elleni támadásban, akkor komoly lépéshátrányba kerülhet Romániával

szemben, és nemcsak a további területi nyereségektől (Bánság, Dél-Erdély) eshet el, de kockáztatja a korábban visszacsatolt területek megtartását is. Sztójay azt is jelezte, hogy különböző német szervek, a VOMI, az NSDAP és az SS egyre nagyobb érdeklődést tanúsítanak a bánsági németek iránt. Ezek azt szorgalmazzák, hogy a Bánság maradjon német ellenőrzés alatt. Sztójay figyelmeztetőnek nevezte a német külügyi sajtófőnök azon kijelentését is, hogy Délkelet-Európa újrendezése nem fejeződött be, és ebben az etnikai elvek mellett politikai szempontokat is érvényesíteni fognak.⁴⁴

Közben egyre problémásabbá vált a Muraköz ügye is. Pehm (Mindszenti) József pápai prelátus, zalaegerszegi apátplébános június 17-én küldöttséget vezetett Bárdossyhoz, és a korábban Zala megye részét képező terület bekebelezését sürgette. Bárdossy elutasította a kérést, mire a főpap rácsapta az ajtót a miniszterelnökre. A magyar kormány nem akart nyílt konfrontációt a horvátokkal, ezért a sajtóban is visszafogták a Muraközzel kapcsolatos híreket. Pavelić azonban semmilyen kompromisszumra nem volt hajlandó, ragaszkodott a terület átadásához.⁴⁵

Június 28-án, miután már Magyarország is bekapcsolódott a Szovjetunió elleni háborúba, Bárdossy arról tájékoztatta Berlint, hogy horvát megegyezési szándék hiányában nem tehet mást, mint hogy Muraközben magyar közigazgatást vezet be. A lépésre július 9-től került sor. A Muraköz bekebelezésében a Bánság visszaszerzésének egyre kilátástalanabbá válása is közrejátszott. A magyar kormány nem akarta kockáztatni, hogy esetleg a Mura mentén is kész helyzet elé állítják a németek. Bárdossy határozottságot kívánt mutatni kifelé és befelé egyaránt, hogy adott esetben nem riad vissza a kemény fellépéstől sem.⁴⁶

A Bánság körüli román–magyar vita egyik lehetséges megoldásaként a német diplomácia megpróbálta keletre terelni Bukarest figyelmét. Ismét hangsúlyozták, hogy az állam keleti bővítésének gyakorlatilag nincs korlátja, bekebelezheti Podoliát, Transznyisztriát, Odessza térségét. Ezeket a területeket később kolonializálni is kellene, megbízható román lakosság áttelepítésével. Bossy viszont arra hívta fel kormányára figyelmét, hogy mindez a magyaroknak kedvezne, mert az áttelepítéssel csökkenne Erdély és a Bánság román lakossága, amit Budapest érvként használhatna ezen területek megszerzésére. Románia eltűnne Közép-Európából, és „keleti állammá” válna. Bukarest ezért halogatta a Dnyeszteren túli területek Berlin által felkínált bekebelezését, majd augusztus 14-én elutasította ennek lehetőségét – egyben megerősítette a Bánságra és Erdélyre vonatkozó igényét.⁴⁷

A Bánsággal kapcsolatos újabb magyar fellépés leszerelésére augusztus 6-án, Budapesten német–magyar tárgyalások kezdődtek. Benzler előre lehűtötte a magyar reményeket: közölte, hogy a terület átadása nem aktuális, a németek azonban hajlandók bizonyos engedményekre a bánsági magyarság helyzetének javítása érdekében. Az egyeztetések egyik legfontosabb hozadéka a Délvidéki (később: Bánáti) Magyar Közművelődési Szövetség hálózatának kiépítése volt. A Tallián Tibor vezette szervezet hat körzeti központ (Törökkanizsa, Nagykikinda, Versec, Nagybecskerek,

Pancsova, Törökbecse) keretében 89 fiókegyesületet hozott létre, 88 000 fős tagsággal. Közreműködött a magyar iskolák szervezésében, segítette a kulturális élet megélénkülését, állami, nemzeti ünnepek (Szent István-nap) méltó lebonyolítását, a népi hagyományok őrzését. Társadalmi szerepe annál is fontosabb volt, mert a Várady Imre vezetésével Zentán megalakult Magyar Párt nem kapott működési engedélyt.⁴⁸

Az ismétlődő német–magyar megbeszélések gyanút keltettek Bukarestben, ezért augusztus 23-án Bossy tájékoztatást kért Weizsäckertől, hogy folynak-e tárgyalások Berlin és Budapest között a Bánság átadásáról, mert korábban Hitler megígérte Antonescunak, hogy a háború végéig nem hoz semmilyen döntést az érintett területről. A külügyi államtitkár közölte a követtel, hogy nincs tudomása ilyen tárgyalásokról, ugyanakkor szerinte Hitler nem tett ilyen ígéretet. Antonescu azonban kül- és belpolitikai pozíciója erősítése érdekében szükségesnek látta, hogy szeptember 15-én hivatalos kormánynyilatkozatot adjon ki, amelyben elutasította a bécsi döntést, mint Románia jövőbeni határait. Bossy utasítást kapott, hogy hangsúlyozza Berlinben: Románia még nem foglalt állást véglegesen a Dnyeszteren túli területek sorsával kapcsolatban, de akárhogyan is döntsön, nem mond le a Kárpát-medencei igényeiről.⁴⁹

Október 23-án átszervezték a Bánság belső közigazgatását. Ennek során a magyarok gyakorlatilag egyetlen komoly pozíciót sem kaptak, az öt városi polgármesteri hely közül egy sem jutott nekik. A magyar kormány élesen tiltakozott, és újabb magas szintű tárgyalásokat kezdeményezett a terület helyzetéről. Ez elől kitérve, Berlin utasítására a helyi hatóságok egy polgármesteri, két járási elöljárói és néhány alacsonyabb adminisztratív posztot biztosítottak a magyaroknak. A német kisebbség döntő befolyása azonban továbbra is megmaradt.⁵⁰

November 25-én, az Antikomintern paktum újabb öt évre szóló meghosszabbításának alkalmát a magyar és a román diplomácia igyekezett felhasználni a függőben lévő területi kérdések felvetésére. Bárdossy diplomatikus formában arra emlékeztetett, hogy Hitler korábban további magyar területek visszacsatolását ígérte. Antonescu hangsúlyozta, hogy a román haderő nagyobb áldozatokat hozott a háborúban, mint a Honvédség, miközben a magyarok elnyomják a fennhatóságuk alatt élő román lakosságot. Ezért is kellene a területi kérdéseket mielőbb tisztázni. A román miniszterelnök-helyettes arról próbált tájékozódni, hogy Berlin támogatná-e Románia, Horvátország és Szlovákia szorosabb együttműködését Magyarországgal szemben. Hitler mindkét felet gyorsan leszerelte. Bárdossyval közölte, hogy hamarosan sor kerül a Bánság ügyének rendezésére, a románokat pedig emlékeztette, hogy a magyarok is tettek bizonyos szolgálatokat a tengelynek, ezért Bukarest érdemeit nagy keleti területek átadásával kívánja kompenzálni, más megoldásról egyelőre nem lehet szó. Egy új „kisantant” jellegű együttműködés lehetőségét Hitler határozottan elutasította.⁵¹

December 12-én a magyar kormány barátsági egyezményt kötött a szerbiai adminisztrációval, amely nyomán valamivel tovább bővült a bánsági magyarok közéleti és kulturális mozgásterét. December 14-én új közigazgatás lépett életbe

Szerbiában. Az országot 14 kerületre osztották, ezek egyike lett a Bánság, de vámhatár választotta el az állam többi részétől. A kerület élén álló segédbán mellé helyettesként magyar tisztviselőt jelöltek ki Jeszenszky Ferenc személyében. A DMKSZ összeírása szerint a Bánságban ekkor 117 212 fő vallotta magát magyarnak.⁵²

1942-re megváltozott a Bánsággal kapcsolatos német magatartás, és a területet már végérvényesen német ellenőrzés alatt kívánták tartani. A helyi németiség újabb kampányba kezdett, hogy a térség ne kerüljön idegen (magyar, román) fennhatóság alá, hanem továbbra is széles körű autonómiát élvezzen, és a később esetleg más, németek lakta területekkel (Bácska, román Bánság, erdélyi szász régiók) együtt a Harmadik Birodalom részét alkothassák. Az elképzelést különböző német kormányzervek befolyásos személyiségei (Helmuth Triska, Gottlob Berger, Reinhard Heydrich) is támogatták. Hitler egyelőre nem tervezte egy új német tartomány létrehozását, de éppen a magyarországi német kisebbség asszimilációja kapcsán kijelentette, hogy át kellene telepíteni őket a délkeleti térségbe, a Duna mentére.⁵³

1942 elejére a Bánság magyar kézbe adása már csak diplomáciai ütőként szolgált a németek kezében. Ezt lebegtette meg Ribbentrop, amikor január 8-án Magyarországon tárgyalt, hogy rávegye a kormányt: küldjön ki jelentős haderőt az orosz frontra, de szóba került ez még az 1943-ban folyó német–magyar tárgyalásokon is, amikor Berlin azt szerette volna elérni, hogy a Honvédség vállaljon megszálló szerepet a Balkánon. A magyar vezetés, a Bárdossy-kabinetet felváltó Kállay-kormány továbbra is igényt formált a Bánságra, de jól látta, hogy ezt a kérdést a németek csak egyre újabb igények érvényesítésére használják fel, ezért nem erőltette a terület átadását. Figyelmét főként a bánsági magyarok helyzetének javítására, érdekeinek képviselésére igyekezett fordítani.⁵⁴

JEGYZETEK

¹ *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945. Serie D. (1937–1941). Bd. XII. Baden-Baden, 1955* (a továbbiakban: *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1955*). 303.; Nebelin, Manfred: *Deutsche Ungarnpolitik 1939–1941*. Opladen, 1989. 155–156.; Hubatsch, Walter (Hrsg.): *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939–1945*. Koblenz, 1983. 106.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K 63. Külügyminisztérium (a továbbiakban: KÜM) Pol. 473. Szent-Iványi Domokos I. 541–543.; *Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal*. A bevezető tanulmányt írta, a műbe foglalt dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette: Ránki György. I–II. köt. Budapest, 1983 (a továbbiakban: *Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939*). II. 266–269.

³ *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944*. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Budapest, 1968 (a továbbiakban: *A Wilhelmstrasse és Magyarország 1968*). 560–561.; Macartney, Carlile Aylmer: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary, 1929–1945*. Vol. I–II. Edinburgh, 1961 (a továbbiakban: Macartney 1961). I. 474–475.

⁴ MNL OL K 589. Horthy Miklós 8933. II. C. 10.; MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-24-2127., 1941-16-151.; *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1955*. 330–333.; Zakić, Mirna: *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II*. Cambridge, 2017 (a továbbiakban: Zakić 2017). 66.

- ⁵ MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. Szent-Iványi Domokos I. 548–549.; Macartney, 1961. I. 478.
- ⁶ Trașca, Ottmar: *Pax Germanica. Német tervek az erdélyi kérdés megoldására 1940–1944 között*. Limes, 25. évf. (2012) 1. sz. 43–58. (a továbbiakban: Trașca 2012). 50.; Czettler Antal: *Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941*. Budapest, 2008 (a továbbiakban: Czettler 2008). 283.; Rónai András: *Térképezett történelem*. Budapest, 1989. 292–293.
- ⁷ *Náray Antal visszaemlékezése 1945*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Szakály Sándor. Budapest, 1988. 45–53.; Czettler 2008. 294.
- ⁸ *A Wilhelmstrasse és Magyarország 1968*. 564., 569–570.; Bossy, Raoul V.: *Recollections of a Romanian Diplomat, 1918–1969: Diaries and Memoirs of Raoul V. Bossy*. Ed.: Bossy, G. H. – Bossy, M. A. Vol. I–II. Stanford, 2003 (a továbbiakban: Bossy 2003). II. 404.; L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944*. Budapest, 2015. 141.
- ⁹ Hillgruber, Andreas: *Hitler, König Caron und Marshall Antonescu*. Wiesbaden, 1954 (a továbbiakban: Hillgruber 1954). 124–125.
- ¹⁰ MNK OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-27-182.; Haynes, Rebecca Ann: 'A new Greater Romania'? *Romanian claims to the Serbian Banat in 1941*. Central Europe, Vol. 3. (2005) No. 2. (99–120.) (a továbbiakban: Haynes 2005). 113.; Neubacher, Hermann: *Sonderauftrag Südost 1940–1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten*. Göttingen, 1957. 126.
- ¹¹ *A német hadvezetés magyarországi politikájához, 1941. március – július*. Az M. Kir. Honvédség Fővezéréhez beosztott német tábornok hadi naplója. Összeállította Schramm, Percy Ernst. Közli: Kun József. Századok, 99. évf. (1965) 6. sz. 1228–1246. (a továbbiakban: *A német hadvezetés 1965*). 1232.; Hillgruber, 1954. 125.
- ¹² MNL OL K 63. KÜM Pol. 1941-16/7-2115.; MNL OL K 589. Horthy Miklós 8933. II. C. 11.; *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. V. köt. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941*. Összeállította Juhász Gyula. Sajtó alá rendezték: Juhász Gyula – Fejes Judit. Budapest, 1982 (a továbbiakban: *Diplomáciai iratok 1982*). 1012–1017.
- ¹³ MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-27-182., 1941-27-199.; *A Wilhelmstrasse és Magyarország 1968*. 573–574.; Haynes 2005. 112.
- ¹⁴ MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-16-192.; *Diplomáciai iratok 1982*. 1035–1038.
- ¹⁵ MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-27-197.; Németh Ferenc: *Élet a Bánátban a német megszállás alatt, 1941–1944*. In: Hornyák Árpád – Bíró László (szerk.): *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948*. Budapest, 2016. 177–205. (a továbbiakban: Németh 2016). 185.
- ¹⁶ MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-27-196., 1941-27-202., 1941-27-211.; *A Wilhelmstrasse és Magyarország 1968*. 575.
- ¹⁷ *Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténeli Levéltár* (a továbbiakban: HIM HL) Honvéd Vezérkar Főnöke (a továbbiakban: VKF) Eln. 2. 16/1941.; MNL OL K 27. Minisztertanács (a továbbiakban: MT) Jkv. 1941. április 13.; Olhausen, Klaus: *Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941*. Stuttgart, 1973 (a továbbiakban: Olhausen 1973). 109.; *Diplomáciai iratok 1982*. 1053–1054.; *A német hadvezetés 1965*. 1234–1235.
- ¹⁸ Haynes 2005. 112–115.; Saly Dezső: *Szigorúan bizalmas! Fekete könyv 1939–1944*. Budapest, 1945. 347–348.
- ¹⁹ Völkl, Ekkehard: *Der Westbanat 1941–1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*. München, 1991 (a továbbiakban: Völkl 1991). 18–19.; Zakić 2017. 66.; Németh 2016. 186.
- ²⁰ MNL OL K 27. MT Jkv. 1941. április 15.; MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-27-207., 1941-27-211.
- ²¹ MNL OL K 428. MTI Heti kiadás 1527. sz. 1941. ápr. 16.; Márkus László – Szinai Miklós – Vársárhelyi Miklós (összeáll.): *Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából*. Budapest, 1975. 134.; Saly 1945. 345–346.
- ²² HIM HL VKF Főv. Hdm. 193/19141., 206/1941.; HIM HL VKF Eln. 4. 59 417/1941.; Olhausen 1973. 110.; Németh 2016. 186–187.
- ²³ MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-27-230., 1941-27-244.; *A Wilhelmstrasse és Magyarország 1968*. 577–579.
- ²⁴ MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-27-206., 1941-27-219.; A. Sajti Enikő: *A bánáti magyar kisebbség helyzete a második világháború éveiben*. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, 2008. 176–179. (a továbbiakban: A. Sajti 2008). 176.; Sümegegy Mihály: *Magyar élet a határokon túl*. Kisebbségi Körlevél, 2. évf. (1943) 3. sz. (a továbbiakban: Sümegegy 1943) 180.

- ²⁵ MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. Szent-Iványi Domokos I. 708–709.; *A Wilhelmstrasse és Magyarország* 1968. 579–581.; Schmidt, Paul: *Statist auf diplomatischer Bühne 1923–1945*. Bonn, 1949. 511.; Völkl, 1991. 21.
- ²⁶ MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. Szent-Iványi Domokos I. 889.; *Hitler hatvannyolc tárgyalása* 1983. 277–283.
- ²⁷ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004 (a továbbiakban: A. Sajti 2004). 257–258.
- ²⁸ MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-27-234.; *A Wilhelmstrasse és Magyarország* 1968. 580–581.
- ²⁹ *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik* 1955. 387.
- ³⁰ Lampe, John R.: *Yugoslavia as History*. New York, 1996. 197–200.; *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik* 1955. 398.
- ³¹ MNL OL K 589. Horthy Miklós 8933. II. C. 12., Macartney 1961. II. 13.; *A Wilhelmstrasse és Magyarország* 1968. 587.
- ³² Haynes 2005. 114.; Saly 1945. 353.
- ³³ *Diplomáciai iratok* 1982. 1110–1111.
- ³⁴ MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-27-294.; *A Wilhelmstrasse és Magyarország* 1968. 584.
- ³⁵ *Diplomáciai iratok* 1982. 1124–1126.; Németh 2016. 178.; Haynes 2005. 115.
- ³⁶ HIM HL VKF Eln. I. 5263/1941.; *A Wilhelmstrasse és Magyarország* 1968. 600., 613.
- ³⁷ MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. Szent-Iványi Domokos I. 889.; *A Wilhelmstrasse és Magyarország* 1968. 586–587.
- ³⁸ MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-27-322.
- ³⁹ *A német hadvezetés* 1965. 1237–1238.
- ⁴⁰ MOL K 63. KÜM Pol. 1942-16/7-6211.; *A Wilhelmstrasse és Magyarország* 1968. 589–591.
- ⁴¹ A. Sajti 2008. 177.; Németh 2016. 181.; Zakić 2017. 88.
- ⁴² MNL OL K 64. KÜM Pol. Res. 1941-27-352.
- ⁴³ *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik* 1955. 830–838.; *Diplomáciai iratok* 1982. 1160., 1162–1163., 1175–1176.; Mioara, Anton: *Az elviselhetetlen szomszédság. Románia Magyarország elleni propagandája (1940–1944)*. Limes, 23. évf. (2010) 1. sz. 41–52. (a továbbiakban: Mioara 2010). 43.; Traşca 2012. 46.
- ⁴⁴ MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. Szent-Iványi Domokos I. 619–628.; *Diplomáciai iratok* 1982. 1173–1174., 1185–1189., 1207–1209.
- ⁴⁵ *Diplomáciai iratok* 1982. 1215.; Ullein-Reviczky Antal: *Német háború – orosz béke. Magyarország drámája*. Budapest, 1993. 92.
- ⁴⁶ HIM HL VKF Eln. Közig. 30/1941.; MNL OL K 27. MT Jkv. 1941. július 1.; *Diplomáciai iratok* 1982. 1227., 1240–1244.; *A Wilhelmstrasse és Magyarország* 1968. 600–601.
- ⁴⁷ *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik* 1955. 262–263., 268–269.; Traşca 2012. 47–48.
- ⁴⁸ MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. Szent-Iványi Domokos I. 889.; Beke György: *Kisebbség Torontál*. Forrás, 33. évf. (2001) 2. sz. 76–77.; A. Sajti 2004. 265.; Németh 2016. 193–195.
- ⁴⁹ *A Wilhelmstrasse és Magyarország* 1968. 614.; Mioara 2010. 45.
- ⁵⁰ A. Sajti 2008. 177.; Zakić 2017. 92–93.
- ⁵¹ *Hitler hatvannyolc tárgyalása* 1983. 326–328., 339–344.
- ⁵² Sümeghy 1943. 180.; A. Sajti 2008. 178.; Zakić 2017. 90.
- ⁵³ Hitler, Adolf: *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944*. Hrsg.: Jochmann, Werner. Hamburg, 1988. 299.; Traşca 2012. 50.
- ⁵⁴ MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. Szent-Iványi Domokos I. 702–703.; *A Wilhelmstrasse és Magyarország* 1968. 646–647., 664–665.; Macartney 1961. II. 67–68.

MAGYAR ÉS MAGYARRÁ LETT SORSOK A DÉLVIDÉKEN¹

FORRÓ LAJOS

ABSTRACT

The article gives an insight into what means to be Hungarian in Délvidék (Vojvodina) in the 20th century through three people's fate. Two of them were not born as Hungarian. Although Kornél Szenteleky came into the world as a Serb, later he became an outstanding figure of the Hungarian literary life in Yugoslavia. The vice parish priest of Martonos, Mihály Werner, was of German origin, but died a hero's death as like a Hungarian in the cellar of the city hall. Dénes Szabó, Hungarian parish priest of Tóthfalu (Totovo Selo), was killed by partisan executioners for that very reason of his unconditional commitment to his nation and his followers.

BEVEZETÉS

Fontos, hogy legyenek hőseink. Minden nemzet számára hitet, erőt adnak, példát az utódoknak. A magyar nemzet bővelkedik hősökben. Kevés nép adott annyi példaképet a Golgotára, mint a magyarok, és ebben a délvidéki magyarság igen jól teljesített.

Nekik meg kellett tanulniuk foggal-körömmel küzdeni hitükért, nemzetükért, hiszen járt ott tatár, török, mindenféle nép, akik elrabolták asszonyaikat és megölték a nemzet színe virágát. Többször cserélt e föld gazdát is, míg végül leszakították a nemzet testéről, és egy idegen országnak dobták. Gondolkodom, mit jelent ma magyarnak lenni a Délvidéken. Igen, a Délvidéken! Tudom, sokan szeretik manapság

Vajdaságnak hívni, de engedjék meg, hogy én ne tegyem ezt akkor, amikor arról esik szó, hogy mit is jelent magyarnak lenni ezen a tájon.

Három személy sorsán keresztül szeretném bemutatni, mit jelent magyarnak lenni a XX. századi Délvidéken. Három olyan embert választottam, akik közül ketten nem magyarnak születtek. Werner Mihály németként látta meg a napvilágot, hogy aztán magyarként haljon mártírhalált a martonosi városháza pincéjében, magyar testvéreivel. Szenteleky Kornél szerb családban született, hogy aztán a jugoszláviai magyar irodalom kiemelkedő alakja, a Vajdaság Kazinczyja legyen, aki akkora tűzzel égett, hogy fiatalon ellobbant, nagy úrt hagyva maga után. Szabó Dénes pedig magyarként született, és magyarként is halt meg híveivel együtt, akiknek kezét nem engedte el az utolsó pillanatig. Emléke itt maradt, és itt kísért a tájon, felidézve e szörnyű kort.

Hármukat megismerve talán megtudhatjuk, mit jelentett magyarnak lenni a XX. században a Délvidéken. Ha mégsem, hitem szerint akkor is közelebb kerülünk az igazsághoz.

WERNER MIHÁLY MARTONOSI APÁTPLÉBÁNOS

Werner Mihály Bácsszentivánon, német családban született 1883. május 20-án. Teológiát Kalocsán hallgatott 1902 és 1906 között, majd pappá szentelése után segédlelkész lett Mélykúton, Szépligeten, Újfutakon, Paripáson, Zentán, Magyarokanizsán. Ezt követően 1924-ben került Martonosra, ahol átvette a helyi plébániát.²

1936-tól esperes, 1944. január 8-tól címzetes martonosi apát, aki egész életében a falu vallási életének elmélyítésén fáradozott. Az édesanyjával élő, teljesen elmagyarosodott apátplébános mélyen ájtatos, szentéletű, nagy szeretettel van a vallásos hívek irányában, de kíméletlen küzdelmet folytatott a faluban megjelenő elvilágiasodás ellen. Magyar nyelvű imafüzetet írt és állított össze, egyházi jóváhagyással, amely miseszövegeket tartalmazott a közös imádkozásokhoz. A papi hivatás mellett nagy botanikus és híres zeneszakértő is volt.³

Közrejátszhatott erős magyar érzelve abban, hogy a jugoszláv királyi hatóságok 1941-ben, a magyar bevonulást megelőzően túszként elhurcolták, ahonnan viszontagságos körülmények után tért haza. Ekkor hirtelen felindultságában a szószékről „kulturálatlan, erdőből szalasztottaknak” nevezte a szerbeket.⁴ A magyar csapatok bevonulását követően misét celebrált, és hálát adott az Úrnak, hogy vége a „bocskorosok” uralmának.⁵

Az impériumváltást követően az új hatalom csatlósai nem kímélték a katolikus plébániát. 1944. október 11-én megrongálták az irattárat, a könyvtár állományát kidobálták az utcára. A bútorokat összetörték, a pénztárból eltulajdonítottak 17 840 pengőt, ami az épülő kispiai templom értékének kétharmad része volt.

Werner Mihály apátplébánost magukkal hurcolták, idős édesanyját megbecstelelítették. Hamarosan összeszedtek jó néhány magyar polgárt, és az apátplébánossal együtt a városháza pincéjébe zárták őket. A fogvatartottakat heteken át verték és kínozták. Az apátplébánost különösen kegyetlenül gyötörték. Összevissza verték, hímtagját naponta marcangolták harapófogóval.

A hite tartotta életben, sőt az ő hite segítette a többieket is. A likvidálást megelőző napon az egyik fogva tartó megmondta a raboknak, hogy másnap „kivégzik” őket. Ekkor az agyonkínzott apátplébános meggyóntatta és bűneik alól feloldozta sorstársait. 1944. november 21-én hajnalban Werner Mihályt huszonhárom társával együtt likvidálták, a tetemeket egy jelöletlen tömegsírba ásták el.⁶

A gyilkosságokat követően szerte a Délvidéken megkezdődött a törvénytelen népiirtás utólagos igazolása. A partizánhatalom elkezdte „lepapírozni”, azaz utólag megindokolni a rémtetteket.⁷

A martonosi háborús bűnöket vizsgáló helyi bizottság 1944. december 6-án, tehát tizenöt nappal a likvidálásokat követően kezdte meg a feljelentések gyűjtését. Werner Mihály ellen összesen két feljelentés érkezett, mindkettő 1945. március 2-án, tehát 101 nappal a meggyilkolását követően. Az egyik feljelentésben egy szerb polgár azt állítja, hogy a plébános parancsára került sor az internálására, s emiatt öt hónapot és hét napot töltött fogságban.⁸ A másik feljelentés szerint az apátplébános a kanizsai börtönbe hurcoltatott szerb polgárokat, ahol tíz napot töltöttek börtönben.⁹

Mint látható, első körben még utólag sem sikerült komoly bűnökkel megvádolni az apátplébánost. Ráadásul mindkét feljelentésben tanúként szerepel Vučić Mita neve, akiről a visszaemlékezők egyöntetűen állítják, hogy az egyik vezető ideológusa volt a martonosi magyarok ellen elkövetett atrocitásoknak.¹⁰

Valószínűleg a partizánhatalom is kevésnek találta a felrótt bűnöket, ezért további vádakkal illették a már halott papot. Ezek között kényszermunkára, táborba hurcolás¹¹ ösztönzése, lázító beszédek tartása, a magyar hadseregben való mozgósításban való részvétel, a szerbek vagyonek Kobzását elrendelő határozatok meghozatala,¹² illetve további internálások¹³ elősegítése szerepelt.

A vádakat hitelt érdemlően soha nem sikerült bizonyítani. Az iratokkal ellentétben, a visszaemlékezések szerint Werner Mihály plébános nem töltött be vezető szerepet az események alakításában. Aláírása semmiféle hasonló tettet elrendelő, irányító iraton nem található, illetve nem szerepel a büntettekről készített elaborátumokban sem. A vádak – a későbbiekben is – valószínűleg azért érték, mert jó kapcsolatot ápolt Fehér Mátyás főjegyzővel, illetve aktívan részt vett a falu közéleti tevékenységében.

Ennek ellenére Werner apát urat egy határozattal háborús bűnössé nyilvánították,¹⁴ a neve 3759-es sorszámmal bekerült a háborús bűnösök regiszterébe,¹⁵ illetve a népelleneségek regiszterébe is.¹⁶ A likvidáltakról készített kartonokon is megtalálható

a neve.¹⁷ Kartonján csupán a név, a helység, illetve a „presuđen”, vagyis az „ítélet nélkül likvidált” megjegyzés szerepel.

A háborús bűnöket vizsgáló bizottság által a likvidáltakról készített lajstromokban – martonosi,¹⁸ zentai,¹⁹ szabadkai²⁰ – több helyen feltűnik Werner Mihály neve. A *Kivégzett háborús bűnösök könyvében* azonban nem szerepel.

A Járási Népbizottság Belügyosztályának vagyonekobbzást kezdeményező dokumentumában²¹ Werner Mihályt úgy tüntetik fel, mint népelleneséget, aki a háborút követően elmenekült. A bűn indoklása túlzó és valótlan. Az irat szerint, mint pap és mint civil személy részt vett a martonosi szerbek elleni ítéletekben. Bűnlajstromán verés, üldözés, letartóztatás, internálás, kényszermunka, vagyonekobbzás, rablás szerepel. Az ő közreműködésével született ítéletek alapján 2000 szerb családot üldöztek és semmisítettek meg. Csak a tisztánlátás kedvéért említjük meg, hogy Martonosnak az 1941-es népszámlálás szerint 6456 lakosából 5497 magyar, 912 szerb, 19 cigány, 9 bunyevác, 5 horvát, 1-1 német és román, illetve 12 egyéb nemzetiségű lakosa volt.²² Eszerint Werner Mihálynak legalább kétszer kellett volna minden martonosi szerbet internálni, hogy a vád megálljon.

Dongó Ferenc visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy az egyházmegyei hatóság a polgári hatóságtól hivatalos értesítést várt Werner Mihály sorsával kapcsolatban, ami azonban nem érkezett meg.²³ Pontyos Vendel káplán 1945. március 25-én értesítette Budanovič²⁴ püspököt, hogy a martonosi plébánia kasszájából 17 840 pengő tűnt el. Ezenkívül a templompénztár összes pénze, az alapok, a kegyes alapítványok pénze, valamint az Újvári-alapítvány 1944. évi bérének befolyt hányada is mind elveszett.²⁵

Werner Mihály, a magyarrá lett német apátplébános nyomtalanul eltűnt. Beszélni sem volt szabad róla. Néha-néha említették, hideg téli esteiken, amikor a gyerekeket már lefektették. Azt rebesgették, hogy valahol a Csurgó környékén pihen, egy jeltelen sírban, huszonhárom sorstársával együtt.²⁶ A Délvidék Kutató Központ 2012. június 26-án a martonosi Szűz Mária szent neve plébániatemplom kertjében állított kegyelethelyet a vértanú apátplébános emlékére.

SZENTELEKY KORNÉL, A VAJDASÁG KAZINCZYJA

A fiatalon elhunyt magyar író 1893-ban Pécsen, szerb családban látta meg a napvilágot. A század végén a család Zomborba költözött, és édesapja, Sztankovits György a helyi magyar gimnáziumba íratta fiát. Kornél a gimnázium után Budapesten az orvosi kar hallgatója lett, ahol 1916-ban vehette kézbe a diplomát. Hazatérését követően Ószivácon nyitott orvosi rendelőt.²⁷

Korán megbarátkozott az irodalommal, első írásai a *Hétben*²⁸ jelentek meg 1910 körül. Az első komolyabb műve 1918-ban szintén a *Hétben Kesergő szerelem* címmel látott napvilágot.²⁹ Már egészen fiatalon súlyos beteg volt, tüdővész és cukorbeteg is kínozza.

Orvosként tisztában volt e két kór veszélyeivel, az élet azonban nem engedett pihenőt lázadó lelkének. 1920-ban ugyan eltűnt pár évre, és szinte semmit nem hallani róla.³⁰

A *Hét* alapító szerkesztőjének, Kiss Józsefnek a halála készítette újból írásra, nekrológia a *Bácsmegyei Naplóban* jelent meg 1921-ben. Írásaira felfigyeltek, és 1928-ig a lap munkatársa maradt. A *Bácsmegyei Naplót* sok kritika érte. Sokak szerint inkább a pénzszerzés volt a célja, és nem a magyar kisebbség ügyének képviselője. Azt is rebesgették, hogy a lapot a szerb állam is támogatja. Felelős szerkesztője, Fenyves Ferenc többször is hangoztatta politikai függetlenségét, de a vádak szempontjából nem volt szerencsés a lap másik szerkesztőjének, Dettre Jánosnak álláspontja sem, aki szerint az irredentizmus árt a délvidéki magyarságnak, és nagyobb lehetőséget látott a becsületes lojalításban.³¹

Később Szenteleky és Fenyves között feszültség keletkezett. Szenteleky a *Reggeli Ujság*³² kisebbségpolitikáját támogatta, és nem rejtette véka alá, hogy bár a *Reggeli Ujság* gyengébben szerkesztett lap, mégis jobban kedveli, mint a *Bácsmegyei Naplót*: „Ha egy lap sohasem foglalkozik a kisebbségi magyar kultúrproblémákkal, a kisebbség kulturális és gazdasági bajaival, az nem érdemli meg a magyar sajtótermék elnevezést.”³³

A *Bácsmegyei Napló* tagadta a regionális irodalmak létjogosultságát, és mivel magát a magyar irodalom egyedüli délvidéki közvetítőjének tartotta, ezen a ponton is összeütközésbe került Szentelekyvel.³⁴ Azzal a Szentelekyvel, aki fiatalon – éppen a Dettre Jánossal folytatott vita során – szintén azt állította, hogy ezen a tájon kultúrélet sohasem volt, és így nem is várható, hogy megszülessen a helyi irodalom. Viszont ekkorra már Szenteleky bátran vállalta fel és küzdött a vajdasági magyar irodalom szellemének és intézményeinek megteremtéséért, és lassan a vajdasági magyar irodalom vezéralakjává vált.³⁵

A vajdasági magyar irodalom és kultúra bemutatásának hitével indította el 1928-ban a *Vajdasági Írás*³⁶ című lapot. Ennek megszűnését követően Szenteleky szerkesztette a *Reggeli Ujság* mellékleteként megjelenő *Mi Irodalmunkat*, majd 1932-ben elindította fő művét, a *Kalangya* című folyóiratot, amelyet élete végéig szerkesztett.³⁷

A délvidéki magyar irodalom és kultúra harcos terjesztőjeként sem feledkezett meg született nemzetéről, és elévülhetetlen érdemeket szerzett a jugoszláv irodalom és a vajdasági magyar irodalom közötti kapcsolat megteremtésében. *Bazsalikom* című – Debreceni Józseffel közösen szerkesztett – antológiájában a modern szerb költészetet fordította magyarra, megismertette a magyarsággal a szerb költők műveit.³⁸

Beteg szervezete azonban nem bírta a megfeszített munkát: 1933-ban Szivácon halt meg, de előtte még áttért a katolikus vallásra, hogy barátainak ne kelljen a pravoszláv temetőbe menni, ha meg akarják látogatni. Szenteleky élete végéig megmaradt igazi polgárnak, akit egyetlen párt sem tudott hatalmába keríteni, és ahogy azt Mák Ferenc írja róla *A makacs akácok vidékén* című művében: „... gondolkodásában,

elkötelezettségében és meggyőződésében ízig-vérig polgár volt, s íróként, költőként egyetlen pillanatig sem kísértették meg a pártos eszmék. Rendületlenül hitt a polgári demokráciában, s elkötelezettségének *Isola Bella* című regényében félre nem érthető módon adott hangot, amikor a szabad emberi akarat legmagasabb fokú megnyilvánulásának tekintett szeretetet állította szembe kora – az 1920-as és 1930-as évek – agresszív és militáns pártelkötelezettségeivel.²³⁹ A tragikus irodalmár, költő, műfordító emlékét számos irodalmi társaság őrzi.

SZABÓ DÉNES, TÓTHFALU PLÉBÁNOSA

Szabó Dénes plébános 1893-ban született Horgoson. A gimnáziumot Győrben, Szegeden és Temesváron végezte. Teológiát szintén Temesváron hallgatott 1912 és 1916 között. 1916-os pappá szentelését követően szolgált Szenttamáson, Adán, Magyarkanizsán, majd 1929-től Tóthfaluba került.⁴⁰

Tari János – akkori káplán – szerint „... *víg kedélyű ember volt. Rengeteg adomát, viccet tudott, sőt mint afféle kedélyes falusi plébános, ezeket még le is jegyezte. Jó emlékezőtehetsége párosult víg kedélyével, ezért élvezet volt őt hallgatni.*”²⁴¹

Az 1944/45-ös magyarellenes atrocitások nem kímélték Szabó plébános urat sem. Egy Halugin Mile nevű egyén bevádolta, hogy gyalázkodó kijelentéseket tett a szerb népre vonatkozóan. Szabó Dénes ízig-vérig magyarként, magyar papként nyilván örült a magyar impériumváltásnak, de semmi nem utal arra, hogy gyűlölködő lett volna. A likvidálását követően sem sikerült – még utólag sem – semmit rábizonyítani. Cselekedeteiben pont az ellenkezőjét igazolta. Amikor az 1918 előtt ideköltözött szerbeket a magyar hatóságok kitelepítették, sajnos akadtak olyan személyek, akik áron alul vagy netán erőszakkal jutottak ezeknek a szerencsétlen embereknek a javaihoz. E cselekedetet Szabó plébános mélységesen elítélte, és a szószékről szólította fel nem keresztényi nemzettársait, hogy mindent szolgáltassanak vissza.⁴²

Ennek ellenére 1944. október 25-én egy partizánkülönítmény kiment Tóthfaluba, a plébánost két másik falusival egyetemben Magyarkanizsára hurcolták, és a városháza pincéjébe zárták. Az ide gyűjtött embereket módszeresen és brutálisan kínozták, éjszakánként kihallatszott a jajveszékelés.⁴³

Szabó Dénes sorsáról egy szemtanú vallott később: „*A börtönből egy fiatalember kijött, bejött oda a plébániára hozzám. Nagyon félt, szinte magán kívül volt. Látszott, hogy valami hihetetlen borzalmakon ment keresztül. Ő mesélte, hogy hogyan kínozták a plébános urat. Többek között szíjat hasítottak a hátából, besózták, aztán ütötték-verték ... aztán mesélték, hogy voltak ott nők is, és a nemi szervét kínozták.*”²⁴⁴ Egyik másik visszaemlékező szerint a plébános „*Annyit szenvedett, mint Jézus Krisztus a keresztfán.*”⁴⁵

Bármennyire meglepő, de maga a partizánhatalom is soknak ítélte azokat az egyéni akciókat, kínzásokat, agyonveréseket, amelyeket helybéli szerbek követtek

el a fogva tartott magyarokon. Hasonló eset miatt indult eljárás Milutin Preradović helyi szerb nemzetiségű lakos ellen is.⁴⁶ A magyarkanizsai OZNA-biztos irodájában 1945. május 30-án felvett jegyzőkönyvből pontos képet kapunk Szabó Dénes plébános sorsáról: a tanúvallomások szerint október 27-én annyira összeverték őt és három másik társát, hogy a másnapi udvari sétán járni sem tudtak. A jegyzőkönyv szerint másnap, október 28-án este 11 óra körül a városházára érkező gyilkosok kiszóltatták a zárkából Szabó Dénest és néhány sorstársát, majd félméztelenre vetkőztették, összedrótozták, brutálisan összeverték és ismeretlen helyre vitték őket. Később Preradović mások társaságában további húsz személyt választott ki, akiket átkísértek egy külön cellába, és lelőtték őket, miközben az „Így dolgoznak a csetnikek az erdőben” című dalt énekelték.⁴⁷ Ezen tettéért Milutin Preradovićot a szabadkai katonai bíróság 18 hónap kényszermunkára ítélte,⁴⁸ később azonban amnesztiában részesült.⁴⁹

Mint már fentebb említettem, a plébános vélt bűnösségét a későbbiek során sem sikerült bizonyítani. Személyére egyetlen feljelentés sem érkezett, még a likvidálását követően sem. Neve nem szerepel a háborús bűnökkel kapcsolatos jegyzőkönyvekben sem, így bátran kimondhatjuk, hogy Szabó Dénes több tízezer nemzettársához hasonlóan ártatlanul veszett oda. Neve csupán a likvidáltakról készült martonosi,⁵⁰ zentai,⁵¹ szabadkai⁵² listákon jelenik meg.

Egy római katolikus plébánosnak nincsenek saját javai, személyes holmiját kivéve, de a harácsoló partizánhatalom még ezt is – egy ágyat, egy díványt, egy asztalt, két széket és egy mosdót – kobzott el a halála után Szabó Dénestől.⁵³ A sokat szenvedett mártír plébános emlékére a Délvidék Kutató Központ 2013. szeptember 29-én a magyarkanizsai Szent Pál Templom kertjében kegyelethelyet állított.

EPILÓGUS

Három sors, három élet, és a közös bennük az, hogy mindhárman magyarként éltek és haltak, még ha nem is születtek mindannyian magyarnak. Mindhárom egy tipikus XX. századi magyar sors a Délvidéken. A magyarságukért kiálló papok, akiket a történelem vihara sok tízezer nemzettársukkal együtt söpört el, és az önmagát elégető magyar költő, irodalmár ott vannak a délvidéki magyarok Golgotáján.

JEGYZETEK

¹ A tanulmány egyes részletei *Délvidéki magyar Golgota* címmel megjelennek a *Mi a magyar most, a Vajdaságban* című, Szerbiában kiadandó könyvben.

² Forró Lajos – Molnár Tibor: *Tragikus emberi sorsok 1944-ből a partizániratok tükrében*. Szeged–Zenta, 2013 (a továbbiakban: Forró–Molnár 2013). 125.

³ Dongó Ferenc – Kovács József – Gulyás M Fulgencia – Savelin Zoltán – Bagi M. Romarika: *A martonosi egyházközösség története*. (szerk.) Dr. Kancsó János és Tandari Erzsébet. Martonos, 2011. 88–89.

- ⁴ Uo. 88–89.
- ⁵ Forró–Molnár 2013. 125.
- ⁶ Forró Lajos: *Jelöletlen tömegsírok*. Szeged, 2007 (a továbbiakban: Forró 2007). 62–64.
- ⁷ Erről lásd bővebben: Forró–Molnár 2013.
- ⁸ Vajdasági Levéltár (a továbbiakban: VL) F. 183. Kut.: 321. Prijave Martonoš. Broj: 397.
- ⁹ VL. F. 183. Kut.: 321. Prijave Martonoš. Broj: 403.
- ¹⁰ Bővebben lásd: Forró 2007. 59.
- ¹¹ VL. F. 183. Kut.: 538. 1944–1948. Srezovi R–Š. Srez Senta. Martonoš. Logori. Redni broj: 42.
- ¹² VL. F. 183. Kut.: 538. 1944–1948. Srezovi R–Š. Srez Senta. Martonoš. Protiv imovine. Redni broj: 9.
- ¹³ VL. F. 183. Kut.: 538. 1944–1948. Srezovi R–Š. Srez Senta. Martonoš. Interniranje. Redni broj: 17.
- ¹⁴ Az iratra több helyen is történi utalás, azonban a jelzett helyen nem található.
- ¹⁵ VL. F. 183. Knjiga: 63. Registar Ratnih Zločinaca. Broj: 3759.
- ¹⁶ VL. F. 183. Knjiga: 66. Registar Narodnih Neprijatelja. Broj: 6523.
- ¹⁷ VL. F. 183. Kut.: 583. 1944–1948. Bačka i Baranja, Pesuđeni. Verner Mihalj.
- ¹⁸ VL. F. 183. Kut.: 503. 1945: 218–429. Broj: 303.
- ¹⁹ VL. F. 183. Kutija: 504. 1945: 150–247, Broj: 240.
- ²⁰ VL. F. 183. Kutija: 80. Strogo poverljivo 1944–46. 1946: 1–16. Broj: 3.
- ²¹ Történelmi Levéltár Zenta (a továbbiakban TLZ) F. 127. Járásbíróság, Zenta, Vp. 1085/1945. Werner Mihály martonosí lakos elleni vagyonelkobzási eljárás.
- ²² 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1990. 233. [http://konyvtar.ksh.hu/neda/a1111126.htm?v=pdf&q=SZO%3D\(%22MARTONOS%22\)&s=SORT&m=29&a=rec#pg=3&zoom=f&l=s](http://konyvtar.ksh.hu/neda/a1111126.htm?v=pdf&q=SZO%3D(%22MARTONOS%22)&s=SORT&m=29&a=rec#pg=3&zoom=f&l=s) (Letöltés: 2015. augusztus 18.).
- ²³ Dongó 2011. 54.
- ²⁴ Lajčo Budanovič a Szabadka székhellyel működő Bácskai Apostoli Kormányzóóság élén állt, 1927. május 1-jén szentelték püspökké. A magyar időben internálták, és csak a háború után került vissza a püspökség élére.
- ²⁵ Martonosí Plébánia Hivatal. 27. szám, közli: Dongó 2011. 209.
- ²⁶ Werner Mihály sorsáról lásd bővebben: Forró–Molnár 2013. 125–128.
- ²⁷ *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. Szabolcsi Miklós (szerk.). Budapest, 1966. Internetes változat: <https://mek.oszk.hu/02200/02228/html/06/475.html> (Letöltés: 2020. június 20.).
- ²⁸ A *Hét* című irodalmi folyóiratot Kis József alapította 1890-ben. Halála után Fehér Árpád szerkesztette 1924-es megszűnéséig. A haladó szellemiségű polgárság irodalmi vezetője volt a Nyugat megjelenéséig.
- ²⁹ Bori Imre: *Szenteleky Kornél*. Híd, LXVI. évf. (2002) 4. sz. 435–454. (a továbbiakban: Bori 2002). 435.
- ³⁰ Bori 2002. 435–436.
- ³¹ Kalapis Zoltán: *Százötven éves sajtótörténetünk dátumai és fejezetei (1848–1998)*. Létünk, XXXII. évf. (2002) 1–2. sz. 21.
- ³² A *Reggeli Ujság* 1929 és 1944 között Újvidéken megjelenő lap volt. Élen járt a délvidéki magyarság nemzeti öntudatának fenntartásában és a kisebbségvédelemben, ami miatt gyakran érték támadások.
- ³³ *Részlet Szenteleky Kornél Kende Ferenchez írt leveléből*. In: Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933. Bisztray Gyula – Csuka Zoltán (szerk.) Zombor–Budapest, 1943. 381–382.
- ³⁴ Mák Ferenc: *Magyar sajtó a Délvidéken 1914–1989*. In: A határon túli magyar sajtó trianontól a XX. század végéig. Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből. Apró István – Paál Vince (szerk.). Budapest, 2014. 165–236. (a továbbiakban Mák 2014). 181–182.
- ³⁵ Erről lásd bővebben: Mák Ferenc: *A makacs ákácok vidékén. Szenteleky Kornél kisebbségvédelmi programja – elfogadás és elutasítás*. In: Egyén és közösség, Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.). Zenta, 2012 (a továbbiakban: Mák 2012). 165–194.

- ³⁶ *Vajdasági Írás*: 1928 és 1929 között Szabadkán megjelenő irodalmi kiadvány. 1928-ban 15 száma jelenik meg a *Képes Vasárnap* mellékleteként, majd 29-ben 13 szám önálló publikációként.
- ³⁷ Mák 2014. 181.
- ³⁸ *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. Szabolcsi Miklós (szerk.). Budapest, 1966. Internetes változat: <https://mek.oszk.hu/02200/02228/html/06/475.html> (Letöltés: 2020. július 20.).
- ³⁹ Mák 2012. 166.
- ⁴⁰ *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye történeti sematizmusa 1777–1923*. Digitalizált változat. <https://archivum.asztrik.hu/?q=oldal/szabo-dionysius> (Letöltés: 2020. április 26.).
- ⁴¹ Tari János visszaemlékezése. Közli: Forró 2007. 121.
- ⁴² Forró 2007. 51.
- ⁴³ Erről bővebben lásd: Forró 2007; Forró–Molnár 2013.
- ⁴⁴ Tari János visszaemlékezése. Közli: Forró 2007. 120.
- ⁴⁵ Cseszkó Károly visszaemlékezése. Közli: Tari 2004. 172.
- ⁴⁶ Preradović bűnei között nem csak a magyarok elleni atrocitások szerepeltek, hanem jogtalan fosztogatás is. Nyilván a csetnik dal éneklése sem vált előnyére a bírósági tárgyaláson.
- ⁴⁷ TLZ. F. 127. Járásbíróság, Zenta. Hadbírósi iratok, 1945. S. 1139/45. Milutin Preradović büntetőügye.
- ⁴⁸ Uo.
- ⁴⁹ Az esetről és Szabó Dénes sorsáról lásd bővebben: Forró–Molnár 2013.
- ⁵⁰ VL. F. 183. Kut.: 505. Veće Statističara za srez Subotica. Mesno povereništvo Stara Kanjiža. Broj: 171.
- ⁵¹ VL. F. 183. Kutija: 504. 1945: 150–247, Broj: 240.
- ⁵² VL. F. 183. Kutija: 80. Strogo poverljivo 1944–46. 1946: 1–16. Broj: 3.
- ⁵³ TLZ. F. 127. Járásbíróság, Zenta. VP. 165/1946. Szabó Dénes vagyonekhozási ügye.

ÉLETKÖRÜLMÉNYEK BÁCS-BODROG MEGYÉBEN 1945 ÉS 1949 KÖZÖTT

FÁBIÁN BORBÁLA

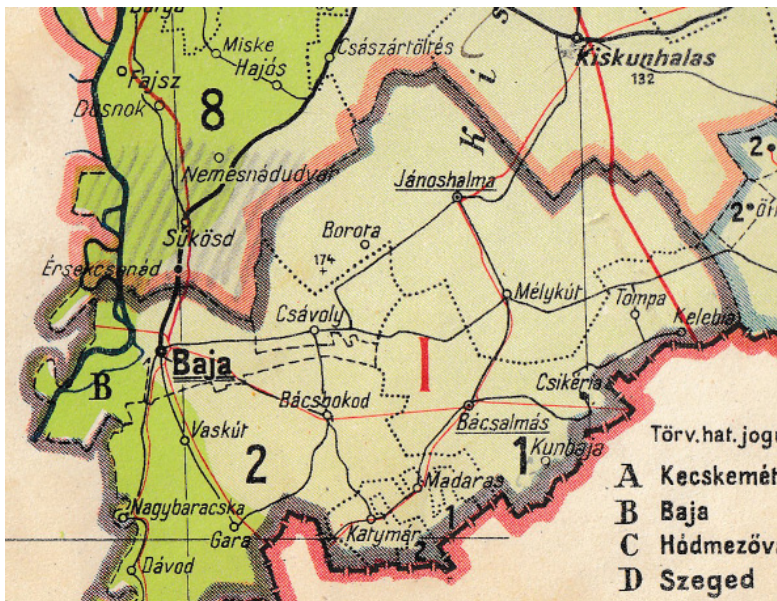
ABSTRACT

Living conditions of the population of the treasuresome Nord-Bácska based on archival documents and the local press of the time. The center of the northern part of Bács-Bodrog county, which was divided by Trianon and was also called Csonka (truncated) Bács-Bodrog county between the two world wars, was in the town of Baja. In 1949, 158,944 people lived in 31 settlements. 9,000 Hungarian refugees and deportees were housed in the homes of displaced Germans. From the reports of deputy-county chiefs we can also learn about the contemporary rumors about compulsory submissions to the state, and the fear of the kolkhoz. The local supply, similarly to other parts of the country, presented an almost daily struggle mainly in the period between 1945–47, in order to provide for the supply of grain, flour, bread, salt, fat, matches or kerosene for those living in the area. The other big administrative task was to convince the government agencies to leave some of the submitted food in the area, to make sure some that next year's seed is available. Several public welfare measures were taken for the benefit of the population: setting up soup-kitchens, organizing day-care centres, and winter economics course for new settlers. Local care and the operations of public healthcare could only be maintained partly through donations. The largest cultural investment of the period was the Museum and House of Culture of Bács-Bodrog County and the City of Baja from 1947, to which the county contributed with a significant amount. Bács-Bodrog county ceased to exist as of February 1, 1950, and its territory was joined to Bács-Kiskun county.

Csonka Bács-Bodrog vármegye Magyarország egyik legkisebb megyéje volt, az egyik legjobb mezőgazdasági területtel. Kincses Bácska lakóinak második világháború utáni életkörülményeit a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltárának iratai és a korabeli újságok alapján mutatom be. A megyére vonatkozó két világháború közötti levéltári iratok nagy része 1944/45-ben megsemmisült. Bács-Bodrog megye közgyűlésének és kisgyűlésének jegyzőkönyvei csak az 1945 és 1947 közötti időszakból maradtak fenn.¹

Az 1945 és 1950 közötti időszakból az akkor létezett huszonöt megyéből tizenháromnak maradtak fenn a közgyűlési jegyzőkönyvei vagy törvényhatósági bizottságának iratai, emellett még három megyének vannak meg 1945-ből a közgyűlési jegyzőkönyvei.²

Bács-Bodrog megyének az első világháború utáni, XX. századi történetével kevesen foglalkoztak. Részfeldolgozások születtek bizonyos témákra és időszakokra vonatkozóan, elsősorban az oktatás- és művelődéstörténetet tekintve,³ valamint Tóth Ágnes foglalkozott az 1940-es évek be- és kitelepítéseinek történetével.⁴ 1972-ben jelent meg az *Észak-Bácska* című monográfia, mely az őskortól az 1970-es évekig foglalta össze Észak-Bácska, pontosabban az egykori csonka Bács-Bodrog megye területének történelmét, néprajzát, mezőgazdaságát, iparát és a társadalom 1970 körüli állapotát.

1. kép: Bács-Bodrog vármegye a két világháború között (Bács-Bodrog, Csongrád, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyék térképének részlete) – ceruzával valaki jelezte az 1945 utáni változásokat (Forrás: Fábíán Borbála gyűjteménye)

A könyvben külön fejezetet szenteltek az 1940-es évek közepének *Új korszak kezdetén (1945–1946)* címmel, amelyben elsősorban különböző visszaemlékezéseket gyűjtöttek össze.⁵ Az 1944 és 1945-ös évre vonatkozó levéltári források válogatása *Így kezdődött* címmel 1971-ben látott napvilágot. Ebben Bács-Kiskun megye területéről válogattak dokumentumokat, tehát a Bács-Bodrog vármegyére és a településeire vonatkozó iratok csak a helynévmutató alapján találhatók meg.⁶

Egyes településekre vonatkozóan végeztek vizsgálatokat, például: Tóth Ágnes és Kőhegyi Mihály *Telepítések Katymár községben 1945–1948* című közös tanulmánya,⁷ Merk Zsuzsa *A Szovjetunióba deportált katymári és vaskúti németek*,⁸ Farkas Gyöngyi *Telepítések és a földbirtokviszonyok átalakulása Bácsbokodon (1945–1949)*,⁹ Gergely Ferenc és Kőhegyi Mihály közös tanulmánya *Az élet újraindulása és a Nemzeti Bizottság tevékenysége Baján (1944–1948)* címmel.¹⁰

A korszak historiográfiájából hiányzik az 1945 és 1950 közötti időszak feldolgozása a megyék történetét tekintve. Egyetlen levéltári forrásgyűjtemény látott napvilágot 1989 előtt, a Vas megyei levéltári füzetek sorozatának első kötete *Az élet megindulása és az újjáépítés kezdetei Vas megyében 1945–48* címmel.¹¹

A korszakra vonatkozóan Baja város történetéből Kemény János levéltáros forrásközlése jelent meg 2015-ben az MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára kiadásában.¹² A forrásközléshez csatolt 178 oldalas tanulmány összefoglalója a forrásként közölt polgármesteri jelentéseknek, de sem a város történetében, sem az országos történelemben nem helyezi el ezeket az eseményeket.

Baja szerepe Bács-Bodrog megye életében a két világháború között és az 1945–49-es időszakban jelentős, nemcsak a vármegye székhelyeként, hanem a megye legnagyobb településeként is. Az életkörülmények alakulása szempontjából is meghatározó volt a város. A közlekedés, közellátás tekintetében a megyei és a környező települések lakossága számára azt a központot jelentette már a XVIII. század óta, ahol az emberek a szükségleteiket beszerezhetik. A háború után szintén az elsődleges hely volt, amelynek a piacán az infláció idején árut cserélhettek.

A megyei közigazgatási iratok és az elsődleges forrásul választott közgyűlési jegyzőkönyvek nem alkalmasak arra, hogy teljes képet adjanak a korszak életkörülményeiről. A nemzetiségi viszonyok, a lakosság ki- és betelepítésének, a menekültek, a háborús károk, az egészségügyi helyzet, a közlekedés, a közjóléti ügyek, a közellátás és a művelődés bemutatásával a második világháború utáni helyzet jobb megértéséhez járulhat hozzá ez a tanulmány.

A történeti vizsgálat tekintetéből az egyik legfontosabb a terület körülhatárolása. Különösen igaz egy feldarabolt, megszűnt, illetve beolvasztott megye esetében, ahol napjainkban a történeti szakmát tekintve is elmosódnak a határok, például így lesz Hajósból bácskai község, vagy mikor Bács-Kiskun megyéről beszélnek 1950 előtt.¹³

ÉSZAK-BÁCSKA

A Trianon által kettéválasztott Bács-Bodrog megye északi részét a két világháború között Csonka Bács-Bodrog vármegyének is hívták. 1920 május elején a hűségeskü megtagadása miatt kiutasították a magyar vármegyei tisztviselőket Zomborból. Közülük Frank Mihály érte el, hogy a meg nem szállt részeken Bács-Bodrog vármegye működhessen, amelynek ideiglenes székhelye Jánoshalma lett.¹⁴ 1921-ben, a szerb megszállás után a vármegye székhelye az egyetlen városa, Baja lett. A második világháború végén, a fegyverszüneti megállapodáskor a trianoni határok visszaállításával ismét kettéválasztották a megyét, ekkor a magyarországi Bács-Bodrog megye székhelye ismét Baja lett.

1922. május 13–14-én, az országhatár kiigazításakor 10 400 kat. hold terület került vissza hazánkhoz.¹⁵ Az 1930-as években kis mértékben tovább gyarapodott a megye területe, ugyanis 1930-ban Pest megyétől Baja városához csatolták Bajaszentistvánt (ma is Baja része),¹⁶ 1932-ben pedig a megyéhez Szeremle községet. A második világháború után újabb változások történtek. 1945-ben szintén Pest megyétől három községet „a földrajzi tényezők és a közlekedési nehézségek” miatt csatoltak Bács-Bodroghoz: Érsekcsanádöt, Sükösdöt és Nemesnádudvart.¹⁷ A közellátással kapcsolatos beszolgáltatás miatt az átcsatolás befejezési határidejéül december 31-ét szabták, tehát hivatalosan 1946. január 1-től lettek ezek a községek a bajai járás részei.¹⁸ Ez a három község 1950-től, Bács-Bodrog vármegye megszüntetése és Bács-Kiskun megye létrehozása után is a bajai járás része maradt. (Ezen községek esetében már a második világháború előtt felmerült, hogy Bács-Bodrog vármegyéhez csatolják őket.) Egy Baja fejlődésének akadályait bemutató cikkben például a vármegye racionális határvonalaként Dusnok és Császártöltés ide csatolását is felvetették.¹⁹

1945 után kisebb területgyarapítási kísérletek történtek a megye déli részén. 1946-ban Hercegszántó kérte Baranya vármegyéből Klágya-puszta, Pacsibara, Tavaszi, Albertpuszta (Debrina pusztá,²⁰ ma: Hóduna), Karapancsa, Szarvas-tanya, Keskenyerdő és Béregi-Budzsák átcsatolását. Az indoklás szerint Hercegszántóhoz sokkal közelebb fekszenek, és Albertpusztán 285, Klágyapusztán és Pacsibara dűlőben 123 hercegszántói új földtulajdonos volt. Az átcsatolni kért terület összesen 4416 hold 1023 négyszögöl. A lakosság 80%-ban hercegszántói lakos.²¹ 1946-ban a belügyminiszter a Béregi-Budzsák részt Kölked községhez csatolta, mert nem volt Hercegszántóval határos. Ezt a területet is visszakérték a hercegszántóiak. Az átcsatolási kérelmet 1947-ben terjesztették fel a belügyminiszterhez, az újság szerint 3529 kat. hold területet kértek Baranya vármegyéből.²² Debrina átcsatolására 1950 júniusában került sor, az új neve 1949-ben Hóduna pusztá lett.²³

1945 augusztusában Püspökpuszta lakossága a Dávodhoz csatolás ügyében a belügyminiszterhez fordult. 1946-ban Dávod község is kérte Püspökpusztának

(3950 kat. holdnyi terület) Mohácstól Dávodhoz csatolását, melyet a püspökpusztaiak is szerettek volna.²⁴ Az indoklásban szintén az szerepelt, hogy Dávodhoz közelebb van ez a terület, mint Mohácshoz, a Duna természeti akadály, valamint a földreform után a terület nagyobb része (2330 kat. hold) dávodi birtokosoké volt.²⁵ A kérelmet csak 1951. július 1-jén teljesítették: Püspökpusztát, Fómajort, Újmajort, Kisklágát és Alsólög kis részét, összesen 2539 hektár 6697 négyzetmétert Mohácstól – Baranya megyéből, a mohácsi járásból – Bács-Kiskun megyéhez csatolták. Ugyanekkor Mohácstól Nagybaracskához is csatoltak 657 hektár 1227 négyzetmétert egy külterületi lakotthellyel, Dilóniával.²⁶

Egy új község is keletkezett a vármegyében. A belügyminiszter kérésére a Garához tartozó²⁷ határmenti György puszta „lakott hely” Bácsszentgyörgy néven önálló kisközséggé alakult 1947. március 1-től.²⁸

A VÁRMEGYEI ÉLET ÚJRAINDULÁSA

A második világháború során a Duna-Tisza köze gyorsan hadszíntérré vált. Még a kiugrási kísérlet és a nyilas hatalomátvétel előtt a szovjet hadsereg elérte megye első települését, a határ mellett fekvő Csikériát 1944. október 12-én, Baját pedig október 20-án. Utolsóként az 1945-ben Bács-Bodroghoz csatolt települések közül Nemesnádudvarra és Sükösdre vonultak be, október 31-én.²⁹

1944. október 20-tól dr. Takáts Endre, Baja város polgármestere – mint bajai háromszög kerületi kormányzója – megbízta dr. Barcsai Ivánt a megyét érintő hivatalos ügyekkel. Elsőként 1945. január 5-én a bajai járási főszolgabírói és a főjegyzői hivatalt sikerült újra megszervezni, ugyanis Takáts Barcsait a bajai járás főszolgabírói teendőivel bízta meg.³⁰ A vármegyei árvaszék, a számvevőség, a Gazdasági Felügyelőség és az Államépítészeti Hivatal is hamarosan megkezdte működését. A miniszterelnök 1945. január 14-én nevezte ki Herboly Zoltánt Bács-Bodrog megye és Baja thj. város főispánjává, valamint közellátási kormánybiztosává.³¹

Az 1945. január 20-i fegyverszüneti egyezmény értelmében visszaállt a második világháború kitörése előtti állapot. 1945. február 5-én a kinevezett főispán és az Ideiglenes Nemzeti Kormány is megerősítette alispánként dr. Barcsai Ivánt.³² A következő három évben, 1948 márciusi „kicseréléséig” a főispán mellett néhány hónap szünet kivételével ő jelentette az állandóságot, biztosította a megye folyamatos, a lehetőségek szerinti zavartalan működését.³³ Utódját csak júniusban nevezték ki (dr. Kreybig Miklóst, az MDP tagját).³⁴ A vármegye első közgyűlését augusztus 7-én tartották a bajai városháza közgyűlési termében, mivel a vármegyei székházat még a szovjet katonaság használta. Az alispánt ekkor tisztségében megerősítették, illetve megválasztották.³⁵

2. kép: Bács-Bodrog vármegyeháza Baján 1945 után (Forrás: Fábíán Borbála gyűjteménye)

TELEPÜLÉSEK, LAKOSSÁG

A második világháború előtt csonka Bács-Bodrog vármegyének 25 községe volt, a területe 291 208 kat. hold (1685,8 km²). Ezek közül 21 már 1900 előtt község volt, az újabbakat tanyaközpontokból hozták létre. 1910-ben Borota lett önálló falu, Rém község területéből szakadt ki. Szabadka külterületeiből alakult 1922-ben Csikéria és Tompa, 1924-ben Kelebia község.³⁶ A megye valamennyi települése nagyközség, az 1947-ben kisközségként önálló településsé vált Bácsszentgyörgyön kívül. A megyéhez tartozott az önálló törvényhatósági jogú város Baja is.

Az 1949-es népszámlálás adatai szerint a megye területe 2095 km² (209 491 hektár). 158 944 fő élt itt,³⁷ a népsűrűség 75,9 fő/km². A második világháború következménye a népesség összetételén is látszott, mivel a nők száma (82 428 fő) jóval magasabb a férfiakénál (76 516 fő). Ennek ellenére a népesség 2,8%-kal nőtt az 1941-es népszámlálás szerint, ami részben az új települések, területek hozzácsatolásának köszönhető, részben pedig az ide telepítetteknek és a menekülteknek.³⁸

Bács-Bodrog települései 1949-ben: Baja, Bácsalmás, Bácsbokod, Bácsborsód, Bácsszentgyörgy, Bátmonostor, Borota, Csátalja, Csávoly, Csikéria, Dávod, Érsekcsanád, Felsőszentiván, Gara, Herczegszántó, Jánoshalma, Katymár, Kelebia, Kisszállás, Kunbaja, Madaras, Mátételke, Mélykút, Nagybaracska, Nemesnádudvar, Rém, Sükösd, Szeremle, Tataháza, Tompa, Vaskút.

Nemzetiség	1930	1941 ³⁹	1949
magyar	97 301	113 565	149 002
szlovák	81	96	22
román	14	94	28
német	29 846	31 723	3 367
horvát	39	45	184
szerb	237	338	330
bunyevác, sokác	9 747	8 532	5 647
vend	–	2	6
rutén	–	82	–
cigány	–	140	178
egyéb	138	111	90
Összesen	137 403	154 736	158 944

Vallás	1930	1941	1949
római katolikus	130 242	145 829	147 151
görög katolikus	123	326	596
református	2 750	4 163	7 797
evangélikus	663	783	1 123
görög keleti	514	557	439
unitárius	–	17	35
izraelita	2 680	2 384	625
baptista	–	456	577
egyéb	431	221	231
felekezeten kívüli	–	69 ⁴¹	360
Összesen	137 403	154 805	158 934

1. táblázat: Nemzetiségek anyanyelv szerint⁴⁰

2. táblázat: Nemzetiségek vallás szerint⁴²

Az 1. és 2. táblázatban Bács-Bodrog vármegye és Baja város adatai együtt szerepelnek.

A statisztikai adatok szerint a megye népességének többsége magyar nemzetiségű és római katolikus vallású volt. A legnagyobb lélekszámú kisebbség a németeké, számuk a háború és a kitelepítések hatására jelentősen lecsökkent, kb. 30 000 főről 3300-ra. A délszlávok, elsősorban a bunyevácok és a sokácok jelentős kisebbség maradtak a megyében az 1940-es évek végére is. A megye lakossága már 1947-re jelentősen kicserélődött a földreform és a kitelepítések hatására.

A kitelepítés az alispáni jelentés szerint a huszonkilenc nagyközségből kilencet érintett, 815 személyt vittek el 1945 januárjában malenkij robotra. A kilenc község, ahol túlnyomórészt németek laktak: Bácsbokod, Bácsalmás, Bácsborsód, Csatalja, Csávoly, Gara, Katymár, Kunbaja, Vaskút. Ennél több településről telepítettek ki svábokat 1946-ban: Baja, Bácsalmás, Bácsborsód, Csatalja, Csávoly, Csikéria, Gara, Katymár, Kunbaja, Rém, Vaskút.⁴³ A külföldi állampolgárságú németeket is kitelepítették Borota, Kisszállás, Mélykút, Rém községekből.⁴⁴

A népesség mozgás (ki- és betelepítés) által leginkább érintett bácskai települések: Bácsalmás, Bácsbokod, Borota, Csátalja, Csávoly, Felsőszentiván, Gara, Katymár, Kisszállás, Kunbaja, Nemesnádudvar, Vaskút. A betelepülők a földreform során szabolcsi, szatmári és bihari telepesek, a Délvidékről pedig elsősorban a bukovinai székelyek.⁴⁵ A reformátusok számának megduplázódása a háború utáni népmozgásokkal, a jelentős betelepülésekkel magyarázható.

A lakosság kicserélődését az 1949-es népszámlálás is mutatja, mert ekkor a megyében élő közel 160 000 főnek csak 52%-a volt helybeli születésű, és további 17,98% (28 583 fő) volt,⁴⁶ aki Bács megyében született. A máshol születettek közül a legtöbben jugoszláviai illetőségűek voltak (12 794 fő, 8%), majd a Csehszlovákiában (3987 fő, 2,5%) és a Romániában (3520 fő, 2,2%) születettek következtek.⁴⁷ Utóbbiak a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény következményeként kerültek ide.

A lakosság és a földbirtokosok megváltozása központi politikai akaratra történt. Gergely Ferenc 1970-ben így fogalmazott ezzel kapcsolatban: *„Nem volt közömbös, hogy Bácska termékeny földje milyen gyorsan adja az országnak – az éhező Budapestnek – a békebeli mennyiségű és minőségű mezőgazdasági termékeket, nem lehetett közömbös, hogy az ország legtermékenyebb földjének javát – a sváb kézen lévő földeket és gazdaságokat – kik, mikor és milyen állapotban veszik át. Minél gyorsabban, minél szervezettebben sikerül lebonyolítani a földreformot és vele együtt a telepítéseket, annál gyorsabban nyílik meg az ország lerongyolódott, éhező népe előtt a dúsan termő Bácska éléstára.”*⁴⁸

1945 – HÁBORÚS KÁROK

Baja polgármesterének jelentése szerint: *„városunkban a Dunaparton lévő ládagyár épületeit, a folyamhajózás raktárépületeit, a szt. Jánosi elemi iskolát és óvodát, a volt révkapitánysági épületet és a vágóhidunkat érték komoly rombolási károk. A ládagyár épületeit teljesen lebontották. Kegyeletet sértő rombolások a szt. Jánosi kápolna belső berendezésének tönkretétele és raktárnak való felhasználása a zsidó templom épületében és a zárdai kápolna berendezésének szétrombolása és ebédlőnek való felhasználása. Műemlékekben, nagyobb középületekben lényeges rombolás nincsen. a belső berendezések és butorzatokban az összes iskolákban és középületekben károk és rongálások, hiányok vannak.”*⁴⁹ A belügyminiszterhez továbbított jelentés szerint Bács-Bodrog vármegye területén Baja kivételével háborús rombolás nem történt.

Háborús roncsok még 1945 szeptemberében is voltak a megyében, például a bajai járás nyolc községében (Bácsbokod, Bácsborsód, Csátalja, Csávoly, Dávod, Felsőszentiván, Gara, Szeremle, Vaskút): *„összesen 12 autóroncs, 1 páncéltörő ágyú 2 lelőtt repülőgép, 21 légiakna, 350 db nehéz szürke töltényhüvely, 8 ágyulöveg, 6 fel nem robbant gyújtófej, 3 kilótt hernyótalpas vontató vagy páncélautó, 1 traktor és 1 harckocsi roncs”* volt.⁵⁰

Az 1945. augusztusi alispáni jelentés szerint: „a községek anyagi helyzete rendkívül nehéz. Ingatlan és ingó vagyonuk is óriási kárt szenvedett, részben megsemmisült.”⁵¹

A Bácskából málenkij robotra hurcoltak számáról még nincs összesítés.⁵² Az elvitt németekkel kapcsolatban a levéltári iratok között fennmaradt néhány dokumentum, amelyben néhány elhurcolt visszatérését kéri. Például, Bácsborsód község elöljárósága: „a felsőbb orosz katonai parancsnokságtól kapott parancs szerint Bácsborsód községből 1945. évi január hó 21-én munkásokat szállítottak el. Ezen munkások nagyobb része Volksbund tagokból és nyilasokból tevődött össze. Azonban a munkásokkal olyan egyéneket is vittek el, akik sem a Volksbundnak nem voltak tagjai, sem nyilas tevékenységet nem fejtettek ki, de magyar érzelműek voltak. Ezzel szemben még a mai napig is vannak a községben Volksbund tagok, akik annak idején, mikor a munkásokat szedték össze a községből elszöktek s most mikor már minden csendes, visszajöttek a határba a községbe.”⁵³ Bácsalmásról: „Tisztelettel jelentem, hogy a helybeli besúgók közreműködése következtében az orosz katonaság csendőri szervezete németeknek közmunkára való elszállítása alkalmával több németnevű, de magyar érzelmű egyént is elvittek, akik részben hivatásuknál fogva, részben pedig pártállásuknál fogva a megkötött egyezmény értelmében elszállíthatók nem lettek volna.”⁵⁴

A szovjet hadsereg Baján egy hatalmas hadifogolytáborhoz hozott létre, melyben átmenetileg málenkij robotra hurcoltak is voltak. A bajai újság szerint 1946. szeptember 20-án oszlatták fel a bajai internálótáborot, ekkor 49 ember szabadult, a többiek Budapesten tartották fogva.⁵⁵

MENEKÜLTEK

Az 1945. augusztusi 1-jei helyzetjelentés szerint: „Bács-Bodrog vármegye területén letelepedett menekültek valamennyien Jugoszláviából kiutasított magyarok. Számuk körülbelül 8000 fő. A kiutasítottak kivétel nélkül minden ingóvagyon és pénz nélkül érkeztek meg. A kiutasított menekültek németlakta községekben, a németek által elhagyott házakban lettek elhelyezve és azonnal élelemmel lettek ellátva. E kiutasított menekültek nagyrészt földművesek és csak kisrészben közalkalmazottak, iparosok és kereskedők. Ugyancsak kisszámban vannak deportáltak, akik az előző lakhelyükre tértek vissza.”⁵⁶

Bácska területére a Jugoszláviából menekülő vagy kiutasított magyarok, a bukovinai székely családok és jugoszláviai németek érkeztek. Például, egy 1945. augusztus utáni helyzetjelentés szerint Bácsalmáson 56 székely család, 3000 német menekült, Csátalján 187 székely család, Csikériában 2000 jugoszláviai német menekült, Tompa magyar községben 2000 német menekült volt elhelyezve. Nem volt menekült Bácsbokod, Jánoshalma, Kelebia, Kunbaja és Mélykút községekben.⁵⁷ A német

menekültek a falvakban olcsón vállaltak munkát, ezért a helyiek befogadták őket. A Jugoszláviából kiutasítottak a leggyakrabban többnapig yaloglás után, egy szál ruhában érkeztek a Bácskába.

KÖZEGÉSZSÉGÜGY

A háborús események a megye tisztiorvosi szervezetét is érintették. 1945 elején a 26 községből 15 maradt orvos nélkül (Bácsborsód, Bátmonostor, Csátalja, Csikéria, Dávod, Kelebia, Kisszállás, Kunbaja, Mátételke, Mélykút, Szeremle, Tataháza, Tompa). Kettőben egy-egy magánorvossal meg tudták oldani az egészségügyi ellátást, két helyen – Nagybaracska és Csátalja, Dávod és Hercegszántó – összevonták az orvosi körzeteket, majd a lassan jelentkező orvosokkal pótolták a hiányzó körorvosokat.⁵⁸ Decemberre már minden községben volt hatósági orvos, négy községben (Bácsalmás, Dávod, Jánoshalma, Szeremle) magánorvos is letelepedett.⁵⁹

Az Észak-Bácskában működő 19 gyógyszertárból (Bácsalmás, Mélykút, Sükösd, Vaskút, Bácsbokod, Katymár, Gara, Csávoly, Madaras, Hercegszántó, Jánoshalma, Kunbaja, Nagybaracska, Tompa, Borota, Dávod, Rém)⁶⁰ a háborús események következtében a nagybaracscai teljesen megsemmisült, a bácsbokodi és a katymári komoly károkat szenvedett. 1945 augusztusában minden községben volt bába, összesen 54 bába működött (34 hatósági és 20 magán).

1936 előtt csak öt „Stefánia” Anya- és Csecsemővédelmi Intézet működött (Bácsalmás, Csikéria, Jánoshalma, Kunbaja, Mátételke) a megyében, 1939-től Tataháza is.⁶¹ 1937-től építettek Zöldkeresztes Egészségházakat Bácsbokod, Csátalja, Felsőszentiván, Jánoshalma, Katymár, Kelebia, Madaras, Mélykút, Nagybaracska, Tompa községekben.⁶² Más községekben bérelt helyiségekben működött a tanácsadás, például Bácsborsód, Csávoly. Dávodon csak tervezték az egészségház felépítését.⁶³ A Zöldkeresztes Egészségvédelmi szolgálat felszerelése néhány helyen elpusztult a második világháború alatt. Az Egészségházak közül a katymári, jánoshalmi, madarasi és a nagybaracscai háborús veszteségeit emelte ki az alispán. Az 1945-ben átcsatolt három községben nem volt zöldkeresztes egészségvédelmi szolgálat és egészségház sem, mindössze egy gyógyszertár működött Sükösdön.⁶⁴

A védőnők Bácsalmás, Bácsbokod, Dávod, Jánoshalma, Katymár, Kelebia, Kunbaja, Nagybaracska és Tompa községekben működtek 1945-ben, összesen 11 fővel. A korábbi dávodi védőnő lemondott, helyére a Dél-Bácskából menekült Tóth Erzsébet védőnőt nevezte ki a tiszti orvos, a felsőszentiváni betegszabadságon volt, a madarasi áthelyezték.⁶⁵

Kórház csak Baján működött, illetve egy fiókkórház Bácsalmáson 28 ágygal. Az ottani tüdőbeteg-gondozó intézet június közepén kezdte meg működését.⁶⁶ 1946-ban már a jánoshalmi tüdőbeteg-gondozó is újra működött, a SAS mozgalomtól kapott jelentős pénzbeli támogatást.⁶⁷

1947-ben Bácsalmáson és Csávolyon is szülőotthont létesítettek, amit 1948-ban bővítettek a tanyasi lakosság számára.⁶⁸ 1949. május 8-án Jánoshalmán és Mélykúton adtak át modern szülőotthonokat, Mélykúton egészségházat is.⁶⁹

1947-ben kezdtek hozzá a megyei mentőszolgálat megszervezéséhez, amely korábban csak Baja városában működött. A háború utáni években a mentőautó is hiányzott a bajai mentőszolgálatnak, csak 1947 márciusában kaptak új gépkocsit.⁷⁰

A fertőző betegségek elleni küzdelmet a védőoltások hiánya hátráltatta. A decemberi jelentés szerint a menekülő – „átmenetileg letelepített” – svábság rossz higiénikus viszonyai miatt vérhas és tífuszjárvány robbant ki.⁷¹ Minden bizonnyal a Jugoszláviából menekült svábokat említi, akiknek rossz körülményeit, illetve egészségügyi állapotát más jelentések is kiemelik. Az 1946-os év elején a behurcolt kiütéses tífusz okozott a határmenti községekben kisebb járványt.⁷² 1947-ben a kötelező himlőoltást már megkapták a csecsemők.

A malária ellen is küzdöttek, mert 1945-ben lényegesen megemelkedett a betegek száma. Az alispáni jelentésekben ez nem jelenik meg, de a Népjóléti Minisztérium Egészségvédelmi osztályának 1945-ben küldött jelentésben Bajáról azt közölték, hogy nőtt a betegek száma. A megyében egy eset volt 1944-ben, a következő évben már 42.⁷³ 1947-ben a Bajai Hírlapban megjelent, hogy védekezzenek a szúnyogok ellen, a lázas beteg forduljon orvoshoz, és a maláriásokat ingyen kezelik. „Vigyázat Baján malária veszély van. A mult nyáron többszáz bajai betegegett meg maláriában” – közli a lap.⁷⁴

GAZDASÁGI HELYZET

Az 1945-ös év értékelése szerint a gazdák, földművesek „általában készpénz járandóság helyett a természetbeni járandóságokra rendezkedtek be. Függetlenül ettől, a mezőgazdasági munkásság helyzete az utóbbi időben lényegesen romlott, mert az ipari és közszükségleti cikkek beszerzése fokozott nehézségekbe ütközik.”⁷⁵ 1946-ban az „iparcikkek beszerzése a mezőgazdaság részére mind nehezebbé válik, a mezőgazdasági munkásság helyzete is súlyosbodik az iparcikkek beszerzése terén, különösen a ruházati és lábbeli biztosítása okoz igen nagy gondot.”⁷⁶ Ugyanez volt a probléma 1948-ban is.

1946. augusztus 1-jén vezették be a ma is használatos magyar fizetőeszközt, a forintot. A polgármester év végi jelentése szerint már az első hónapokban sikere volt. A gazdasági életre jótékony hatást gyakorolt, kedvet öntött a helyi ipari és kereskedelmi vállalkozókba. Az új problémát az árdrágítók jelentették, akik ellen tüntettek is.

1948-ban is a pénztelenség okozott gondot, például Borota községből azt jelentették, hogy az újonnan földhöz jutottak nem tudnak szántani, mert nincs pénzüik megfizetni a gépállomás munkáját, amely pedig hitelbe nem dolgozik, ezért szántási hitelt kért részükre a községi jegyző.⁷⁷ Ennek a néhány évnek az általános hangulatát

fejezi ki az 1946. év végi bátmonostori jelentés: „néphangulat szempontjából még jelenteni való az a közismert tény, hogy a nép között nincs pénz s így a kereskedés és gazdasági élet pang.”⁷⁷⁸

Az alispáni jelentésekben a korabeli szóbeszéd is megjelenik. Például, az augusztusi alispáni jelentés említi, hogy a megye népe tart a borbeszolgáltatás bevezetésétől, és hogy a kisparasztnak nem is vásárolhatnak földet, mert az állam veszi meg. „A jobboldali agitációval kapcsolatban külön kiemelem Érsekcsanád jelentését amely a fent jelzettekben kívül még az alábbi propagandáról számol be: 1./ Azért gyűjtik a gabonát hogy Palesztinába és Görögországba vigyék 2./ Orosz katonák akik nyár elején a dunán az 1944 őszén zátonyra futott »Nóra« szállító hajót rendbehozták és elvitték megjelentek a községben és az itteni gabonaraktárból 2 autó gabonát vittek fel Pestre és ott mázsánként 80. – Ft.-ért értékesítették. 3./ Szövetkezeti mozgalommal kapcsolatosan ne menjen a nép szövetkezetbe mert ez a kolhoszhoz vezet. 4-/ A beszolgáltatási kötelezettség teljesítéséből a gazdára nézve nem származik semmi haszon és előny mivel a gabona ára túl alacsony és ezzel szemben az iparcikkek ára túl magas.”⁷⁷⁹

Az 1948. szeptember 7-i jelentés szerint: „Jobboldali agitációnak vehetjük, melyet Bátmonostor község jelent, hogy Jugoszláviát már megszállták az angol és amerikai csapatok s így a beszolgáltatás illuzóris. Továbbá, Sükösdön beszélnek, hogy kolhosz lesz, az állam veszi át a földeket, csak 15 holdig lesz magántulajdon, a bortermést is fejadagként fogják kezelni. Egy főre 50-70 litert hagynak meg. Bácsalmás községben pedig ugyancsak híresztelik, hogy a haszonbérletekkel kapcsolatos rendelet kiadása alkalmával megalakult Földbérlet Szövetkezeteknek az a célja, hogy a parasztsággal megkóstoltassák a kolhoszt, mert mint mondják, ez nem más mint kolhosz.”⁷⁸⁰

KÖZLEKEDÉS

„A közellátás megszervezése és a termelés megindítása mellett – és részben ezek feltételeként – került a közlekedés ügye a legsürgetőbb teendők közé”⁷⁸¹ a háború után. Bács-Bodrog megye területén 1945-ben állami út 73 km,⁸² közút 411, összesen: 484 km volt. A három új község útjai még átvétel alatt voltak, kb. 35 km. A „közutak a Baja felé 7 irányból gravitáló hadiforgalom következtében nagyon igénybe vannak véve”⁸³ 1945 augusztusában az alispáni jelentés arról számolt be, hogy az utak használhatók, de közlekedési eszközök hiányában karbantartásuk nehézségekbe ütközik.⁸⁴ 1946-ban az útjelző táblákat helyreállították, az utak majdnem mindenütt 60 km/óra sebességgel járhatóak voltak.⁸⁵ A megyei államépítészeti hivatal élére kinevezett Bencze Béla műszaki főtanácsosnak 1946-ban munkájáért, különösen az utak rendbetételéért miniszteri tanácsosi címet adományoztak.⁸⁶

A Baja–Budapest közötti autóbuszjárat és a Baja–Mohács közötti hajózás 1945 augusztusában indult meg, a bajai hajósok szövetkezetbe tömörülése után.⁸⁷

A dunai hajózás csak a bajai – és a többi dunai – híd roncsainak eltávolítása után, 1946 nyarán indult újra. Az első személyhajó Budapestről 1947. április 19-én érkezett Bajára, és ment tovább Mohácsra, kisebb állomásokat, mint például Érsekcsanádot még nem érintett ekkor.⁸⁸

Bács-Bodrog megye területén 20 községnek volt vasútállomása, és 1946-ban a többi is autóbuszjáratral elérhetővé vált.⁸⁹ Az 1945. szeptember 15-i új MÁV-menetrend szerint Bácsalmásra, Garára és Hercegszántóra is indultak vonatok Bajáról.⁹⁰ 1947. október 6-tól már távolsági járat közlekedett Pécs és Szeged, valamint Baja és Mohács között, az utasokat a Dunán még komppal szállították át.⁹¹ Az autóbusz-forgalom folyamatosan növekedett, például 1949 nyarától már vasárnap és ünnepnap kivételével naponta jártak buszok Baja és Hercegszántó között, korábban csak hetente két nap, amikor a heti piac volt Baján, szerdán és szombaton.⁹²

1947-ben egy magánkezdeményezés nyomán új keskenyvágányú kisvasútvonal építését is tervezte Baja és Jánoshalma között, a Baja–Csávoly–Felsőszentiván–Rém–Borota–Jánoshalma nyomvonalon. A megye hároméves tervében a közlekedés olcsóbbá tétele érdekében szerepelt egy Baja és Borota közötti keskenyvágányú vasútvonal, ami az állami támogatás, illetve jóváhagyás elmaradása miatt nem valósult meg.⁹³

Bóka Imre th. bizottsági tag 1947-ben több javaslatot is tett a vasúti közlekedés javítására és a bajai Duna-híd felépítésére, hogy a közlekedési viszonyok helyreálljanak,

3. kép: Jánoshalma (Forrás: Fábíán Borbála gyűjteménye)

így a megye és a megyeszékhely is jól megközelíthető legyen. A háború előtt a személyvonatok *„menetideje 4 óra 30 perc volt, jelenleg a vasúti menetrend helytelen összeállítás folytán hivatalosan 8 óra 38 perc, a valóságban a Kiskunhalason csatlakozó és Kiskunfélegyházáról érkező vonat gyakori késése folytán ennél is több. Kiskunhalasig a vasúti pálya elsőrendű karban van és Budapestről a belgrádi gyors 2 óra alatt ér oda. Kiskunhalastól a vasúti pálya Bajáig helyre van állítva annyira, hogy az Kiskunhalas és Bácsalmás között 70 Km-es, Bácsalmás és Baja között 50 Km-es sebességre alkalmas. Ezzel szemben a vasúti menetrend 25 Km. óránkénti megengedett sebesség figyelembevételével készült és a vonat a menetidő betartása érdekében minden állomáson vesztegel.*⁹⁴ Az 51-es számú főutat Budapest felé Solttól nem tudták használni, mert a gödrök miatt veszélyes volt, és gépkocsival csak Kecskemét felé, egy 70 km-es kerülővel lehetett közúton Budapestre jutni. Az 51-es számú főút állapota a szekérforgalomnak sem felelt meg.⁹⁵

A postafogalom 1944. november 22. körül indult meg, a leveleket ekkor a jegyzői hivatalokban adhatták fel.⁹⁶ 1947. szeptember 15-től indult újra a belföldi távirat küldés.⁹⁷

KÖZJÓLÉTI ÜGYEK

*„A háború után előállott területi visszaalakulás következtében vármegyénk a Dél-bácskából kiutasított és átmenekült magyar testvéreink első felvevő és letelepedési területe lett. A mintegy 9000 magyar menekült és kiutasított a németlakta községekben, volksbundista házakban nyert elhelyezést. Róluk azonnal gondoskodás történt és szükséges élelemmel láttuk el őket. A kiutasított menekültek nagyrésze földmives foglalkozásu, délbácskai telepések és székelyek, kik a nyári munkaalkalmakat felhasználva a mezőgazdaságban helyezkedtek el. Nagyrészüik földigénylés folytán földhöz jutott, kisebb részüket pedig a telepítési kormánybiztos az ország más területére telepítette át.*⁹⁸

A közellátás rosszabbodott, mert a lisztellátás katasztrofális volt, még a csekély fejadagot sem tudták biztosítani. A rossz termés után a beszolgáltatott gabonát elvitték Budapest és az iparvidék ellátására. Zsírhiány is volt.

A népjóléti miniszter rendelete alapján szociális felügyelőséget is felállítottak, hozzákezdtek a községi szociális bizottságok megalakításához. Népkonyhákat állítottak fel az alispán rendeletére Bácsalmás, Bátmonostor, Borota, Gara, Tompa és Vaskút községekben. A népkonyhákat a bajaihoz hasonlóan a helyi lakosság társadalmi áldozatkészsége tartotta fenn, azaz az alapanyagokat közadakozásból szerezték be. Napköziotthonok szervezését is megkezdték Bácsalmás, Bátmonostor, Csátalja, Gara, Katymár, Madaras, Nagybaracska, Tompa, Vaskút községekben.⁹⁹

1946 végén cipő és ruha UNRA-adomány érkezett a térségbe, 1947-ben pedig élelmiszeradományok a Szovjetunióból. A Vöröskereszten keresztül is érkeztek adományok, például 1947-ben 7500 ruha, 600 gyerekcipő, 225 babakelengye és 225 kisgyerek ruha.¹⁰⁰

Napköziotthonos óvodákat állítottak fel több községben. Ezeket és az egészségházakat UNRA és külföldi adományokból szerelték fel. Csátalja és Mélykút községekben járási szociális otthonokat létesítettek a szegénygondozásra szorulóknak ellátására.¹⁰¹ Téli gazdasági tanfolyam 15 községben volt, amelyen a résztvevők 80%-a új telepes volt.¹⁰²

1947-re a Podmaniczky-féle (korábban báró Redl) kastély Tompán, a határ közelében hadirokkantotthon lett. 1949. május 8-án Bácsborsódon a volt Sauernborn-kastély vármegyei szociális otthon lett, 51–60 fő részére.¹⁰³

A háború előtt alakult Bács-Bodrog vármegyei Közjóléti Szövetkezet ismét elkezdte a működését. Korábban a szegény sorsú, sokgyermekes családoknak adtak kölcsönt, viszont az iratok Zomborban maradtak, ezért újból nyilvántartásba kellett venni a kölcsönöket. Hét községben a nagycsaládoknak lakóházakat is építettek (Katymáron 16, Kelebián 5, Jánoshalmán 14, Madarason 11, Mélykúton 10, Szeremlén 14, Tompán 11 házat). A háború alatt az 5 holdon aluli zsidóbirtokokat is a Közjóléti szövetkezet osztotta ki. Ezeket elvették az új tulajdonosoktól.¹⁰⁴

1947-ben a háziipar fejlesztésére három községben tanfolyamot indítottak, 1939-ben pedig 12 községben szerveztek különböző tanfolyamokat (gyékényfonó, kosárfonó, tengeriháncsfonó).¹⁰⁵

KÖZELLÁTÁS

A gabona-kiutalás rendszeres volt, de a községeknek sok esetben nem volt annyi pénzük, hogy a gabonautalvány árát kifizessék (1 mázsa búzautalvány ára 400 000 pengő volt). A legtöbb helyen a fogyasztóktól nem tudták beszédni az árát, ahol mégis, ott sem fedezte a költségeket, mert az árak állandóan emelkedtek.¹⁰⁶ A kenyérellátást befolyásolta, hogy 1945-ben a malmok többsége a szovjet hadsereg részére őrlött, később is időszakosan csökkentették a közellátásra őrlő malmok számát.¹⁰⁷

1945 novemberében kezdődött Bács-Bodrog vármegye sóval való ellátása. Az első hónapban nagyon keveset (65 mázsa) kaptak, de a kiutalt mennyiség havonta nőtt.¹⁰⁸ A sóellátás a korabeli viszonyok között főként télen, a disznóvágások idején volt fontos, mert ezzel tudták tartósítani a húst.

Cukorból 1946 elején a megye 84 mázsányi kiutalást kapott, de egy összegben gyári ellenértékét – 6 milliárd 720 millió pengőt – nem tudta kifizetni, és egy nagykereskedő sem vállalta, hogy beszerzi a cukrot. Az alispán elérte, hogy a pénzügyminiszter rendeletére a központi cukorellenőrző hivatal részletekben a kiutalt mennyiséget községenként is kiadta. Fejenként 30 dkg-ot kaptak a terhes és szoptató anyák, valamint a gyermekek 12 éves korig. Az igényjogosultak száma a menekültek és a telepesek miatt megnövekedett, ezért csak 25 dkg-ot tudtak kiosztani.¹⁰⁹ Hasonló volt a helyzet Baján is, ahol a polgármester elérte, hogy a város 20 mázsa cukrot kapjon – ekkor a cukor kilogrammonkénti ára 80 000 pengő volt. Öt bajai

kereskedő összeadott 128 millió pengőt a cukor kiváltására, és a város autóját felküldték Budapestre az áruért. Február 23-án felemelték a cukor árát, így több mint másfélmilliárd pengőre emelkedett a kifizetendő összeg. A város polgármestere ezért hitelt vagy kölcsönt kért a kormánytól.¹¹⁰

Gyufaellátás az alispán 1946-os jelentése szerint: „*mult évben kaptam 120.00 doboz gyufáról kiutalást. A kiutalás a Szegedi Gyufagyárból történt. A gyufa kiváltásához akkor 20.000.000 pengő kellett. Miután nem volt kereskedő, aki ezen összeget előlegezze, a közellátási kormánybiztos úrtól kölcsönként kaptam meg a szükséges összegeket. Időközben beállott a pénzjegy dézsma. A 20.000.000 öt millióra csökkent, a gyufa ára pedig 148.000.000-ra emelkedett. Nyilvánvaló, hogy így a gyufát nem tudtam kiváltani. A kiutalás érvényességét, miután az záros határidőhöz volt kötve, meghosszabbítottam, azonban az újabban megszabott határidőre sem tudtuk lehozni, mert továbbra saját kezelésben nem vállaltam, kereskedő pedig ismét nem akadt, aki a kiosztást lebonyolítsa, már ugy látszott, a gyufaellátás végkép fennakad, amikor a mélykúti földmives szövetkezet jelentkezett és vállalta a gyufaellátás lebonyolítását.*”¹¹¹

1946 novemberében engedélyezték a burgonya szabad eladását, amit a budapesti kereskedők vásároltak meg. Szegeden hiány volt a burgonyaellátásban, ezért a szegedi főispán elintézte a minisztériumban, hogy a 30 vagonnyi kiutalást kapjanak.¹¹² Az 1947. márciusi alispáni jelentés szerint Bács-Bodrog vármegye országos viszonylatban nem a gabona-beszolgáltatásban volt az első, hanem a burgonyacsoportban. Kenyérgabona-beszolgáltatás terén a megye a tizedik volt a sorban.¹¹³

A forint bevezetése után az árelőírás jelentett újabb feladatot, hiszen a csökkentett – egyébként is túlterhelt – hivatali létszám miatt erre tisztviselőt nem lehetett beállítani, a bizottságok tagjai nem vállalták, ezért hatósági árelőírást kért például Jánoshalma előjárósága. A megállapított árakat néhány keresett termék kivételével betartották. Ezeket, például a tojást, házaknál adták el, és ez így kevésbé volt ellenőrizhető.¹¹⁴

A forintstabilizációs eljárás (az ipari termékek magas és a mezőgazdasági termékek alacsony ára) különösen érezte a hatását Bács-Bodrog megyében. Szinte az összes községi jegyző hasonló helyzetről számolt be, mint a nagybaracskai: „*A közhangulat aránylag nyugtalan. Ugyanis községünk földművelő, legtöbb része földhöz juttatott. a termelő terményeinek egy részét adóban, egy részét szolgáltatásban adja, míg a vetőmag és élelemellátás sokhelyen teljesen kimerítik a termés készletet, miáltal a termelők jórésze pénz nélkül áll, de ott is ahol vajmi mennyiségű terményfelesleg kerül eladásra maximális áron értékesítve nem kap annyi ellenértéket érte, hogy a legszükségesebb háztartási szükségletet fedezni tudja, nem beszélve ruházatról ami oly magasan van a mezőgazdasági termények árához megállapítva, hogy ruházkodni ilyen körülmények között különösen a kistermelő képtelen, miáltal lakosságunk odajut, hogy egészen lerongyolódik.*”¹¹⁵

A kereskedelem helyzete a boltok nyitvatartási idejének változásán is nyomon követhető. 1945 augusztusában például már két órát délután is nyitva voltak az üzletek.

1947–48 telén a villamosenergia-korlátozás miatt csak reggel fél 8 és délután 4 óra között tartottak nyitva, a szerdai nap kivételével másfél órás ebédszünettel. 1949 márciusában már nyáron reggel 8-tól este 8-ig, az év nagy részében reggel 7 órától este 7-ig, egyórás ebédszünettel. Utóbbi csak a piaci és a vásári napokon nem volt kötelező.¹¹⁶ 1949. március 23-án Baján már Állami Áruház is nyílt, a volt Munkás Szövetkezeti Bolt helyén.

MŰVELŐDÉS

Az elsődleges feladat az új oktatási rendszer megszervezése, a nyolcosztályos iskolarendszer bevezetése volt. A szabadművelődés legfontosabb feladata a tanítók demokratikus átképzése volt.

Az iskolán kívüli népművelés megszűnt a háború következtében. 1945 végén elkezdték a szabadművelődési tanácsok megalakítását, valamint az eszközök – vetítők, rádiók, könyvtárak – összeírását, a fasiszta könyvek eltávolítását a könyvtárakból. A népművelési munkában kezdetben a Szabad Szakszervezetek is részt vettek. 1946 januárjától népművelési előadásokat tartottak abból a célból, hogy „*az újjáépítést szellemi téren is lelkes tagtársaink közreműködésével kellő szinten elvégezhessük*”.¹¹⁷ Márton Imre Bács-Bodrog megye szabadművelődési felügyelő 1947 márciusában az 1947–48 évekre szóló munkatervének bevezetőjében a megye általános jellemzése kapcsán kitért arra, hogy a svábok kitelepítése miatt a bizonytalanság „*súlyosan gátol minden szellemi érdeklődést*”.¹¹⁸ A határ menti falvakban élő délszlávok „*az utolsó két évben kissé nyugtalanul viselkedtek*”.¹¹⁹ Szintén említette, hogy a községek felében nincs vasútállomás, ezért nehezebb odajutni. Akkoriban még nem volt minden nap buszközlekedés.

A vármegye székhelye Baja, a bácskai művelődés egyik központja is volt már a XVII. század végétől kezdve. 1945 márciusában dr. Gondos László¹²⁰ itt hozta létre a „Humanista Baráti közösséget”, mely számos haladó szellemű előadás, koncert szervezésével, nemcsak az élet újjászervezését, az új társadalmi rend kialakítását szolgálta, hanem Baja város korábbi színes kulturális hagyományainak folytatója is volt az új helyzetben, amikor a település régi kaszinóit, olvasóegyleit betöltötték, vagy még nem engedélyezték újra működésüket. Az első évben világnézeti, irodalmi, zenei előadásokat tartottak, utóbbi egy részét hanglemezeiről, és volt egy képzőművészeti előadás is. A munkásságot nem sikerült megnyerniük, de az ifjúságot igen. Terveik között szerepelt egy szabadakadémia felállítása és egy kultúrház létesítése is.¹²¹ 1947-ben Baja támogatásával a szabadegyetem megvalósult hét szakosztállyal. Szakosztályvezetői voltak: dr. Hortobágyi Tibor, Barta Lénárd, dr. Gondos László, Márton Imre, Vönöczky Géza, ifj. Éber Sándor és dr. Vargha Károly.¹²²

A bajai Nemzeti Bizottság kezdeményezésére Magyar Szovjet Művelődési Társaság alakult 1945 szeptemberében, alakuló ülését a város felszabadulásának ünnepén, 1945. október 21-én tartották a Központi Pártház „Dózsa” termében, az egykori Központi Szálloda és Mozi épületében.

Kőhegyi Mihály és Gergely Ferenc így fogalmazott az 1945-ös évvel kapcsolatban: „a »társadalmi falak« lebontása, a múlt formai maradványainak eltüntetése, a kicsiny és jelentős sebek gyógyítása tengernyi munkát igényelt.”¹²³

1946-ban a bajai Móricz Zsigmond Népi Kollégium a Dózsa György u. 1. szám alatt megkezdte működését, hogy a szegény gyerekek is tanulhassanak. A vármegye községei egy-egy gyermek ellátási költségét vállalták.¹²⁴

1947-ben az iparos tanulók részére a Táncsics Mihály tanoncotthon készült el. 1947 őszén a lányok tanulását segítő megnyílt a Görög Ilona Népi Leánykollégium, harminc fő számára.¹²⁵ 1947 októberében már a művészek és az értelmiségi tanulók részére létrehozták a Tóth Kálmán Népi Kollégiumot a Munkáskulturszövetség székházában, ami korábban a Tóth Kálmán Polgári Kaszinó épülete volt. Ebben főként a Rudnay Szabadakadémia fiataljai laktak.¹²⁶ A népi kollégiumok 1949 nyaráig működtek, mert ekkor feloszlatták a Népi Kollégiumok Országos Szövetségét.¹²⁷

Baja város által a zsidó származású Herzfeld családtól megvásárolt egykori Vojnich-kúria épületében (ma: Nagy István Képtár) 1947. február 12. és 1953 között a Rudnay Szabadakadémia¹²⁸ működött, 1947 őszétől művésztelep is. 1946-ban a Rudnay Szabadakadémia és a Jelky András Iparos Továbbképző rajztanfolyamot is hirdetett a Grünhut-féle házban (Vojnich-kúria). A hirdetés szerint: „a tanfolyamok demokratikusak, (népiesek) vagyis mindenki jelentkezhet vagyon és társadalmi különbség nélkül, felvehetőségüket csakis a rajztudásuk, illetőleg ipari továbbképzésre való alkalmasságuk szabja meg.”¹²⁹ 1947 tavaszán már a „Jelky András” Iparosképző Szabadakadémia kezdte meg működését az Iparostanonciskolában (Deák F. u. 13.).¹³⁰

1947-ben a vármegye közgyűlése elhatározta, hogy Baja városával közösen az 1848–49-es forradalom és szabadságharc centenáriuma alkalmából múzeumot és művelődési házat hoznak létre, így kívánnak a „szabadság eszméjének hódolni”, valamint az egyetemes magyar kultúra közkinccsé tételét és az utókor számára való megőrzését biztosítani. A Bajai Takarékpénztár épületében elhelyezendő létesítmény működési költségeinek egyharmadát a vármegye fedezte volna, a személyi és dologi kiadásokat pedig 50%-ban. Az új közművelődési intézmény célja „Baja város s Bács-Bodrog vármegye történelmi, néprajzi, flora, fauna, könyv és képgyűjteményét van hivatva felölelni és a bácskai kultúra emlékeit, értékeit összegyűjteni és az utókor számára megőrizni.”¹³¹ Ez volt akkor Bács-Bodrog vármegye legnagyobb kulturális beruházása, melyet a legjelentősebb művelődésügyi sikerként is értékelték. Az intézmény új keretek között napjainkban is működik, Türr István Múzeum néven. Az épületben 1948. április 17-én kölcsönkönyvtár és olvasóterem is nyílt.

1947-ben ezüstkalászos és szabadművelődési tanfolyamokat tartottak, valamint 18 közművelődési tanfolyamot (Bácsalmás 6, Tompa 5, Jánoshalma 2, Bácsbokod, Bátmonostor, Mélykút, Szeremle).¹³² A földművelésügyi minisztériummal közösen szerveztek 14 szabadművelődési és magyar állami mezőgazdasági, 150 órás tanfolyamot

4. kép: „Üdvözet Bajáról” – a Jelky tér egy 1956-ban postára adott képeslapon
(Forrás: Fábián Borbála gyűjteménye)

(Bácsalmás, Bátmonostor, Tataháza, Tompa, Érsekcsanád, Bácsbokod, Bácsborsód, Gara, Jánoshalma, Kiszállás, Nagybaracska, Nemesnáudvar, Mátételke, Madaras). A tanfolyamokra éppen az új gazdák nem mentek el, bár ezen a felügyelő személyes kiszállása kicsit változtatott. „A közművelés munkáját teljesen politikamentesen vezetjük, az egész népközönség érdekében.”^{291,33} Emellett gazdanapokat is szerveztek.

1949. február 10-én alakult meg a Bács-Bodrog vármegye Szabadművelődési Tanács. Első feladata volt, hogy az országos kultúrversenybe minél hamarabb kapcsolódjon be a megye.¹³⁴

1949-ben a szabadművelődés céljait, feladatait így fogalmazták meg:

1. az analfabetizmus megszüntetése
2. a babonák, hiedelmek, tudománytalan teóriák (melyek a gazdasági, politikai fejlődés útjában állnak) leleplezése és felszámolása
3. a dolgozó nép országbirtokló öntudatának gazdasági, hatalmi, kulturális vonalon való kifejlesztése.¹³⁵

A felmérés szerint a Tiszántúlról ide települtek miatt növekedett meg az analfabéták száma Bács-Bodrog megyében. 1948 őszén 41 tanfolyamot indítottak az analfabetizmus felszámolására 483 hallgatóval, ezek közül nyolc tanfolyam érdektelenség miatt

„elnéptelenedett”. Két helyen a tanulók 30-40 óra alatt megtanultak írni-olvasni, és a továbbiakban nem jártak a tanfolyamra.¹³⁶ 13 községben és egy lakott helyen egyáltalán nem szerveztek tanfolyamot. A hallgatók közül 244 fő kapott bizonyítványt.¹³⁷

Az 1949-es év már a „reakció” elleni küzdelemről is szólt. Ez a kultúra területén is megnyilvánult, például az Országos Kulturális Csoportversenyben. A megélnékvült kulturális életet mutatja, hogy Bács-Bodrog megyéből 32 színjátszó csoport, 29 néptánc-csoport, 22 énekkar, 4 zenekar, 4 bábjátszó csoport és egy vegyes csoport vett részt a megmérettetésen. A megyei győztesek: 5 énekkar, 3 vegyeskar, 7 színjátszó csoport, 12 néptánc-csoport, 1 bábcsoport és egy zenekar.¹³⁸

Könyvnapokat is rendeztek a vármegyében – Baján, Bácsalmáson és Jánoshalmán – 1949. június 17. és 19. között.¹³⁹

ÖSSZEGRZÉS

Az 1945 és 1949 közötti évek életkörülményeinek a hivatalos dokumentumokban és a korabeli újságokban fennmaradt lenyomata egy sorsfordító időszakról, a háború utáni újjáépítésről, a nehéz gazdasági körülmények közötti megélhetésről szólnak. Ez az időszak „a békére való átállás”, a hadigazdaság megszüntetése, a háború előtti életszínvonal visszaszerzésének vágya és közben egy új demokratikus világ ígéretének megvalósíthatósága között telt. Bács-Bodrog megye története ebben az időszakban különösen mozgalmas volt, akárcsak a többi, a déli határon lévő megyéé, hiszen a legtöbb menekült ide érkezett. A németek kitelepítése és a bukovinai székelyek, felvidéki magyarok betelepítése is megváltoztatta ezt a vidéket, melynek következményei napjainkig hatnak. A korábban szinte kizárólag katolikus vallású falvakba jelentős protestáns kisebbség költözött. A lakosság kicserélődése a gazdasági helyzetet is megváltoztatta, hiszen az újonnan földhöz jutottak – főként, mivel jelentős részük messzi vidékről érkezett – nem értettek úgy a gazdálkodáshoz, mint az „őslakosok”. Az új lakók írni-olvasni tudásának javítása, gazdasági ismereteik bővítése a megye feladatai közé tartozott, csakúgy, mint a jobb egészségügyi ellátás biztosítása, a járványok megakadályozása.

A közellátás feladata – az ország más vidékeihez hasonlóan – főként az 1945 és 1947 közötti időszakban okozott szinte napi harcot, hogy az itt élők gabona-, liszt-, kenyér-, só-, zsír-, gyufa- vagy petróleum-ellátását is biztosítani tudják. A másik nagy közigazgatási feladat volt, hogy a kormányserveknél elérjék: a beszolgáltatás során beadott élelmiszerekből valami helyben is maradjon, hogy meglegyen a következő évi vetőmag.

A közellátást, a közegészségügy működését részben adományokból tudták csak fenntartani, fejleszteni. Emellett a kultúra támogatására keveset tudtak áldozni, ezért is volt nagy jelentőségű, hogy a bajai múzeum és művelődési ház (könyvtár) megalakulásához tekintélyes összeggel járult hozzá Bács-Bodrog vármegye. Mindkét intézmény – mely Baja régi vágya volt – napjainkban is működik.

A két világháború közötti időszakhoz képest a megye sikeres volt abban is, hogy területét – az országhatár megváltoztatása nélkül – növelni tudta, bár a Baranya megyéből – elsősorban a Mohácsi-szigetre – vonatkozó átcsatolási kérelmeket csak 1950 után hagyták jóvá.

Bács-Bodrog vármegye 1950. február 1-től megszűnt létezni, területéből egy új megyét, Bács-Kiskunt alakították ki a tanácsrendszer bevezetése idején. Csatári Bálint az akkor bekövetkezett változásokat így foglalta össze: „*Máig hatóan következménye lett csonka Bács-Bodrog vármegye megszűnése, a megye déli területeinek jelentős szerepvesztése, melyet ők szinte a trianoni trauma folytatásaként éltek meg. Baja, bár járásszékhely maradt, elvesztette részleges megyeszékhelyi funkcióit, a Felső-Bácska területén szűnt meg a legtöbb vasútvonal, nem beszélve a nemzeti-ségeket ért háború utáni atrocitásokról. A történelmi Magyarország legfejlettebb alföldi megyéje egyszerűen és túlzóan fogalmazva eltűnt, egy kis kötőjellel és a Bács szócskával kapcsolódott az 1950-ben kialakult legnagyobb magyar megyéhez.*”¹⁴⁰

JEGYZETEK

- ¹ Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára *fond- és állagjegyzék*. Harmadik bővített és átdolgozott kiadás. (szerk.) Apró Erzsébet. Kecskemét, 2002. http://www.bacs-kiskun-leveltar.hu/fond/hu_bkml.html.
- ² <https://lnyr.eleveltar.hu/MNLQuery/archivplansuche.aspx>. Néhány esetben nem lehetett eldönteni, hogy a közgyűlési jegyzőkönyvek is meg vannak-e, vagy csak az iratok.
- ³ Például Kopasz Gábor: *Az alsó fokú iskolai oktatás Bács-Bodrog vármegyében 1935–1950*. In: Bács-Kiskun megye múltjából 5. – Oktatás-nevelés, Kecskemét, 1983.
- ⁴ Például Tóth Ágnes: *Telepítések a Csonka Bács-Bodrog vármegyében 1945–1948*. Bács-Kiskun megyei levéltári füzetek 5. (Kecskemét, 1989 [1990]); Tóth Ágnes: *A bukovinai székelyek beilleszkedési stratégiái Észak-Bácskában 1945 és 1950 között*. In: Rendi társadalom, polgári társadalom 3. – Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16. Salgótarján, 1991.
- ⁵ *Észak-Bácska*. (szerk.) dr. Gyenes Antal. Mezőgazdasági kiadó, Budapest, 1972.
- ⁶ Bálintné Mikes Katalin – Szabó Sándor (szerk.): *Így kezdődött. Dokumentumgyűjtemény Bács-Kiskun megye 1944–45. évi történetéhez*. Kecskemét, 1971.
- ⁷ Tóth Ágnes – Kőhegyi Mihály: *Telepítések Katymár községben 1945–1948*. Forrás, 1989/9. 82–90.
- ⁸ Merk Zsuzsa: *A Szovjetunióba deportált katymári és vaskúti németek*. In: Cumania 12. (Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve). Kecskemét, 1990.
- ⁹ Farkas Gyöngyi: *Telepítések és a földbirtokviszonyok átalakulása Bácsbokodon (1945–1949)*. In: Fehér György (szerk.) *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1992–1994*. Budapest, 1994.
- ¹⁰ Gergely Ferenc – Kőhegyi Mihály: *Az élet újraindulása és a Nemzeti Bizottság tevékenysége Baján (1944–1948)*. In: Cumania 3. Historia (Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei). Kecskemét, 1975.
- ¹¹ *Az élet megindulása és az újjáépítés kezdetei Vas megyében, 1945–48*. (szerk.) Kiss Mária. [Szombathely], é. n. A könyv megjelenése csak részben datálható, mert a sorozat következő kötete 1989-ben látott napvilágot.
- ¹² Kemény János: *Baja thj. város 1944–1949. évi története a polgármesteri jelentések tükrében* (forrásközlés) 1–2. Forrásközlemények 13. Kecskemét, 2015. A kötet elektronikus formában is elérhető: http://mnl.gov.hu/mnl/bkml/forraskozlemenyek_sorozat;https://library.hungaricana.hu/hu/view/BKMK_Fk_13_1-2_2015/?query=polg%C3%A1rmesteri%20jelent%C3%A9sek&pg=0&layout=s.

- ¹³ Például Voigt Vilmos: *Hajós – egy észak-bácskai település mentalitása*. In: Határjelek és hagyásfák. Türr István Múzeum, Baja, 2014.
- ¹⁴ Kemény Simon, vitéz: *Csonka-Bácska tükre. A megye kulturális és gazdasági viszonyai*. Homok, 1931. 56–59.
- ¹⁵ Kemény Simon, vitéz: *Csonka-Bácska tükre. A megye kulturális és gazdasági viszonyai*. Homok, 1931. 66.
- ¹⁶ Korábban Baja város területe 87 km² volt, Bajaszentistván hozzácsatolásával 200 km² lett.
- ¹⁷ *A belügyminiszter Érsekcsanád, Sükösd és Nemesnádudvar községeket a megyéhez csatolta*. Bajai Hírlap, 1945. júl. 28. 2. Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 4.330. HL E. számú rendelete a magyar közigazgatás területi beosztásának ideiglenes rendezéséről. Magyar Közlöny, 1945. júl. 8. 3.
- ¹⁸ Magyar Közlöny, 1945. szept. 1. 3.
- ¹⁹ *Baja fejlődésének akadályai*. In: Magyar megyék és városok, a Budapesti Hírlap 50 éves jubileumi számának melléklete. h.n., 1931. 16–19.
- ²⁰ Debrina pusztája neve 1941-ben változott Albert pusztára.
- ²¹ Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BKML) IV. 417. b. Bács-Bodrog th. kisgyűlési jkv. 5123/alisp. 298/jkv. 1947. sz. 84–85.
- ²² *Hercegszántó területátcsatolási kérelme*. Bajai Hírlap, 1947. ápr. 19. 3.
- ²³ Bács-Kiskun Megyei Népművelési Bizottság, 1950. jún. 3. 4. és Dunántúli Napló, 1949. dec. 16. 6.
- ²⁴ Dunántúli Napló, 1949. febr. 16. 2. Az elszakadás megakadályozása érdekében Mohács a tanyaközpont, majd az önálló községgé szervezést is felajánlotta.
- ²⁵ MNL BKML IV. 417. b. th. kisgyűlési jkv. 8946/alisp. 427/jkv. 1947. sz. 125.
- ²⁶ Magyar Közlöny, 1951. aug. 11. 798. *Püspökpusztát a bajai járáshoz csatolták*. Bács-Kiskun Megyei Népművelési Bizottság, 1951. júl. 6. 4.
- ²⁷ Korábban Nagybaracska része volt.
- ²⁸ MNL BKML IV. 401.a. 66/1947.
- ²⁹ *Új élet kezdődött... Felszabadulási eseménynaptár cikkek, könyvek válogatott jegyzéke*. Kecskemét, 1969.
- ³⁰ Bálintné Mikes Katalin – Szabó Sándor (szerk.): *Így kezdődött. Dokumentumgyűjtemény Bács-Kiskun megye 1944–45. évi történetéhez*. Kecskemét, 1971. 153.
- ³¹ Magyar Közlöny, 1945. jan. 27. 1.; Szűcs László: *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) Minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23.–1945. november 15.* Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 28. Budapest, 1997. 114.
- ³² MNL BKML IV. 417. a. 1945. évi Th. közgyűlési jegyzőkönyv 2284/alisp.18jkv. 1945. sz. 1.
- ³³ 1948 március elején a Szociáldemokrata Párt bajai szervezetéből is kizárták Barcsait a „tisztogatás” jegyében. (Magyar Országos Tudósító, 1948. márc. 6. és 1948. márc. 22.).
- ³⁴ Magyar Országos Tudósító, 1948. jún. 14.
- ³⁵ *Kedden tartotta Bács megye törvényhatósága a felszabadulás óta első közgyűlését*. Bajai Hírlap, 1945. aug. 16. 1.
- ³⁶ Török László: *Bács megye szociális helyzete*. Jánoshalma, 1939 (a továbbiakban: Török 1939). 5.
- ³⁷ 1930-ban 137 403 fő.
- ³⁸ 1949. évi népszámlálás 9. Demográfiai eredmények, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 8.
- ³⁹ Az 1941-es népszámlálás demográfiai adatai két kötetben is megjelentek. A két kötet eltérő adatokat közöl a vármege nemzetiségeire vonatkozóan, a táblázatban az 1947-est közlöm. 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint, Budapest, 1947. 8.
- ⁴⁰ 1930. évi népszámlálás 1. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, Budapest, 1932. 23.; 1949. évi népszámlálás 9. Demográfiai eredmények, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 315.
- ⁴¹ 1941. évi népszámlálás 4. Demográfiai és foglalkozási adatok törvényhatóságok szerint, Budapest, 1979. 39.
- ⁴² 1930. évi népszámlálás 1. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, Budapest, 1932. 26.; 1949. évi népszámlálás 9. Demográfiai eredmények, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 324.

- ⁴³ Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945 és 1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993.
- ⁴⁴ Tóth Ágnes: *Migrationen in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungerndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch–ungarischer Bevölkerungsaustausch*. München, 2001. 144.
- ⁴⁵ MNL BKML IV. 402.a. alispáni bizalmas iratok 4/1946.
- ⁴⁶ A népesség 1938. március 1. előtti lakóhelyét vizsgáló felmérés szerint is a helyben születettek aránya csak 57% volt, és további 7,6% született ugyanebben a megyében. Összesen 74,7% volt a Bács megyei születésű 1949-ben Bács-Bodrog megyében (1949. évi népszámlálás 9. Demográfiai eredmények, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 333.).
- ⁴⁷ 1949. évi népszámlálás 9. Demográfiai eredmények, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 328–329.
- ⁴⁸ Gergely Ferenc: *A Bajai Nemzeti Bizottság*. Levéltári Szemle, 20. (1970) 1. szám 88.
- ⁴⁹ Az 1945. augusztus 16-i jelentésben a belügyminiszternek ez szerepel: „Az összes iskolák és közintézményeink belső berendezése ugyyszólván 100%-ban hiányzanak.”
- ⁵⁰ Fábíán István – Fábíán Istvánné: *A bajai járás községeinek áttekintő helyzetképe 1944/45-ben: tanulmány és dokumentumgyűjtemény*. Levéltári Szemle, 17. (1967) 3. szám (a továbbiakban: Fábíán 1967). 656.
- ⁵¹ MNL BKML IV. 417. a. 1945. évi Th. közgyűlési jegyzőkönyv 2284/alisp.18jvk. 1945. sz.
- ⁵² A témával foglalkozó tanulmányokban, könyvekben az országos adatok szerepelnek. Bajára és környékére vonatkozóan még nem készült helytörténeti kutatás az áldozatok számáról.
- ⁵³ MNL BKML 402. a. alispáni bizalmas iratok 3/1945.
- ⁵⁴ MNL BKML 402. a. 2/1945.
- ⁵⁵ Felozlott a bajai internálótábor. Bajai Hírlap, 1946. szept. 22. 3.
- ⁵⁶ MNL BKML 402. b. 377/1945 – 27/1946.
- ⁵⁷ MNL BKML 402. b. 2096/1945.
- ⁵⁸ MNL BKML IV. 417. a. 1945. évi Th. közgyűlési jegyzőkönyv 2284/alisp.18jvk. 1945. sz. 1.
- ⁵⁹ MNL BKML IV. 417. a. 5550/alisp. 60/jkv. 1945. sz. 39.
- ⁶⁰ Lóránd Nándor: *Adatok Bács-Kiskun megye gyógyszerészeti hálózatának kialakulásáról és neves gyógyszerészeiről*. In: Cumania, III. kötet. Kecskemét, 1975. 160–161.
- ⁶¹ *Jelentés az Országos Stefánia Szövetség 1939. évi működéséről*. Összeállította: Keller Lajos, Kalocsa, 1940. 112.
- ⁶² Török 1939. 49.
- ⁶³ *Jelentés a M. Kir. Országos közegészségügyi Intézet 1938. évben végzett munkájáról XII. évi jelentés*. Közli: dr. Tomcsik József, Budapest, 1939. 190–191., 287–290.
- ⁶⁴ MNL BKML IV. 417. a. 1945. évi Th. közgyűlési jegyzőkönyv 1916/alisp. 19. jkv. 1945. szám 11.
- ⁶⁵ Uo.
- ⁶⁶ MNL BKML IV. 417. a. 1945. évi Th. közgyűlési jegyzőkönyv 2284/alisp.18. jkv. 1945. sz. 1.
- ⁶⁷ 3976/alisp. 34/jkv. 1947. sz.
- ⁶⁸ Magyar Országos Tudósító, 1948. febr. 17.
- ⁶⁹ Külföldi-Belföldi Hírek, 1949. május/1.; Bácsbodrog népe, 1949. máj. 13. 2.
- ⁷⁰ *Üzembehelyezték a város mentőautóját*. Bajai Hírlap, 1947. márc. 22. 2.
- ⁷¹ MNL BKML IV. 417. a. 5550/alisp. 60/jkv. 1945. sz. 38.
- ⁷² MNL BKML IV. 402. a. 4/1946.
- ⁷³ Kocsis Piroska: *Pillanatfelvétel a második világháború utáni közegészségügyi helyzetről*. Levéltári Közlemények, 86. (2015) 141.
- ⁷⁴ Bajai Hírlap, 1947. máj. 21. 3.
- ⁷⁵ MNL BKML IV. 417. a. 5550/alisp. 60/jkv. 1945. sz. 41.

- ⁷⁶ MNL BKML IV. 417. a.
- ⁷⁷ MNL BKML IV. 402. b. 7628/1948.
- ⁷⁸ MNL BKML IV. 402. b. 40/1947. – 44/1947.
- ⁷⁹ MNL BKML IV. 402. b. 7628/1948. – 9553/1948.
- ⁸⁰ MNL BKML IV. 402. b. 7628/1948.– 9823/1948.
- ⁸¹ Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. I. kötet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 55.
- ⁸² 1939 előtt nem volt állami út a megyében. Ekkor kezdeményezték a Baja–Szeged közötti ún. Horthy Miklós műút államosítását. (Török 1939. 57.)
- ⁸³ MNL BKML IV. 417. a. 1945. évi Th. közgyűlési jegyzőkönyv 1916/alisp.19 jvk. 1945. sz.
- ⁸⁴ *Kedden tartotta Bácsmegeye törvényhatósága a felszabadulás óta első közgyűlését*. Bajai Hírlap, 1945. aug. 16. 1.
- ⁸⁵ MNL BKML IV. 402. a. 4/1946.
- ⁸⁶ G. Vass István: *Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1945. november 15.–1946. február 4.* (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 41). Budapest, 2005. 462.
- ⁸⁷ Bajai Hírlap, 1945. aug. 16. 3.; *Még e hónapban megindul a Baja–Budapest közötti Mávaut járat*. Bajai Hírlap, 1945. aug. 22. 3.
- ⁸⁸ *Ma este köt ki az első személyhajó Baján*. Bajai Hírlap, 1947. ápr. 12. 1.
- ⁸⁹ MNL BKML IV. 402. a. 4/1946.
- ⁹⁰ *Uj Máv. menetrend*. Bajai Hírlap, 1945. szept. 20. 3.
- ⁹¹ *A téli menetrend*. Bajai Hírlap, 1947. okt. 8. 2–3.
- ⁹² *Autóbuszjárat Baja és Hercegszántó között*. Bácsbodrog Népe, 1949. júl. 15. 3.
- ⁹³ MNL BKML IV. 417. a. 14193/alisp. 177/jkv. 1947. szám 90.
- ⁹⁴ MNL BKML IV. 417. a. 1385/1947. alisp. 1/jkv. 1947. szám.
- ⁹⁵ Uo.
- ⁹⁶ Fábrián 1967. 661.
- ⁹⁷ Bajai Hírlap, 1947. szept. 18. 2.
- ⁹⁸ MNL BKML IV. 417. a. 5550/alisp. 60/jkv. 1945. sz. 39.
- ⁹⁹ MNL BKML IV. 417. a. 3180/alisp. 1946. sz. 3.
- ¹⁰⁰ Bajai Hírlap, 1947. szept. 27. 3.
- ¹⁰¹ MNL BKML IV. 417. a. 3976/alisp. 34/jkv. 1947. sz. 17.
- ¹⁰² MNL BKML IV. 417. a. 3976/alisp. 34/jkv. 1947. sz. 17.
- ¹⁰³ Bácsbodrog népe, 1949. máj. 13. 2.
- ¹⁰⁴ MNL BKML IV. 417. a. 11909/alisp. 1946/76. sz.
- ¹⁰⁵ Török 1939. 52.
- ¹⁰⁶ MNL BKML IV. 417. a. 3180/alisp. 1946. sz. 6.
- ¹⁰⁷ Például 1948-ban közellátási őrlésre kijelölt helyek voltak: Baján Goldschmidt, Köbling; Sükösi Hengermalom, Első Vaskúti Hengermalom, Első Garai Hengermalom, Ingusz Malom Nagybaracsán, Csátaljai Hengermalom, Brandt Malom Hercegszántón, Gerstenmajer és Szava Felsőszentivánon, Bekes Malom Mélykúton, Kisszállási Hengermalom, Bácsompai Múmalom, Bácsalmási Gazdák Malma, Első Katymári Hengermalom, Mészáros és Taler Múmalom Madarason (MNL BKML IV. 402. a. 147/1948.).
- ¹⁰⁸ MNL BKML IV. 417. a. 3180/alisp. 1946. sz. 6.
- ¹⁰⁹ Uo.
- ¹¹⁰ *Cukorellátásunk*. Bajai Hírlap, 1946. márc. 2. 2.

- ¹¹¹ MNL BKML IV. 417. a. 3180/alisp. 1946. sz. 6.
- ¹¹² *Somogyi tanácsnok két teherautóval Bajára ment burgonyáért.* Délmagyarország, 1946. december 10. 2.
- ¹¹³ 3976/alisp. 34/jkv. 1947. sz.
- ¹¹⁴ MNL BKML IV. 402. b. 40/1947. – 43/1947.
- ¹¹⁵ MNL BKML IV. 402. b. 40/1947. – 45/1947.
- ¹¹⁶ Bajai Hírlap, 1945. aug. 14. 3. és 1947. dec. 6. 2.; *Az üzletek új zárórarendjét léptették életbe Bácskában.* Délmagyarország, 1949. márc. 23. 6.
- ¹¹⁷ *Népművelés.* Bajai Hírlap, 1945. dec. 23. 6.
- ¹¹⁸ Kemény János: *Szabadművelődési dokumentumok, Bács-Bodrog vármegye és a Humanista Baráti Közösség Bajai Szabadegyeteme 1947–1948. évi szabadművelődési munkaterve.* Múltbanéző II/4. sz. (2012.). http://bacs-kiskun-leltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmányok/keja-04t-1.html.
- ¹¹⁹ Uo.
- ¹²⁰ (Baja, 1903 – Frankfurt, 1962) filozófus, téglagyáros. 1936-ig vezetőkéneve. Grünhut.
- ¹²¹ *Beszámoló a Humanista Baráti Közösség eddigi munkájáról és jövő terveiről.* Bajai Hírlap, 1946. jún. 8. 2.
- ¹²² Kemény 2012.
- ¹²³ Gergely E. – Köhegyi M.: *Az élet újrarendülése és a Nemzeti Bizottság tevékenysége Baján (1944–1948).* In: Horváth Attila – Bánkúti Imre – H. Tóth Elvira (szerk.): *Cumania 3. Historia (Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei)* Kecskemét, 1975. 451.
- ¹²⁴ *Hogyan épül a Népi kollégium Baján?* Bajai Hírlap, 1946. aug. 18. 1–2.
- ¹²⁵ *Felvidéki: Becsületes dolgozói leszünk a magyar népnek.* Bajai Hírlap, 1947. okt. 4. 2.
- ¹²⁶ Bajai Hírlap, 1947. ok. 22. 1.; Burány Imre: *Fejezetek az ifjúsági mozgalmak Bács-Bodrog vármegyei történetéből, 1944–1949.* Ifjúságmozgalom történeti füzetek 2. Baja, 1987 (a továbbiakban: Burány 1987). 57.
- ¹²⁷ Burány 1987. 57.
- ¹²⁸ Országos Magyar Rudnay Képzőművészeti Szabadakadémia.
- ¹²⁹ Bajai Hírlap, 1946. okt. 20. 3.
- ¹³⁰ „Jelky András” Iparosképző Szabadakadémia. Bajai Hírlap, 1947. márc. 26. 2.
- ¹³¹ 5912/alisp. 84/jkv. 1947. szám.
- ¹³² MNL BKML IV. 417. a. 3976/alisp. 34/jkv. 1947. sz.
- ¹³³ MNL BKML IV. 417. a. 3976/alisp. 34/jkv. 1947. sz. 16.
- ¹³⁴ *Megalakult Bács-Bodrog vármegye szabadművelődési tanácsa.* Bajai Hírlap, 1949. febr. 12. 3.
- ¹³⁵ *Fordulat a szabadművelődési munkában, Bács-Bodrog vm. és Baja thj. város szabadművelődési mozgalma 1948–49. telén.* Bácsbodrog népe, 1949. ápr. 15. 2.
- ¹³⁶ *Bács-Bodrog vm. és Baja thj. város szabadművelődési mozgalma 1948–49. telén.* Bácsbodrog népe, 1949. ápr. 22. 2.
- ¹³⁷ *Bács-Bodrog vm. és Baja thj. város szabadművelődési mozgalma 1948–49. telén.* Bácsbodrog népe, 1949. máj. 1. 6.
- ¹³⁸ *Befejeződött az Országos Kulturális csoportverseny Bács megyében.* Bácsbodrog népe, 1949. máj. 27. 2.
- ¹³⁹ *Gazdag és színes lesz vármegyénk könyvnapja.* Bácsbodrog népe, 1949. jún. 17. 1.
- ¹⁴⁰ *Csatári Bálint: A Duna-Tisza köze települései és lakói (1950–1995).* Forrás, 1996/10.

MEGÚJULÓ PEDAGÓGUSKÉPZÉS A DÉL-ALFÖLDÖN

Reformtervek a két világháború közötti gazdasági szakoktatásban

PELESZ NELLI

ABSTRACT

Difficulties of recovery after signing the “Treaty of Trianon” not only manifested in the reorganization of the economy, but also had an impact on cultural life and on the processes of intellectual life. An essential element of the concept of cultural supremacy associated with Klebelsberg was the idea that education and economic efficiency are closely linked. Direct connection between these two areas is represented by the contemporary expansion of economic vocational education: the two world wars resulted in an obvious qualitative and quantitative increase of this field.

The declared goal is “to train citizens who can work not only with their hands but also with their minds”. These are the words of Vendel Becker, director of the teacher training institute in Szeged, who not only at the level of plans and ideas, but also through his practical activities has made a substantial contribution to the realization of the idea formulated above. His basic knowledge in economic geography proved to be helpful, as well as his experience in teacher training. This is the reason why his work outlining the contemporary development plan of economic vocational education deserves more attention, especially with regard to its regional aspects.

He started to work on this topic in the 1920s and published articles about it even after the Second World War. However, his work published in 1934 and entitled

“The problem of lower economic vocational education and the College of Economics to be established in Szeged” can be highlighted from all of his studies. In my presentation, I describe a reform plan that approaches economic vocational teacher training with a completely novel perspective, highlighting both its agro-pedagogical and social-historical aspects.

Az első világháborút után az újjáépítés folyamata átfogó politikai-gazdasági reformokkal járt. Az oktatás világa sem lehetett kivétel, Klebelsberg Kunó, majd Hóman Bálint miniszterségének idején nagyszabású átszervezésekre, megújulásra került sor. A gazdasági oktatás szempontjából igazán fontos időszak volt a két világháború közötti, a felső- és középfokú intézmények mind minőségi, mind pedig mennyiségi gyarapodást mutathattak fel. 1929-ben indult a Műegyetemen a mezőgazdasági mérnök-képzés, néhány évvel később pedig megalakult a Mezőgazdaságtudományi és Állatorvosi Kar. Ugyanekkor kezdődött a tudományos munka és a gyakorlati képzés a Gazdasági Szaktanárképző Intézetben, a Közgazdaságtudományi Kar szervezeti rendjének részeként. Professziótörténeti szempontból érdemi mérföldkő, hogy a mezőgazdaság-tudomány felső szintű oktatása egyetemi rangra emelkedett, és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennhatósága alá került, ezzel együtt a továbbra is működő gazdasági akadémiák – melyeket aztán 1942-ben mezőgazdasági főiskolákká minősítettek – a hagyományos gyakorlattal összhangban a Földművelésügyi Minisztérium irányítása alá tartoztak.¹ Ez a szervezeti kettősség a későbbiekben is tovább élt, miszerint időnként inkább a szakmai, máskor elsősorban a pedagógiai szempontok voltak az irányadók az irányítási vagy akár a tartalmi kérdésekben is. Mindenesetre a képzés felsőfokúvá válása, egyetemi szintre emelkedése szakmatörténetileg kiemelkedő jelentőségű állomás, elsősorban a gazdaságtudomány, de a szaktanárképzéssel való szoros összefüggése miatt a pedagógusszakma szempontjából is.

A két világháború közötti időszakban kiemelkedő eredményeket produkált a felsőfokú mellett a középfokú gazdasági szakoktatás is. 1918-ban 7, míg 1932-ben már 13 középfokú intézetben folyt gazdasági oktatás, az 1942. évi adatok szerint pedig már 35-re emelkedett a számuk.² A középfokú végzettségű szakemberekből észrevehető hiány mutatkozott, ezért volt szükség a képzésüket biztosító intézmények számának széles körű bővítésére. Az igazi problémát azonban az alsófokú oktatásban – vagy még abban sem – részesült tömegek szaktudásának alacsony színvonala jelentette.

Ebben az időszakban bontakozott ki az iskolarendszeren kívüli ismeretszerzés számos lehetősége, például mezőgazdasági szakismereteket oktattak a vándortanítói mozgalom keretein belül, a mintagazdálkodók előadásain, vagy kísérleti és kutató-intézetek munkatársainak, illetve a tanyai olvasóköri résztvevőinek segítségével. Az alapvető gazdálkodási ismeretek megszerzésének színhelye mindenekelőtt

– természetesen a családi gazdaságon túl – alapvetően akkor is az iskola maradt, legtöbb esetben az elemi népiskola. Itt viszont kiemelkedő jelentőségre tett szert, gyakorlatilag kulcsszereplő lett a gazdasági ismeretterjesztés esetében (is): a tanító.

A korabeli kultúrpolitika részeként, a kultúrfölény kiépítésének igénye nyomán a tanítókkal szembeni elvárások nagymértékben megnöttek, a tanítókra nemcsak népművelési, leventeoktatói, egyházi szerepkörök és feladatok sora hárult, de rájuk számítottak például az analfabetizmus leküzdésében vagy a valláserkölcsi nevelés megvalósításában is. A kormány mintegy exponenseiként számított rájuk, a kultúra-közvetítés alapintézményeinek vezetőire, lojális falusi intelligenciaként, akiknek tagjai így lassan, de biztosan elindultak a társadalmi felemelkedés útján. A tanító a kormány „kinyújtott karjaként” a falu lakosságának egyfajta szellemi vezetője, a szociális és nemzetiségi feszültségek avatott kezelője, a radikális mozgalmaktól a népet megóvni képes hatékony népművelő megtestesítője volt.³ A feladatok, kihívások sokaságára a tanítóképzés igyekezett adekvát módon reagálni, egymás után dolgozták ki a jól vagy kevésbé jól átgondolt reformprogramokat. A tanítók a sokféle és nagymértékű teher viselése fejében társadalmi, erkölcsi és persze anyagi megbecsültséget vártak, viszonzásul igyekeztek minél magasabb színvonalon ellátni munkájukat.

A tanítót a korban jellemzően még mindig alacsony társadalmi státusú, nem tudományos képzettségű, inkább gyakorlatias, módszertani felkészültséggel bíró „mesterembernek” tartották. A korszerű igények ugyanakkor megújulásra és a státus, valamint az annak részét képező tartalmak átstrukturálására, újrafogalmazására és újraértékelésére készítette a tanítószágot. A leginkább a tanítóegyletek és szakmai folyóiratok fórumain kifejtett vélemények többsége egyetértett abban, hogy a tanítóképzés felsőfokúvá tétele, de legalábbis gyökeres újjászervezése, valamint tudományos megalapozása sürgetően fontos. A képzésben legközvetlenebbül érintett tanítóképző-intézeti tanárok nem elsősorban felsőfokú oktatásban gondolkodtak, inkább a képzés meghosszabbításában, lehetővé téve ezzel a kívánt új tartalmak beemelését a tanítóképzésbe, ugyanakkor megőrizve annak legjobb, gyakorlatias irányultságú tradícióit.

Több reformelképzelés igyekezett a két tábor elképzeléseit ötvözni: a tanítóképzős érettségi és az arra épülő akadémia felállításával lehetővé tették volna a továbbtanulást és a felsőfokú tanulmányokat, nem feledve a módszertani felkészítés fontosságát. Ilyen típusú, kompromisszumos megoldás híve volt Becker Vendel szegedi tanítóképző-intézeti igazgató, katolikus pap is, aki egészen komplex, koherens rendszert dolgozott ki a tanítóképzés reformját illetően. Munkásságának egyik fontos eleme, fő kérdésköre volt az előbb említett, tanítóképzést érintő átalakítások témája, valamint kiemelten foglalkozott a keresztény népoktatás, ezen kívül a katolikus iskolaügy kérdéseivel is. Reformprogramjának harmadik pillérét pedig a gazdasági szakoktatást tárgyoló munkássága alkotta, számos művet szentelt a témának.⁴

Mindenekelőtt szükségesnek tartotta a gazdaságtan intenzívebb tanítását már az elemi iskolában, ezzel szoros összefüggésben pedig a leendő tanítók felkészítése során. „Az új elemi népiskolai tanterven végighullámszik a gondolat, hogy gyermekeinket – a gazdálkodás ágaiban – már kora ifjúságuktól fogva képezniünk kell. [...] Többet és jobbat kell termelnünk! A többtermelés gondolatát át kell vinnünk a köztudatba. De ez egyes kezdeményezésekkel sohasem fogjuk elérni. Csak rendszeres munkával valósíthatjuk meg ezt a gondolatot. Mostoha viszonyaink között csak a tanító az a tényező, akivel a többtermelés gondolatát szétsugározhatjuk.”²⁵ Elsősorban persze speciálisan képzett gazdasági szaktanítók foglalkoztatását tartotta volna ideálisnak, de az anyagi akadályok miatt ekkor még elvetette ezt a lehetőséget.

Véleményével nem volt egyedül: a szakmai közönség, tanítók és gazdasági szaktanárok egyaránt egyetértettek abban, hogy a gazdasági tartalmak oktatása teljes megújulásra szorul, és intenzívebb, egyben korszerűbb tartalmak és módszerek alkalmazását igényli. A *Mezőgazdasági Népoktatás* című folyóirat 1930. áprilisi számának programadó cikkében a szerző így fogalmaz: „A magyar iskola még ma sem nevel a természet nagy könyvében való olvasni tanulásra, habár a természet titkainak alapos megismerése és a természet erőinek helyes felhasználása a magyar nép egyéb életszükséglete. Az utóbbi időkben történtek ugyan dicséretre méltó intézkedések a gyakorlati életre való nevelésre, de ezek csak egymástól elszigetelt javítgatásai a régi elavult rendszereknek. Általános, a népoktatási intézetek valamennyi tagozatára és a népoktatásnak minden intézményére kiterjedő, és az egyes tagozatokat összhangba hozó reformra van elsősorban égető szükség. Hiába adunk új tantervet az elemi népiskolának, ha annak végrehajtására teljesen alkalmas tanítók megfelelő kiképzéséről csak évek vagy évtizedek múlva gondoskodunk. Mögöttünk évszázadok tapasztalata áll, mely forrásból bőségesen meríthetünk. A magyar nemzet gyermekeinek túlnyomó többsége a magyar föld művelésével keresi kenyerét és a magyar föld terményeivel látja el más téren dolgozó testvéreit és megértő idegen embertársait. Ebből önként következik, hogy az egész népoktatáson vezérfonálként kell végighuzódnia a gazdasági ismereteknek és a magyar földhöz való szerető és bizalomteljes ragaszkodás érzésének. Ezek nélkül az iskola nevelhet hidegen gondolkodó, számító embereket, de gyakorlati gazdákat, áldozatkész lelkeket és jó hazafiakat sohasem.” A szerző írásában arra következtetésre jut – a szakmai közvélemény megannyi tagjával, köztük Beckerrel egyetemben –, hogy a kulcs a pedagógusképzés kezében van: „A tanfelügyelői értekezleten egyik előadó megállapítja, hogy a tanítóképzőintézetből kikerült fiatal tanítók igen kevés gyakorlati érzéssel rendelkeznek s gyakorlatiasabb tanítóképzést kíván. Ezt el kell hinnünk, nemcsak azért, mert az ország egyik legnevesebb tanfelügyelője mondotta, hanem azért is mert szóról-szóra úgy van. Javulásra komolyan csak úgy számíthatunk, ha a hibát ismerjük és beismerjük s annak kiküszöbölésén lelkiismeretesen fáradozunk. A tanítói helyes közvélemény ilyen irányban

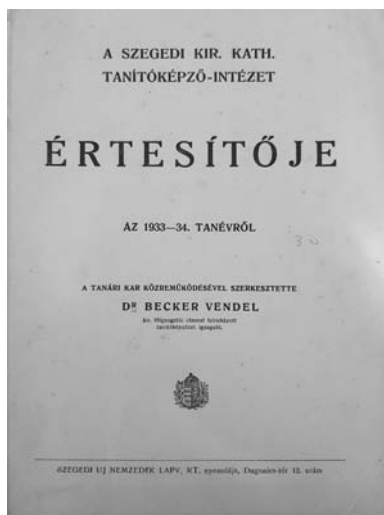

1. kép: Becker Vendel arcképe

való kialakításának a korszerű tanítóképzésen kívül hathatós eszközei a pedagógiai szemináriumok, a mindennapi és továbbképző gazdasági népiskolák természettudományi és gazdaságtani oktatásának a jól beállított önálló gazdasági népiskolák útján való szakszerű és gyakorlati irányítása és az agrárpedagógiai sajtó kiterjesztése s az önálló gazdasági népiskoláknak minél nagyobb számban való szervezése és a szakfelügyelet kérdésének végleges és helyes rendezése.” A szerző a korban oly jellemző módon patetikusan ugyan, de nem minden alapot nélkülözve, egyenesen élet-halál kérdésként kezeli a témát, és némileg militáns hangnemben szólít fel a probléma megoldására. „Gazdasági háborút csak a gazdasági erők tömörítésével és a tömörített erők egységes vezetésével lehet sikeresen végigharcolni. Ebből a harcból a gazdasági népiskolát kizárni nem lehet, mert amely pillanatban ebből azt kizárjuk, máris csatavesztettek lettünk. Mi készen állunk az új honfoglalásra, csak várjuk a parancsot!”²⁶

A pedagógusközösség tagjai számos fórumon nyilatkoztak a valóban egyre sürgetőbb kérdéssel kapcsolatban, a kiterjedt viták részletes bemutatása ugyan túlmutat jelen tanulmány keretein, ugyanakkor a már említett szegedi tanítóképző-intézeti igazgató ezirányú munkásságának összefoglalása mégis jól szemléltetheti a korabeli helyzetet és a kiútkeresés folyamatát. Becker 1934-ben már önálló tanulmányt szentelt a tárgykörnek, műve Az alsófokú gazdasági szakoktatás problémája és a Szegeden felállítandó „Gazdasági Szaktanítóképző Főiskola” címmel jelent meg. Munkáját kibővítette és átstrukturálta, koncepcióját egységes keretbe foglalta és 1936-ban *A magyar alsófokú gazdasági szakoktatás problémája és annak megoldása* címen jelentette meg. Ebben már részletesebben kifejtette álláspontját és megfogalmazta legfontosabb javaslatait. A mű első felében sorra veszi és tüzetesen megvizsgálja

a gazdasági oktatást nyújtó iskolatípusokat, elemzi a problémáikat, majd megoldási javaslatokat is megfogalmaz. Ezek kisebb részben tantervi változtatásokat, a képzési idő módosítására vonatkozó, vagy szemléltetést szolgáló eszközök iránti igényt stb. jelentenek, a valódi, a lényegi problémát megoldó újítást azonban a pedagógusképzés reformjában látja, ezért a fenti iskolatípusokban oktató tanítók és gazdasági szaktanterők képzésének megújítási lehetőségeit vázolja fel a mű második részében. Reformprogramjának összegzése három évvel később, 1939-ben látott napvilágot, A gazdasági népoktatás és a nemzet jövője címmel, ebben „egy új magyar ezredév” kibontakozását vizionálja.⁷ „A nagytömegek gazdasági ismeretekkel való ellátása ma elsőrendű országos érdek, mert a gazdasági tudás emelkedésétől várhatjuk a magyar föld intenzívebb kihasználását, gazdasági életünk fellendülését, végeredményben megcsonkított országunk sorsának jobbrafordulását.”⁸ „A mezőgazdasági tudás megszerzésének útja az iskola, amelynek a nemzeti műveltség elemeinek átadásán kívül az az elsőrendű hivatása, hogy a széles népi rétegek mezőgazdasági kultúrájának szintjét emelje.”⁹ „Látjuk a feladatot, mely a nemzet illetékeseire vár: megszüntetni a jelenlegi állapotokat azzal, hogy a nép széles rétegeit is birtokába juttatjuk azoknak az ismereteknek és ügyességeknek, amelyek a gazda boldogulásához szükségesek. Ez pedig csak az alsófokú gazdasági oktatás korszerű átszervezésével érhető el.”¹⁰ „Az alsófokú oktatás keretében ott találjuk a népiskolát, a továbbképzőt, mezőgazdasági népiskolát, a téli gazdasági iskolát, a mezőgazdasági szakiskolákat és a polgári iskolát, középfokon a mezőgazdasági irányú középiskolát, felsőfokon pedig a gazdasági akadémiai és a gazdaságtudományi egyetemét.”¹¹

2. kép: A Szegedi Kir. Kath. Tanítóképző-intézet értesítője az 1933–34. tanévről címlapja

Bár minden iskolatípussal foglalkozott, a javaslatok egységesek: véleménye szerint a legfontosabb az érdeklődés felkeltése és fenntartása, gyakorlatközpontúság, alkalmazkodás a helyi viszonyokhoz, tantárgyi koncentráció. A kulcs maga az ember: középpontban a diák, és a rendszer működtetésének lelke: a pedagógus. Az Imre Sándor-i nemzetnevelés gondolata is tetten érhető nála: a cél *„végeredményben nagyobb fogékonyságot és érdeklődést felkelteni a gazdasági problémák iránt [...] olyan állampolgárok nevelése, akik nemcsak kezükkel, hanem eszükkel is tudnak dolgozni”*.¹² Nagy reményeket fűzött a polgári iskolához, tantervének átdolgozása vezethetett volna oda, hogy *„mindenféle más alsófokú gazdasági oktatást feleslegessé tegyen”*, és alkalmas legyen az *„iparérzék ápolására”* is háziipari, kereskedelmi és szövetkezeti ismeretek oktatásával.

A rendszer alapjait azonban a tanítók jelentették: *„A tanítók jelenlegi gazdasági szakképzése minimális. [...] az a négy hét, amit a tanító a tanfolyamon tölt, ha magának földje nincsen s nem gyakorlati gazda, őt a gazdasági ismeretekben csak dilettánsná teszi s bizony gyakran megesik, hogy a 13-14 éves fiú, aki a gazdaságban nőtt fel, többet ért a gazdálkodáshoz, mint a tanító”*.¹³ Az áldatlan állapotok megszüntetése véleménye szerint egy szisztematikus, a tanítóképzés alapjait érintő átalakítással lenne kivitelezhető, amit kiterjesztene a legmagasabb szintű képzésekre is, egységes keretbe, átlátható, egymásra épülő, koncepciózus tantervi és iskolaszervezeti rendszerbe illesztve azokat.

Figyelemreméltó új elgondolása volt a „Szegeden felállítandó Gazdasági Szaktanítóképző Főiskola” ötlete. Becker kimondottan modern gondolkodását bizonyítja, hogy a gazdasági szaktanítóképzést több ponton összefogta volna a tanárképző főiskola képzéseivel, leginkább áthallgatási lehetőségek biztosításával. A gazdasági és a tanárképző főiskola kooperációja, nem beszélve a gyakorlóiskolákkal és az egyetemmel való együttműködésről, egészen friss, gyakorlatias, tartalmi és szervezeti kérdésekben is újszerű látásmódról tesz tanúbizonyságot.

Elgondolása szerint a gazdasági továbbképzés azokra az ismeretekre épülne, amelyet a tanítóképző első négy évfolyamán sajátítanak el a diákok. Ezt összegeznék egy tanfolyamon, ezután kezdődhet a gazdasági tanítóképzés. Kiemelte, Szegeden már eddig is így működött a gyakorlat, amint sok más területen, itt is igyekeztek élen járni a pedagógiai innováció és a gyakorlati alkalmazás fejlesztésében. A szaktanítóképzést összekapcsolta a professzió történetének fontos fejlődési elemével, vagyis a felsőfokú képzés megteremtésével. Kétfazisú tanítóképzést megvalósító reformjába pontosan illeszkedett az a koncepció, amely szerint a tanítóképző-intézeti érettségivel záruló alsó négy évfolyamot követné a két évfolyamú főiskolai képzés, ahol magas szintű közismereti és gazdasági szakképzésben részesülének a hallgatók. Fontosnak – és most már megvalósíthatónak – tartotta, hogy előbb-utóbb *„minden alsófokú mezőgazdasági szakoktatási intézetben és gazdasági szaktanfolyamon csak*

Gazdasági Szaktanítóképzőt végzett szaktanerek taníthatnának”.¹⁴ Elképzelései szerint a hallgatók a műegyetem gazdaságtudományi képzésein tanulhattak volna tovább. Az egyetemnek is szerepet szánt a tanítóképzésben, de ezt elsősorban együttműködésként gondolta el. Fedora D. Sándorral például egyetértett abban, hogyan érdemes az egyes tantárgyakat csoportosítani és oktatni, de éppen az egyetem szerepében teljesen ellentétes nézeteket vallott. Fedora szerint a műegyetem gazdasági karának a feladata a szaktanérőképzés, Becker szerint viszont „Az egyetem tudósokat képez, de sem tanítókat, sem tanárokat nem képezhet, még akkor sem, ha »agropedagógiai tanszékkal van ellátva»”.¹⁵ A tanítóképzésben már jól bevált „rendszeres képzési folyamat”, a „hivatásra nevelés”, a gyakorlati, módszertani felkészítés ez esetben is kulcskérdés. A szegedi tanítóképzés akkor is és azóta is kiemelten fontos feladatként kezelte a fentieket, e szép hagyomány eklatáns példája Beckeré, nem felejtve el, hogy mindezt tudományos alapokon, a legfrissebb kutatási eredményeket felhasználva szeretne volna megvalósítani, épp a tanítói szakma új alapokra helyezésének, a mesterségből professzióvá válás, a magas szintű szakmaiság, a pedagógiai autonómia megvalósításának szándékával. Jellemző módon ezért nem is a gazdasági, hanem a vallás- és közoktatásügyi minisztérium alá rendelte volna az¹⁶

Szegedet nem véletlenül tartotta alkalmasnak a tető alá hozásra, az újszegedi terület a Marosnak köszönhetően termékeny iszaptalajával, a meglévő rózsakultusz és paprikatermesztés hagyományainak, baromfityenyésztő- és ipartelepek bekapcsolásával tökéletes terepnek mutatkozott a kivitelezéshez. „Az Alföld központjában, Szegeden illetőleg Újszegeden nyerjen elhelyezést, ahol ehhez minden kedvező feltétel megvan. A Maros régi áradmányaitól termékenyített területet az újszegedi lakosság a leghasznosabban igyekezett kihasználni. Az erőtől duzzadó újszegedi iszaptalajon szebbnél-szebb konyhakerteket, gyümölcsösöket, magtermelő telepeket, magánfaiskolákat, mézelo- és gyógynövénytelepeket, nagy kiterjedésű szőlő- és mezőgazdaságokat (mintatanyák) találunk. A szegedi híres rózsakultusz, virágkertészet, paprikatermesztés, baromfityenyésztő-telepek stb. megannyi alkalmat adnak a főiskola munkájának alapossá és tökéletessé tételére.”¹⁷ A meglévő alapokra építkezve képzelte el az új intézmény együttműködési lehetőségeit, az ezekben bevonni kívánt egységek száma igen széles: városi kertészet, park, erdészet, Magyar Királyi Alföldi Mezőgazdasági Intézet gyakorlóterülete, Ferenc József Tudományegyetem növénykísérleti területe, tanítóképző gazdasága stb. A város biztosíthatta volna a Szerb-bánsági internátus épületét a célra, valamint a tangazdaság területeit is (Becker már a földbérletek felmondásának mikéntjére is kitért.) Tervének részletessége ámulatba ejtő: nemcsak a mosdóhelyiségek vagy a beszerzendő kályhák pontos helyét határozta meg, hanem mindenre kiterjedő költségvetést, szervezeti szabályzatot stb. alkotott. Gyakorlóiskolát is tervezett, valamint a színvonal emelése érdekében és költséghatékonysági szempontok miatt az egyetemi áthallgatást is javasolta, az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola

gyakorlatának mintájára.¹⁸ „Talán sohasem volt intézmény felállítása annyira szükséges, mint a fentnevezetté és talán egyetlen intézmény felállításának elmulasztása sem járna olyan beláthatatlan következményekkel, mint éppen ezé.”¹⁹ Annál inkább fájó pont, hogy nem valósulhatott meg a terve, legalábbis ilyen formában nem. A tanítói szakma és a gazdasági képzés azonban fejlődött, eltérő utat járva be ugyan, de a Becker munkásságában megfogalmazottakat, a szegedi tanítóképzésben kimunkált eredményeket mindenesetre az új megoldásokba is felhasználva és beépítve.

Beckert haláláig foglalkoztatta a téma, még 1947-ben, egészen megváltozott körülmények között is új javaslatokkal állt elő: *A mezőgazdasági szakoktatás országos megszervezése. Kertmagyarország megvalósítása* című összefoglaló munkájában – megint csak rendkívüli részletességgel kidolgozott nevelőképző főiskolai tervében – már az új típusú általános iskolai alapokon megszervezett, szövetkezeti elemeket, szociális gondolatot hangsúlyozó megfontolásokat vonultat fel, amellet, hogy az évtizedek alatt kimunkált, jól bevált gyakorlatot is igyekszik átmenteni az új keretek közé.

3. kép: A mezőgazdasági szakoktatás országos megszervezése. *Kertmagyarország megvalósítása* című könyv borítója

JEGYZETEK

- ¹ Komáromi Sándor – Pálfi György: *A magyar mezőgazdasági ismeretterjesztés 1100 éve*. Kétegyháza, 2004. 115.
- ² Uo.
- ³ Pelesz Nelli (szerk.): *Tudomány, oktatás, kultúra a két világháború közötti Magyarországon*. Szeged, 2019.
- ⁴ Buda András – Kiss Endre (szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia múlt és jövő között*. Debrecen, 2020 (a továbbiakban: Buda–Kiss 2020). 228.
- ⁵ Becker Vendel: *A tanítóképzés reformja: tanítóképzés és papnevelés*. Szeged, 1932. 11.
- ⁶ Ismeretlen szerző (Nagy József Béla?): *Uj honfoglalás. Mezőgazdasági Népoktatás*, 15. évf. (1930) 4. sz. 1–2.
- ⁷ Buda–Kiss 2020. 230.
- ⁸ Becker Vendel: *A magyar alsófokú gazdasági szakoktatás problémája és annak megoldása*. Budapest, 1936 (a továbbiakban: Becker 1936). 4.
- ⁹ Becker Vendel: *A gazdasági népoktatás és a nemzet jövője*. Szeged, 1939 (a továbbiakban: Becker 1939). 4.
- ¹⁰ Becker 1936. 6.
- ¹¹ Becker 1939. 10.
- ¹² Becker 1936. 7.
- ¹³ Becker 1936. 22.
- ¹⁴ Becker Vendel: *Az alsófokú gazdasági szakoktatás problémája és a Szegeden felállítandó „Gazdasági Szak-tanítóképző Főiskola”*. Szeged, 1934 (a továbbiakban: Becker 1934). 17.
- ¹⁵ Becker 1934. 18.
- ¹⁶ Karlovitz János Tibor (szerk.): *IX. Neveléstudományi és Szakmódszertani Konferencia – Tartalmi összefoglalók*. Komárno, 2021. 69.
- ¹⁷ Becker 1934. 19.
- ¹⁸ Fízel Natasa: *A szegedi Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola és a Ferenc József Tudományegyetem együttműködése a tanárképzés szolgálatában (1928–1947)*. Gerundium Egyetemtörténeti Közlemények. Debrecen, 2018.
- ¹⁹ Becker 1934. 25.

BÖJTIDŐBEN

Értékek átmentése egy bácskai falu példáján

BESNYI KÁROLY

A húsvét előtti negyven napot nagyböjtnek nevezzük, amikor az ünnepre készülünk. A farsangi lármás vidámság utáni csendes időszak ez, amikor lemondunk örömeinkről és a lélek edződik. Ezért választottam ezt a címet. Ténylegesen is, és a kifejezés tágabb értelmében is böjtidőben vagyunk. A határon túli magyarok, a kisebbségben élők immár száz éve és csaknem folyamatosan. Írásomban erről a böjtidőről lesz szó, valamint arról, hogy mi is valakiknek az ősei leszünk, és a mostani jelenkor is történelem lesz. Nem mindegy tehát, hogy mi történik velünk és életünk ideje alatt. Az utókor veszi majd számba, milyen értékeket őriztünk meg és adtunk tovább, és milyen értékeket hagytunk elveszni. Trianon kapcsán a veszteségekről beszélnek a legtöbbit – jómagam az átmentett értékekről szólok. Azokról, amik átívelik az elmúlt több mint száz évet, amik egy más világban gyökereznek, de még ma is velünk vannak. Példákat hozok fel, apró hétköznapi történeteket mesélek, Ómorovica (ma Bácskossuthfalva) történetéből, ám minden bizonnyal sok más településen is voltak hasonló üzenetű események. Elsősorban tárgyi emlékeinkről szólok, de valójában a tárgyakhoz kapcsolódó értékek az igazán fontosak.

A KOSSUTH-SZOBOR

A Trianon előtti időt idézi a bácskossuthfalvi, hányatott sorsú Kossuth-szobor. 1896-ban állították fel, majd az impériumváltáskor ledöntötték. Az esemény miatt meghőkölt ómoroviciak egyből megértették, hogy immár más szelek fújnak. Mint később

kiderült, a bójti szelek. A megsérült szobrot elrejtették, később nyoma veszett, és csak 1984-ben került elő.¹ Akkor már a titoizmus véget ért, de még tartott a szocializmus. Recsegett-ropogott a rendszer, de még nem jött el az ideje a szobor újbóli felállításának.² Erre Kossuth halálának 100. évfordulóján, 1994. március 20-án került sor.³

A Kossuth-szobor az egyik átmentett értékünk, vele együtt a szobor újraértékelt üzenetét is őrizzük. Felavatása óta minden évben itt emlékeznek a vajdasági magyarság, és itt énekeljük a *Himnusz* sorait: „*Megbühöndte már e nép / A multat s jövendőit!*”

A BÁDOGSZELENCE

Ómorovica falualapításának 100. évfordulóján, 1886-ban a községháza falába befalaztak egy bádogszelencét, benne az utókornak szánt üzenettel.⁴ Ma időkapszulának mondanánk. A falban rejtőző bádogszelencéről az utókor megfélemedezett, csupán az 1960-as években, a községháza felújításakor került elő ismét.⁵ Ettől kezdve páncél-szekrényben őrizték, és csak kevesen tudtak róla. Később több helyen kallódott, míg 2016-ban, a falualapítás 230. évfordulóján ismét befalazták a községháza falába. Ezzel újabb évtizedekre megmentették és az utókornak továbbadták az örökölt értékeket. A bádogszelence a falubeliek honosságának jelképe: erősíti bennük a hitet, hogy ebben a faluban 235 éve itthon vannak.

A HŐSI EMLÉKMŰ

A helybeli Emlékpark közepén áll a monumentális, falszerű Hősi emlékmű. A háború végén, az impériumváltás után nem lehetett emlékművet állítani, hiszen az első világháborúban elesett katonák az akkori országgal szemben álló hadsereg oldalán harcoltak. Az emlékmű felállítására a visszacsatolás éveiben kerülhetett sor. 1943-ban kezdték építeni, de leleplezésére 1944-ben már nem kerülhetett sor.⁶ Ismét átlépett a település feje felett a határ, a Hősi emlékmű – a többi magyar emlékkal együtt – nemkívánatossá vált. Minden bizonnyal csak a helyi vezetőkön múlt, hogy nem rombolták le, mint a többi vajdasági emlékművet. Itt megelégedtek azzal, hogy az emlékmű két domborművét bevakoltatták. Ezzel elrejtették leginkább értelmezhető jelképeit, azokkal együtt üzenetét is.

Az első megemlékezésre a legújabb délszláv háború idején, 1991-ben került sor, amikor gyertyát gyújtottak az akkori polgárháború áldozatai emlékére.⁷ Így vált akkor ez az emlékmű minden háború valamennyi áldozatának mementójává. 2000-ben az ifjúság önkezdemenyezésből leverte a vakolatot a domborművekről. Az emlékművet Magyarország kormányának támogatásával 2018-ban felújították, és 2019-ben felavatták, 75 évvel elkészülése után.⁸

ID. KOVÁCS GYULA ARCKÉPE

Az id. Kovács Gyulát ábrázoló festmény története a XIX. századba nyúlik vissza. A Nagykőrösön végzett Kovács Gyulát 1872-ben Ómorovicán megválasztották kántortanítónak.⁹ 38 évig volt e tisztségben a faluban. Tevékenysége messze túlmutatott az iskolán és az egyházon, a faluközösség fejlődésének egyik meghatározó alakja volt. Nevéhez fűződik a kisdedóví létesítése, a közkönyvtár alapítása, a polgári kör létrehozása, a szőlészet és a méhészet népszerűsítése, a dalárda és a színjátszás kezdete is. Segítette a tűzoltótestület és az ipartestület megalakítását, emellett ő volt az első fényképész a faluban. Haladó gondolkodású és nagy tiszteletben álló alakja volt az akkori közösségnek, a falun kívül is elismerték munkásságát.¹⁰

Tevékenységének jelentős állomása volt a Polgári kör létrehozása 1874-ben, melynek 36 éven át elnöke volt.¹¹ Nagyméretű olajfestmény portrét készítettek róla, ami Kovács Gyula halála után a Polgári kör nagytermében kapott helyet. Munkahelyét és közösségi szerepét fia, ifjú Kovács Gyula vette át. Ő lett a kántortanító és a Polgári kör elnöke is.

Az I. világháború utáni impériumváltáskor minden egyesületet, még a sportegyesületeket is megszüntették,¹ és csak újjraalakulásuk után engedélyezték – ha engedélyezték – működésüket. Így volt ez a Polgári kör esetében is. Az idősebb Kovács Gyulát ábrázoló festmény a kör megszüntetésekor ifjú Kovács Gyulához került.

Az új hatalom megkövetelte az összes állami alkalmazottól, így az államosított iskolák tanítóitól is, hogy esküt tegyenek előbb az ideiglenesen létrejött Népi Igazgatóságra, majd a jugoszláv államra és királyra.¹³ Aki megtagadta ezt, azonnal kitoloncolták az országból. Ugyanakkor a korábbi magyar állampolgárok megtarthatták magyar állampolgárságukat, és ebben az esetben el kellett hagyniuk az országot, vagy pedig lemondhattak arról, és felvehették a jugoszláv állampolgárságot. Ekkor hagyta el az országot ifj. Kovács Gyula is. Elköltözésekor a Polgári kört már betiltották, így magával vitte apja arcképét. A kecskeméti református tanítóképző tanára lett 1921-től halálig, 1927-ig.¹⁴

Idős Kovács Gyula portréja 1941-ben, a visszacsatolás évében került vissza a faluba, az Orosházán élő leszármazottak felajánlására. Ekkor ünnepélyes keretek között helyezték el ismét az egykori Polgári kör, most már Polgári Kaszinó termében.¹⁵

Az 1944-es visszarendeződés egyik következményeként a kommunista irányítású rendszerben megszüntették a Polgári Kaszinót. A festményt ismét rejtgettek. Id. Kovács Gyula szellemisége azonban tovább élt a faluban, érdemeiről nem feledkeztek meg kortársai és tanítványai. Az 1953/54-es tanévtől az ő nevét viseli a helybeli általános iskola.¹⁶ Történt mindez akkor, amikor partizán hősről és forradalmárokról illett elnevezni minden iskolát. A falubeliek elhittették az akkori hatalommal, hogy idős Kovács Gyula – református kántortanító létére – öskommunista volt. A festmény az iskolába került. Jelenleg az intézmény főbejáratának lépcsőházában van, az id. Kovács Gyula-emléktábla mellett. A többször rejtgetett festménnyel Kovács közösségformáló szellemisége, vele együtt egy letűnt világ emléke él tovább.

ÖSSZEGZÉS

Csupán négy apró történetet ragadtam ki egyetlen délvidéki falu múltjából azzal a szándékkal, hogy érzékeltessem, mi mindent képes átmenteni akár több mint százéves távlatban is egy egészséges közösség. A trianoni csapást megsínylette a közösség, de túlélte – a most folyó elvándorlás azonban súlyos érvágást jelent. Vészesen fogy a vajdasági magyarság. Biztosra vehető, hogy az elmúlt néhány évtized alatt megfeleződött a számuk. Ilyen körülmények között még súlyosabb a kötelezettség, hogy megőrizzék mindazt, ami számukra érték. A bibliai példázatban¹⁷ ha elkóborol egy bárány, a pásztor otthagyja a megmaradt 99-et, és megkeresi azt az egyet. A vajdasági magyarság ott tart, hogy az otthon maradtak az az egy, aki megmaradt, és a 99 kóborolt el Vajdaságból a nagyvilágba. Ki hozza őket vissza? Mi lesz a megmaradtakkal?

Böjtidővel kezdtem a beszámolómat, és azzal is zárom. Fújhattak böjti szelek, az igazi értékek velünk maradtak, az 1800-as évek utolsó évtizedeitől napjainkig. De fogalmazhatok bátrabban is: Ómorovicán a falualapítástól vagy a nagykunsgái őstől napjainkig. Ezek az értékek hozzátartoznak a faluközösség jelenlegi önmeghatározásához. Identitástudatukat erősen befolyásolja a kun származás, mellette pedig az a makacosság is, ami ellenállt a böjti szeleknek. Vastag nyakú, kemény fejű kunok – mondják róluk a Délvidéken. Ők pedig vállalják: „Azok vagyunk.”

JEGYZETEK

¹ 7 Nap, 1984. július 20. 16.

² Német Klaudió: *Makacs moroviciak. Különös történetek egy bácskai falu múltjából*. Bácskossuthfalva, 2017. 46.

³ Pénovázt Antal (szerk.): *Moravica megemlékezése Kossuth Lajos halálnak 100. évfordulóján*. Moravica, 1994.

⁴ Iványi István (szerk.): *A Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve*. II. évf. V. füzet. 1886. 160.

⁵ Bácsország, 2016/2 (77): 101–102.

⁶ Besnyi Károly: *A bácskossuthfalvi Hősi emlékmű*. In: Tomik Nimród (szerk.) *Évkönyv 5*. Topolya, 2015. 61–68.

⁷ Magyar Szó, 1991.11.2., 6.

⁸ Magyar Szó, 2019.4.3.

⁹ Bácskossuthfalva Református Egyházköztség irattára, Jegyzőkönyv az 1872. szeptember 19-dikén tartott presbyteriális gyűlésről, 15–16.

¹⁰ Dr. Pénovázt Antal (szerk.): *Közlöny 2*. Moravica, 1977. 41.

¹¹ Dévay Lajos – Gyarmati Sándor: *Nagy idők sodrában. A Sztáramoravicai Református Keresztény Egyház és község története 1786–1936*. h.n., 1936. 111.; Farkas Frigyesné Lichtnercker Margit (szerk.): *Bokréta*. h.n., é.n. 52.

¹² Mák Ferenc: *Magyarok a Vajdaságban 1918–1945*. Zenta, 2013. 18.

¹³ Uo. 38.

¹⁴ Öllös Sarolta (szerk.): *A Kecskeméti Református Tisza-Kollégium Tanítónőképző-Intézetének X. Értesítője az 1927–28. iskolai évről*. Kecskemét, 1928. 3–4.

¹⁵ Orosházi Friss Hírek, 1941. október 5. 3.

¹⁶ Bada István (szerk.): *Idős Kovács Gyula Általános Iskola – Osnovna Škola Stari Kovač Đula*. h. n., 1989. 5.

¹⁷ Lukács Evangéliuma 15:4 „Melyik ember az közületek, a kinek ha száz juha van, és egyet azok közül elveszt, nem hagyja ott a kilenczvenkilenczet a pusztában, és nem megy az elveszett után, mígnem megtalálja azt?” (Károli Gáspár fordítása szerint).

A REFORMÁTUS EGYHÁZAT ÉRT SÉRELMEK A TRIANON UTÁNI CSEHSZLOVÁKIÁBAN

PETHEŐ ATTILA

ABSTRACT

My article deals with the actors of the period who, despite the storms of history, kept their Hungarian nationality and Reformed religion. They not only held on, but they did everything they could to strengthen the faith and national consciousness of those Hungarians who were forced to live in the new country. With theoretical and an effective practical work they built an independent church and institutional network for Hungarians in Slovakia, which helped the community to resist state assimilation efforts. In my paper I highlight the grievances against the Reformed teachers and clergymen.

OKTATÁSÜGY TRIANON UTÁN

A csehszlovák államhatalom fontos feladatának tartotta a magyar nyelvű oktatás visszafejlesztését, a felsőfokú oktatás terén pedig a teljes leépítést. Az 1919. április 3-án elfogadott 189/1919. sz. törvény adott alapot a kisebbségi iskolák szervezéséhez és fenntartásához. A nyelvtörvény részét alkotta az 1920. február 29-én elfogadott alkotmánynak. Az alap nyelvtörvény 5.§-a az iskolák tanítási nyelvével foglalkozott: kimondja, hogy a nemzetiségi kisebbségek számára szervezett iskolákban az ő nyelvükön tanítanak, és kulturális intézményeik igazgatási nyelve is ugyanaz. Az elemi,

a polgári és magániskolákra az 1919. április 3-i törvény volt irányadó, ez háromévi átlagban legalább 40 iskolakötelest írt elő az elemi iskolák, 400-at a polgári iskolák szervezésénél, az oktatás pedig azon a nyelven folyik, amilyen anyanyelvű tanulókról van szó. A törvény a polgári iskolák esetében nem kötötte meg a művelődésügyi miniszter kezét. A törvényhez szükséges végrehajtási rendeletet sosem adták ki, ami ártott a magyarságnak.

A középiskolákra és tanítóképzőkre az 1923. június 8-i törvény vonatkozott.¹ E törvényt azonban sosem alkalmazták, hiszen Szlovákiában külön rendeletnek kellett volna intézkednie az életbelépésről. Mindez azt jelenti, hogy a tárgyalt területen tulajdonképpen egyedülként a Csehszlovák Köztársaság Alkotmánya lehetett volna a magyarság számára mérvadó, hiszen ez biztosíthatta volna a törvény előtti egyenlőséget.

A REFORMÁTUS EGYHÁZ ÉS AZ ÁLLAM KAPCSOLATA

Trianon után a csehszlovákiai magyar reformátusság elesett hagyományos oktatási központjaitól, de az egyház szervezetéből is kiszakadt. 492 református gyülekezet és 3237 rendszeresített lelkési állás került évszázados történelmi beágyazódottságából az új államalakulatként létrehozott Csehszlovákiához. A 223 168 református lélek 449 magyar, 12 vegyes és 31 szlovák nyelvű gyülekezetben élte életét. A békediktátum három református egyházkerületet érintett: a dunántúlit nyugaton, a tiszáninnenit középen és a tiszántúlit keleten.²

A vezetők már 1920-ban memorandumot intéztek az államfőhöz, melyben a teológiai főiskola mielőbbi felállításának szükségességét fogalmazták meg. Ennek több változata is volt. Az első, már hiteles példányok 1920. szeptember 8-i dátummal vannak aláírva. Az aláírók a tiszáninneri kerület elnökei: Pálóczy Czinke István püspök és Lukács Géza főgondnok. Március 31-én meg is érkezett a pozsonyi minisztérium válasza a Memorandumra, melyben leírják, hogy a lelkészképzés kérdésében a minisztérium fenntartja korábbi álláspontját: Csehszlovákiában csak az lehet lelkész, aki az ország területén végezte el a nyolc gimnáziumi osztályt, és érettségizett.³ A református tanítók honossági és végzettségük elismerése körüli áldatlan helyzetére leginkább a Református Egyház Egyetemes Konventje nevében 1922 májusában, Czinke István és Lukács Géza által aláírt memorandum mutat rá. Ebben a levélben a kormánytól az 1920. április 9-én kelt, 236-os alkotmánytörvény 1.§ 4. pontjának kiterjesztését kéri a református lelkészekre és tanítókra. Azaz, a hivatalnokokhoz hasonlóan róluk is mondják ki, hogy ha a Csehszlovák Köztársaság területén valós állást töltenek be, minden egyéb feltétel nélkül tekintsek őket az ország állampolgárának.⁴ A fent hivatkozott törvény szerint tartózkodási hellyel az bír, aki közterheket visel. Ez alá viszont nem tartoznak sem a tanítók,

sem a lelkészek, hiszen vagyonuk nincs, illetve sokukat néhány év után új helyre helyezik szolgálatba. A módosítással az állami hivatalnokokkal kerültek volna egy szintre a református lelkészek és tanítók, hiszen az esetükben az állampolgárság létét nem kötik tartózkodási helyhez.

REFORMÁTUS ISKOLAÜGYI SÉRELMEK

Valószínűleg sok Jeszenszky Lenke losonci tanítónő esetéhez hasonló ügy volt, hiszen a teljhatalmú miniszter kormánybiztosa formanyomtatványon közli 1919 májusában – egy esztendővel a békediktátum ratifikálása előtt – az érintettel, hogy a tanfelügyelő jelentése szerint nem bírja annyira a szlovák nyelvet, hogy szlovák iskolában tanítson, ezért állásából elbocsátják, az illetményét pedig az adott év júliusáig folyósítják. A szlovák nyelvű levélben a panaszaival a magyar állam szerveihez utalják a tanítónőt, de fellebbezésével a minisztériumhoz fordulhat.⁵ A losonci református egyháztanács válaszában igyekezett eloszlatni a tévedéseket, miszerint az oktatási intézményük sosem volt szlovák nyelven oktató intézmény, illetve, hogy szlovák anyanyelvű diákjuk sem volt az elmúlt évtizedekben. Sérelmezik, hogy az állam beleszól az egyház autonómiájába is, hiszen beleszólási lehetősége az egyházon keresztül van módja az állami szerveknek. Az egyház ragaszkodik Jeszenszky Lenkéhez, aki született losonci, ahogy Losonc is magyar város.⁶ A tanfelügyelő második, kézzel írott levelében közli a losonci református iskola igazgatóságával, hogy a megüresedett tanítói állás pályázatát a túrócszentmártoni *Národní Novinyban* vagy a *Novohradská Strazban* hirdessék.⁷ 1921-ben Jeszenszky Lenkét felfüggesztették, fizetését beszüntették. Az egyház többször is kérte visszahelyezését, de 1924-ig kevés sikerrel.⁸ 1924-ben a zólyomi nagyzsupán elrendelte a fegyelmi eljárás befejezését. A július 23-i fegyelmi tárgyaláson a vádat képviselő államügyész fegyelmi vétség helyett csak kihágás miatt kérte a tanítónő megbüntetését. A fegyelmi választmány Jeszenszky Lenkét a legenyhébb büntetésre, megintésre ítélte.⁹ A tanítónő ezek után sikerrel vezette a losonci leányegyesületet még az 1930-as években is.

Panzl Emma losonci tanítónőnek 1920. november végén tiltotta meg a további tanítást a losonci tanfelügyelő, mert nem tett hűségesküt.¹⁰ A Sörös Béla elleni ügyben tanúként idézték be, és ebből kiderült, hogy az ekkor huszonkilenc éves pedagógust a továbbiakban is alkalmazták az iskolában ideiglenes tanítóként.¹¹ Ebből gond is származott, mert Sörös az iskolaszék elnökeként nem tett eleget bejelentési kötelezettségnek, sőt a tanítót eskütételi köteleességéről sem tájékoztatta. 1922-ben Lábos Zoltán tanítónak tiltották meg az oktatást a hubovái református elemi iskolában, mert nem volt csehszlovák állampolgár.¹² Ugyanezen okból Kömley László tanítónak tizenöt évnyi nagysallói tanítóskodás után vették el a kenyerét.¹³ Szalay Pál marcelházi tanítót felmentették állásából csehszlovák állampolgársága nemlétére

hivatkozva, kiállított illetékességi bizonyítványát megsemmisítették. 1921-ben a Skolsky Referát elfogadta illetőségi bizonyítványát, és a fizetését kiutalták. Ennek ellenére folyamodott a csehszlovák állampolgárságért, illetve a tanítói oklevelét nosztrifikálták, miután Pozsonyban különbözeti vizsgát tett.¹⁴ A tanfelügyelőségnek írt levele érdekessége, hogy egyik mondatában összeomlásról ír, míg a másikban a magyarul leírt Csehszlovákia szót szlovák írásmóddal jegyzi, illetve a helységneveket is szlovákul használja. Szalay kilencvenhárom gyermeket tanított eredményesen a településen. Munkájával és a honosításért tett lépéseivel olyannyira elégedettek voltak, hogy még a komáromi tanfelügyelő is levelet írt fizetése folyósítása érdekében. A helyi lelkész püspöknek írott levelében arról ír, hogy a kántortanító elvesztése a tanárhiány miatt a hatszáz fős gyülekezetben nagy gondot okozna, mert tisztos fizetést és jó lakhatást ennyi fővel nem tudnak biztosítani. Amennyiben a tanítót elvesztik – jelzi a püspöknek írott levelében Nehézy Károly lelkész –, az iskolát kénytelen lesz az államnak átadni, hiszen úgy biztosan kapnak tanítót.¹⁵

Hasonlóan járt el a hatóság Réthy Gyula tanítóval, aki a Réte-Boldogfa egyházközségben működött mindenki meglegedésére 1911-től, de 1921-ben magyar állampolgárságára hivatkozva kiutasították. Hiába ismerte őt el Réte község helyi illetőségűnek, hiába viselte a közterheket és folyamodott állampolgárságért, hiába tette le a nosztrifikációs vizsgát és a hűségesküt, a miniszter a hozzá érkező falusi küldöttség kérése ellenére 1923 májusában megerősítette döntését.¹⁶ Az oktatásügyi minisztérium referátusa a püspöki hivatal 1924 januárjában kelt levelére – amelyben Réthy szolgálatban hagyását kérte – azt a választ adta, hogy a minisztérium végre (végleg) elutasította a tanító állampolgársági kérelmét.¹⁷ Kísérőlevelében a püspök nyomatékmal kéri ezután a helyi lelkészt, hogy az állásra írjon ki végre pályázatot, mert nincs egyéb megoldás. Sajnos ezt nem tette meg, így 1924. február 15-én az iskolát a hatóság bezáratta.¹⁸

Ebben az évben küldte meg az egyház az állampolgárságot kérő református tanítók névsorát a minisztériumnak. A listán több mint kétszáz tanító neve szerepel.¹⁹ Olyan esetre is volt példa – Réthy Lajos garamvezekényi tanító esetében –, mikor a hivatalnok bizalmasan a végzésre írta – természetesen aláírás nélkül –, hogy abban az esetben, ha a honossági kérvényét még nem adta be a tanító, kérhetik folytatólagos működését, amíg az állampolgárságot meg nem kapja.²⁰

Még 1923-ban is sérelmek érték a tanítókat a honosítási kérelmek miatt. Bodrogszentesen Móricz Árpádot, aki csak hittant tanított, tiltotta el a nagykaposi tanfelügyelő, mivel illetősége nem volt rendben. Az ügyről a felettes egyházi hatóságot nem értesítették.²¹ Madaron Gabay Olga Irént és Laky Antalt mentették fel, akik nem bírtak csehszlovák állampolgársággal. Az ő helyükre a hivatal azonnali pályázat kiírását kérte úgy, hogy amennyiben nem lesz jelentkező, az veszélyt jelenthet az iskolára nézve.²² Gabay tanítónőt már 1923. november 30-án elbocsájtották,

majd valószínűleg a meghurcolásoknak köszönhetően, kilencévi madari szolgálat után súlyos műtétet kellett rajta végrehajtani Budapesten. Érdekes, hogy az iskolai referátus ukáza ellenére ekkor, 1924. március 4-én az általa tanított osztályok tanulóit a kollégáinak átadta. Ez azt jelenti, hogy a madari egyház az állásában meghagyta. Egyébként a hívek annyira becsülték, hogy a műtét költségeinek egy részét is ők állták adakozásból.²³ A tanítók közül a nagysallói, a farnadi, a nagyodi tanítók és a lévai óvónő lettek állásukból felfüggesztve. A lévai óvónő, Dús Ilona ügye azonban rendeződött, hiszen az iskola kérésére megengedték neki a tanítást, csak fizetést nem folyósított számára az állam.²⁴ Hontfüzesgyarmaton Akúcs Árpád tanítót választották meg, aki Sárospatakon végzett, de működését az iskolai referátus betiltotta, majd később ideiglenesen engedélyezte. Ágón a Pápán végzett Szűcs Árpád helyettes tanítását betiltották. Losoncon a Pápán végzett Baka Irma alkalmazása ellen nem emeltek kifogást. Érsekkétyen Sárközi Editet választották tanítónőnek, de az államsegélyt nem folyósították.²⁵

Az állam részéről folyamatos jogfosztásokról érkeznek a hírek ezekben az időkben. A szlovák nyelv tanításának elrendelése – az egyházi hatóság mellőzésével – az iskolaszékek és tanítók kötelességévé tétetett, pedig a református iskolák, egyház semmiféle államsegélyt nem kaptak, sőt egyes tanítók részére az államsegélyt nem folyósították. Általános panasz volt a tankönyvekre is, mely állami kiadványok sem pedagógiai, sem történelmi szempontból nem voltak megfelelők, mert sértették a magyarságot. A tanfelügyelő azonban Bars megyében elrendelte, hogy csak az állami tankönyvek használhatók. Az espereshelyettes ekkor levélben felháborodva tájékoztatta a püspökhelytestet: a tanfelügyelet fenyegetésekkel bírja rá a református tanítókat, hogy az állami kiadó által kiadott (vagy még ki sem adott), magyar nyelven írott tankönyveket használják. Az egyházi törvények és a tanfelügyelőség között egyensúlyozó tanítók az egyházi hatóság fegyelme és az államsegély megvonása között álltak.²⁶ A tankönyveket az egyházmegyei közgyűlés be nem tilthatta, de azok átvizsgálását megkezdte. 1924. január 2-án a nyitrai zsupáni hivatal fegyelmi eljárást indított, és az egyházat belső fegyelmi eljárás indítására kérte, mert az ímelyi tanító tiltott tankönyvekből tanított.²⁷ Az állami és egyházi kiadványokat vegyesen használták. Az iskolákban 1921-től elrendelték a csehszlovák állami címer, a zászló és Masaryk képének egyházi pénzen való beszerzését. Az iskolákat teljesen ki akarták kapcsolni az egyház jogköréből. A szlovák nyelv oktatását a magyar nyelvvel azonos óraszám-ban tették kötelezővé.²⁸ Losoncon arra is volt példa 1921 őszén, hogy rendeletben utasította a tanfelügyelőség a rendőrséget: igyekezzenek megakadályozni a tanköteles gyermekek politikai rendezvényeken való részvételét.²⁹

Nagyon pontosan megküldték 1921 februárjában az illetékes egyházi szervezetnek, hogy mi a lévai tanfelügyelőség elvárása a református iskolákkal szemben. Elrendelték, hogy az ézisméltók mely könyvből tanuljanak, mely lapokat rendeljék meg az iskolák;

hogy a szlovák nyelv tanítása az 1922-es tanévtől mindenütt kötelező lesz. Emellett legyen az iskolának hivatalos pecsétnyomója, legyen kifüggesztve a csehszlovák zászló és az elnök portréja; minden tanító köteles külön vizsgát tenni csehszlovák nyelvből és irodalomból. A saint-germaini béke szerint Ausztria és Magyarország köteles visszaadni a Csehszlovénszkból eltulajdonított pénzt és tárgyakat, melyekről a kimutatást kérik; kimondja, hogy az 1921 januárja után szerzett külföldi oklevelek Csehszlovákiában nem érvényesek, és nosztrifikálva nem lesznek.³⁰

A református iskolák részére a *Skolsky Referát*, illetve a tanfelügyelőség részéről egy *Vestník* című, szlovák és német nyelven szerkesztett iskolai lap megrendelését tették kötelezővé. Hiába kérte fel 1922. évi 6. határozatában az Egyetemes Konvent losonci gyűlése a teljhatalmú minisztert arra, hogy a magyar tanítók művelődéséhez anyanyelvükön írott lapot küldjön, ez nem került meghallgatásra.³¹ Ahol nem rendelték meg az iskolaszékek vagy az egyházak, illetve a már megküldött lapot visszaküldték, ott a tanfelügyelő a tanítótól az államsegélyt elvonatta, sőt a nagyódi lelkész ellen fegyelmi vizsgálat elrendelését is kérte, mert nem az iskolaszéken keresztül, hanem saját maga intézkedett nevezett lap visszaküldésére nézve. Nagy port kavart az érsekkétyi tanítónő, Kósik Ilona ügye, aki ellen a tanfelügyelő szintén vizsgálatot rendelt el, mert március hónapban Érsekkétyen tartózkodása alkalmával a tanítónő iskolájában kifüggesztve találta a magyar címet és a magyar *Himnusz*t. A tanfelügyelő a pedagógus fizetését beszüntette, és a Skolsky Referát utasítására fegyelmi vizsgálatot is elrendeltek, de azt nem tartották meg. A párkányi főszolgabíró október 3-án a tanítónőt Érsekkétyről karhatalommal eltávolíttatta, mindenével Párkányba vitette, s onnan a Dunán át Magyarországra szállíttatta. A tanítónő húsz éve oktatott az iskolában.³² Természetesen az ügyben fellebbezett az egyház, de azt azzal utasították vissza az Iskolaügyi és Művelődési Minisztériumból, hogy Kósik Ilona viselkedése állami szempontból nem megfelelő, illetve nem is csehszlovák állampolgár.³³ A tanítónő 1900 augusztusában tett tanítóképesítő vizsgát.³⁴ 1899. október 23-án Harasztin, 1900 októberében Dunaszentgyörgyön, majd 1902-ben már Érsekkétyen tanított. A tanítói esküt – már gyakorló tanítónőként – 1903-ban tette le a Barsi Református Egyházmegye rendkívüli közgyűlésén. A Csehszlovákiából való kiutasításával az ellene indított fegyelmi eljárás tárgytalan lett, az állását azonnal be kellett tölteni, és minden állami fizetését beszüntették.³⁵ Csak évek múltán írt arról a barsi egyházmegye jegyzőkönyve, hogy a tanítónő elleni eljárás szabálytalan és törvényellenes volt, amit – mint „történelmi emléket” – tudomásul vesznek.³⁶

Tóth István lévai tanítót, mert 1921. október 6-án a templomban a *Himnusz*t énekelte és orgonával kísérte, a közoktatási minisztérium az állásából felfüggesztette, fizetését leállította, és fegyelmi eljárást indított ellene. A kántortanító egyébként a politikai helyzet miatt nem is énekelte a könyörgés alkalmával a *Himnusz*t, de a gyülekezet tagjai hangos szóval rontottak rá, hogy legalább orgonán kísérje

a nemzeti imádságot. Az egyházmegyei közgyűléshez írt levelének szépsége, hogy elsősorban arra kérte a testületet, járjanak közben annak érdekében, hogy: „*a magyar himnusz, mint templomi ének a református gyülekezetek és énekvezérek által szabadon használtassék*”. Csupán másodízben kérte, hogy szorgalmazzák saját állásába való visszahelyezését.³⁷ Szintén Tóth István panaszkolta, hogy 1922. január 31-én iskolájában megjelent a helyi, majd a pozsonyi tanfelügyelő, s mivel nem volt kifüggesztve az elnök képe, és a diákok feleletei nem elégtették ki, az iskolai referátus kényszerítette, hogy önmaga kérje nyugdíjaztatását. Később Tóth István kérvényezte Balogh Elemér püspöknél, hogy tanítói véglegesítése ügyében küldjön pártoló levelet a minisztériumba, aki ezt azonban arra hivatkozva utasította vissza, hogy ez az egyház autonómiája ellen való lenne, hiszen a szlovák nyelvi vizsgát letette, diplomáját nosztrifikáltatta, így az államnak kifogása nem lehet.³⁸ Tóth István korábban hat éven keresztül a Barsi Református Egyházmegye Tanítóegyesületének elnöke, a Lévai Órálló felelős szerkesztője, színielőadások szervezője, a lévai református énekkar alapító karnagya, költő és zeneszerző volt. 1920-ban határozottan kiállt Léván az elbocsátott tanítók mellett a kerület állami és felekezeti iskoláinak általa szervezett és vezetett gyűlésén.³⁹ 1925-ben vonult nyugdíjba, és valószínűleg a meghurcolások miatt Komáromba költözött, ahol elfogadta a református egyház kántori állását.

Ruszkay István csízi tanító ügyét az államügyészség a Gömöri Református Egyházmegye egyházmegyei bírósága elé utalta, amely felmentette őt. Az állami hivatal szerint 1922-ben a tanítónak az volt a bűne, hogy az évről-évre vizsgán a tanteremben egyéb egyházi énekek mellett a magyar himnuszt is elénekeltette a gyerekekkel. A tanfelügyelet az 1907. évi XXVII. tc. 22.§ 4. pontját hozta fel, mint államellenes cselekedetet a vád megerősítéseként,⁴⁰ a tanítót felfüggesztették állásából, és megvonták a fizetését. Az ítélet szerint Ruszkay a jogerőre emelkedés után két évig nem taníthat még ideiglenesen sem, sőt a fegyelmi eljárás költségeit is neki kell megtérítenie, különben végrehajtót küldenek rá.⁴¹ Slávik zólyomi nagyzsúpán szerint a csízi tanító államellenes cselekedete – a *Himnusz* énekeltetése – nem csak az ifjúság nevelésére tesz rossz hatást, hanem súlyosbító körülmény, hogy a vizsgán a nyilvánosság is megjelent, így azzal a csehszlovák állam ellen izgatott. A közigazgatási eljárásban az ítélethozatal előtt sem Ruszkayt, sem annak ügyvédjét, dr. Törköly Józsefet nem hallgatták meg.⁴² Ruszkay 1926. szeptember 17-én fiatalon, a negyvenes éveinek végén hunyt el.

Előfordult, hogy az iskolaügyi hatóságok azzal fordultak az iskolát fenntartó gyülekezethez, hogy az a modern egészségügyi és pedagógiai elveknek megfelelően szerelje fel vagy építse át az iskola épületét. Ilyen felszólítást kapott a perbetei református iskola fenntartója is az Iskolaügyi és Művelődési Minisztériumtól 1923-ban.⁴³ Ha ilyen szempontok szerint harmadszor sem találták megfelelőnek az intézményt tanítás céljára, akkor elvették az iskolafenntartói jogot, és beszüntették a tanító államsegélyét.⁴⁴ Több helyütt fellelhető a jegyzőkönyvekben, mikor a fenntartó

gyülekezetet korholják a padló gyakori olajozása vagy a takarítás hiánya miatt. Kisújfaluról a tanfelügyelői jelentés 1922-ben arról szól, hogy a Mokos tanító házaspár a dolgozatokat nem javítja, az osztálykönyveket nem vezeti, az osztálytermek tisztaságával nem törődik.⁴⁵ A Földes Lajos és Takáts Ilona tanítókról szóló, 1923-as tanfelügyelői jelentésben vizsgálatot kezdeményeznek az érintettek ellen, mert az osztálykönyvet nem vezetik, és az írásbeli dolgozatok nem megfelelőek.⁴⁶ Csúzon Kerekes József tanító korára, betegeskedésére és az iskolai felszerelések hiányosságaira hivatkozva záratta be a helyi református iskolát a nyitrai tanfelügyelő,⁴⁷ de – mint később kiderült – a legnagyobb hibája az volt 1924 elején Kerekesnek, hogy a magyar állam címerével ellátott pecsétet használta, ami miatt a megyei hivatal illetékese az államellenes cselekedet kivizsgálása idejére felmentette őt hivatalából.⁴⁸ Megtörtént, hogy a tanfelügyelőt a jó szándék is vezette, mint Udvardon, ahol az észlelt hiányok felől a perbetei lelkész számolt be az esperesnek. A túl magas iskolai padokat, a segédeszközök hiányát, a tanterem takarításának és a lábtörlők elhelyezésének kérdését tudta orvosolni a lelkész, viszont a tanterem kis ablakainak bővítését, a helyiség térfogatának növelését nem tartotta azonnal megoldhatónak.⁴⁹

A REFORMÁTUS LELKÉSZEKET ÉRT SÉRELMEK

Az ügybuzgó hivatalnokok nem csak az oktatási intézmények ellen léptek olykor fel a magyar himnusz éneklése kapcsán. 1923 januárjában Léván a református templom harangjainak megszentelésekor, a harangok behozatalakor Kálnay Károly lelkész híveivel a magyar himnuszt énekelte. Egy feljelentés után a lelkész ellen a komáromi államügyészség csendháborítás vétsége miatt indított eljárást. Ugyanazon év novemberében az ügyész nem találta indokoltnak a vádakát, és az ügyet ejtette.⁵⁰ Soós Károly búcsi, Pap Árpád farkasdi lelkész egyaránt zaklatásoknak volt kitéve, ahogy Győry Elemér hetényi lelkész állampolgársági kérvényét elvetették, és egy határon történt incidens alkalmával ki is utasították az országból. Győry néhány évvel később komáromújvárosi lelkésként sikerrel tette le Pápán a teológiatanári vizsgát, és tanszéket kapott.⁵¹ Balogh Elemér 1924 márciusában arról ír, hogy az elbocsátásra ítélt tanítók nagy része állásában megmaradt, de az állam nem folyósít mindegyiküknek fizetést. Államsegélyüket azonban a püspök szerint, ha állampolgárságuk rendeződik, visszamenőlegesen megkapják majd. *„Az eddig hozott döntésekből azonban azt látom, hogy ezeket a kérvényeket elvből elutasítja a minisztérium. Úgyhogy ezek a szájalomra méltó emberek hónapokig, sőt évekig nyomorognak, bízva a jobb belátásban, végül azonban mégis csak menniök kell majd”* – írja levelében Balogh.⁵² Idrányi Barna esperesként pedig arról ír 1925 januárjában a konventi elnöknek, hogy Stunda István szerint – akivel a pozsonyi vasútállomáson, előre megbeszélte találkozón tárgyalt – a teljhatalmú miniszter rendezi az állampolgársággal nem

rendelkező lelkészek ügyét, ha értük az adott egyházkerületi elnökség vagy más, politikával nem foglalkozó egyén kezességet vállal.⁵³ Válaszul a konventi elnök leírja, hogy a felelősséget vállalja a lelkészekért, de elvárja azoktól, hogy ne cselekedjenek vagy nyilatkozzanak ezután meggondolatlanul.⁵⁴

Természetesen a református egyház nem csupán a hivatalos állami szervek felé fordult panasszal, valamint memorandummal a sérelmeket és az állampolgársági ügyeket illetően. Cardiffban a református egyházak világtalálkozását is felhasználták az egyházi vezetők arra, hogy a nemzetközi nyilvánosság elé tárják a sérelmeiket. Ezekről a Cseh Testvérek Egyháza a Szlovákiai Teljhatalmú Minisztérium referensénél, Stundánál érdeklődött, aki több pontban válaszolta meg a cardiffi felvetéseket azzal, hogy ezt a felvidéki magyarok nem maguk, hanem hollandiai testvéreiken keresztül fogják a kongresszus elé terjeszteni. Többek között leírta, hogy a Felvidéken korábban nem volt református teológusképzés, sőt a negyven református fenntartású középiskolából és tanítóképzőből egy sem volt a jelenlegi Szlovákia területén. Mivel 1925-ben még nem volt a reformátusságnak a csehszlovák kormány által elfogadott alkotmánya, nem tudják csak ad hoc kezelni a felmerült olyan eseteket, amelyeket az egyház oktatásügyi autonómiájába való beavatkozásként kezelnek. Stunda leírja azt is, hogy a református egyház busás támogatást kapott az államtól az 1924-es és az 1925-ös években is.⁵⁵

1928-ban még mindig a honossági ügy volt napirenden. Negyven lelkész nem kapta meg a csehszlovák állampolgárságot. Az ügyben a felvidéki reformátusságnak a leghangosabb szövetségese a Cseh Testvér Evangélikus Egyház (Českobratské cirkve evanjelické) volt. A jó kapcsolatok megszakadásáról, majd újraindulásáról tanúskodnak a *Református Egyház és Iskola* egyes számaiban közölt beszámolók a csehek egyházi életéről, Viktor Hájek tollából.⁵⁶ Magda Sándornak szintén a lapban megjelent írására⁵⁷ reagálva kezdett „kampányba” a cseh testvérek egyháza az állampolgárság ügyében, és intézett levelet több szlovákiai ügyekben jártas barátjához, illetve tett hivatalos látogatásokat a prágai belügyminisztériumban és a pozsonyi teljhatalmú minisztériumban. A prágai központú egyház öt általa megbízhatónak vélt embertől kért véleményt a magyar lelkészek helyzetéről. Név szerint: Ján Tomašula, Stefan Stunda, Csekes Béla, Jánoska püspök, Jaroslav Kořista pozsonyi jogász.⁵⁸ A harmincnégy felvidéki lelkész és három tanító névsorát Pálóczi Czinke István küldte meg nekik a pozsonyi jogász közvetítésével.⁵⁹ Ján Tomašula bánói református lelkész, a szlovák reformátusság jogainak szószólója levelében azt írja, hogy az érintett lelkészek többségének nincsenek anyagi gondjai. Véleménye szerint amennyiben ezek a lelkészek kongruát kapnának, de állampolgárságot nem, abba is belenyugodnának.⁶⁰

Stunda, a Szlovákiai Teljhatalmú Minisztérium referense bizalmas levélben tájékoztatta a szeniort a szlovénországi illetőségű érintettekről. Eszerint Szobonya

István nem él jó anyagi körülmények között, és a kongrua hivatalosan az állampolgársága hiánya miatt lett megvonva tőle, de a valóságban az államellenes megnyilvánulásai miatt szüntették meg a fizetését 1925 végével. Bodnár János, Hörcsik András és Kóródy Andor 1927-ig vélhetően még részesültek kongruában, egyébként mindhárman az alsó középosztály színvonalán élnek. Nagy Zoltán és Berecz Antal szintén a közelmúltig kapta a kongruát, de az utóbbi nem tudta felmutatni az állampolgársági tanúsítványát. Miskolczy Endre, Adorján Viktor, Horkay Barnabás, Pál Ferenc és Vitkay Bertalan részesülnek kongruában, annak ellenére, hogy nincs csehszlovák állampolgárságuk. Karászy Benő a bolsevik forradalom bukása után elhagyta a parókiáját, majd visszatért, amire nem adott magyarázatot. Rozgonyi Sándor állampolgársági kérelmét elutasította a minisztérium, de nagyon gazdag gyülekezetben szolgál. Kajdy Menyhért egy szlovák többségű településen szolgál, ennek ellenére erőnek erejével a magyar ügy mártírja akar lenni. Veress Károly szimpatikus lelkész, aki megérdemli a kongruát. Bodnár Lajos a közelmúltig kapott kongruát, ami folytatódik, ha megkapja az állampolgárságot, egyébként szolid, nagycsaládos lelkész. Sohár Kálmán ténylegesen nyomorban élő, beteges és nagy műveltségű ember, Zoch püspök közbenjárására a közeljövőben megkapja az állampolgárságot és az azonnali segílyt. Martsa Sándor gazdag gyülekezetben szolgál, a kongrua a politikai megnyilvánulásai miatt lett visszatartva. Boldizsár György nyomorban élő korrekt ember, aki román állampolgár, a Köztársasági Földműves Párt és Zoch püspök támogatásával a közeljövőben állampolgársághoz jut. Szabó S. Zsigmond kongruája politikai okokból lett megvonva, egyébként egy gazdag gyülekezetben szolgáló korrekt ember. Sörös Béla és Kövy Árpád az egész ország legjobb gyülekezetében szolgálnak, politikailag veszélyesek. Levele végén Stunda hozzáfűzi, hogy amennyiben a református egyház a nyugodt megoldást keresné, úgy senkinek eszébe sem jutna leállítani a kongruát. Amennyiben az egyház a különböző forrásokból kapott pénzeket a nyomorgó lelkészekre, és nem a pesti külügyet szolgáló külföldi utakra költené, nem nélkülöznének a lelkészei.⁶¹

A pozsonyi Jaroslav Kořista szintén bizalmas levélben számol be Josef Součeknek a losonci lelkészek helyzetéről. Az információkat Cohorna professzortól kapta, ő pedig egy Papp nevű rimaszombati professzortól informálódott (aki állami hivatalt szeretett volna kapni). Cohorna arról tájékoztatja Kořistát, hogy a losonci az egyik legtehetősebb, ám fogyatkozó létszámú gyülekezet, amely hét saját épülettel és 800 katasztrális hold termőfölddel bír. Sörös Bélának 36 ezer korona éves lelkészi fizetése és 12 ezer korona keresete van a teológusok képzéséből, de teljes éves bevétele 60 ezer koronára becsült. Kövy Árpádnak 21 ezer korona fizetése és 5 ezer korona keresete van a teológusok képzéséből. Sörös politikailag diszkreditált, irredenta politikai nézetei ismertek. A saját egyházában sem közkedvelt. Kövy hasonlóan irredenta

nézeteket valló háttérember, aki a háttérből irányítja az Országos Keresztényszocialista Pártot és a *Losonczy Hírlap* című helyi orgánomot úgy, hogy nem tagja azoknak.⁶²

Természetesen volt olyan érintett egyházi, aki tudomást szerezve a cseh testvérek segítő szándékáról, maga írt levelet zsinati bizottságuknak. Ilyen volt Kóródy Andor, aki magyar nyelvű levélben ecsetelte helyzetét, kijelentve, hogy sosem politizált, és hogy alig mernek az utcára lépni feleségével és négy gyermekével, mert az utolsó darab ruhájuk is rongyos. Kérte a prágaiakat, hogy győzzék meg a belügyminisztert: magyar református pap is lehet jó csehszlovák hazafi.⁶³ Součekék levélben keresték meg Csekes Bélát is, aki Josef Součekkel már korábban levelezést folytatott a Presbiteri Világszövetségben való felvidéki részvételről. Csekes körlevélben szólította meg az espereseket, informálják őt bizalmasan az érintett egyháziak helyzetéről, hogy tájékoztathassa a cseheket.⁶⁴ Kořista a későbbiekben is tájékoztatta a zsinati bizottság elnökét. 1928. májusi levelében azt írja, hogy a Czinke által megküldött, állampolgárság nélküli reformátusokat tartalmazó lista valamilyen okból nem teljes, hiszen hiányzik róla néhány személy. Bár Stunda hitelességéért, mint írja, nem tud garanciát vállalni, megfontolandónak tartja az általa elmondottakat. A listáról hiányzik Jármay Béla, de Balogh Elemér püspök sem. A levélből kitűnik, hogy talán Magda Sándorral van a legbizalmasabb viszonyban.⁶⁵

Idrányi Barna esperes Csekesnek írott kimutatásából megtudhatjuk, hogy Szobonyai István helyi javadalma 927 korona, ami mellett 10 hektár földből és rétből van bevétele az egyháznak. Sok csapás sújtotta, vagyontalan vénember, akinek két felesége és két férjes lánya meghalt. Bodnár János 753 korona helyi javadalma mellett 17 hektár szántó és 15 hektár legelő áll a rendelkezésükre, felesége harminchét éves, négy középiskolás gyermeket nevelnek. Hörcsik András helyi javadalma 1031 korona, emellett 14 hektár rét, szántó és legelő áll rendelkezésükre, feleségével egy ötéves gyereket nevelnek. Kóródy Andor 625 korona helyi javadalma mellett 4,5 ha föld áll a rendelkezésükre, feleségével négy kiskorú gyermeket nevelnek, sok nélkülözésben van része, állampolgársági kérelmét indoklás nélkül visszautasították. Nagy Zoltán kongruáját határozat kiadása nélkül beszüntették, helyi javadalma nincs feltüntetve, csupán a 10 hektár föld és rét.⁶⁶ Veress Károlyról Búzi Márton gömri esperes írt Csekesnek, akiről tudatta, hogy az egyedüli állampolgárság nélküli lelkész az egyházmegyében. A nő, kétgyermekes lelkész anyagi helyzetéről furcsa módon rendkívül szűkösen ír az esperes.⁶⁷

Az Alsó-zempléni Református Egyházmegye esperese, Keresztury szintén rendkívül szűkszavúan ír Miskolczi Endre, Adorján Viktor (Győző), Horkay Barnabás és Vitkay Bertalan lelkészekről, akiknek állampolgárságuk nincs, de kongruát kapnak, illetve Karászy Benőről és Rozgonyi Sándorról, akiknek sem állampolgárságuk, sem kongruájuk nincs.⁶⁸ Bodnár Lajos lelkészről az ungi esperes ír, hogy javadalmazása nagyon alacsony, így szűkös körülmények között nevelik két kiskorú gyermeküket.⁶⁹

Patay Károly barsi esperes levelében Boldizsár György mohi lelkésről, Szabó S. Zsigmond bajkai lelkésről és Kövy Árpád losonci lelkésről csekély jövedelmű, szegény egyházfiakként ír, míg Sörös Béla kapcsán azt írja, hogy fix javadalma és megélhetése van, de vagyona nincs. Mellesleg felhívja a figyelmet Patay Miklós kisölvédi lelkészre is, akinek rendkívül alacsony a kongruája, és tizenhárom gyermeket nevel, nem mellesleg a földjeit elöntötte a Garam.⁷⁰

Amikor a sérelmeket tárgyaljuk, nem szabad figyelmen kívül hagyni a Gömői Református Egyházmegye tizenkét lelkészének, név szerint Szaniszló Jánosnak, Zajkó Lászlónak, Urbán Gyulának, Kovács Bertalannak, Csiszár Imrének, Molnár Gyulának, Vargha Lajosnak, Szűcs Gyulának, Konkoly Istvánnak, Pósa Lajosnak, Varga Antalnak, Csabay Pálnak a levelét sem, akik Josef Součeknek írtak levelet annak érdekében, hogy az járjon közben 1919–20-as és 1926–31-es elmaradt kongruájuk ügyében. Azt írják, hogy az egyházmegyei felsőbb vezetőik magasabbra értékelték az ő javadalmaikat a feledi járásban, mint az ország maradék hatvanhárom, reformátusok által lakott járásában, és ezért nem kaptak államsegélyt annak ellenére, hogy lojális polgárai Csehszlovákiának, illetve, hogy azonnal letették a hűségesküt, amint a hivatalok felszólították őket erre.⁷¹ Az ő panaszuknak nem találni nyomát tudomásunk szerint egyéb helyen.

JEGYZETEK

- ¹ Arató Endre: *Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975*. Magvető, Budapest, 1977. 52.
- ² Mgr. Lévai Attila, PhD – ThDr. Somogyi Alfréd, PhD: *A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története 1918–1938*. – 1., Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Komárom, 2015. 17.
- ³ Mgr. Lévai Attila, PhD – ThDr. Somogyi Alfréd, PhD: *A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története 1918–1938*. – 1., Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Komárom, 2015. 40.
- ⁴ Memorandum a református lelkészek és tanítók állampolgársága ügyében. Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: DREL) Fond: I.2., 1920–28, 3. doboz.
- ⁵ Mélyen tisztelt referens úr! DREL Fond: I.2., 1920–28, 1. doboz.
- ⁶ Mélyen tisztelt referens úr! DREL Fond: I.2., 1920–28, 1. doboz.
- ⁷ Bodicky tanfelügyelő 89. sz. levele. Fond: I.2., 1920–28, 1. doboz.
- ⁸ A Barsi Református Egyházmegye 1921., 1922., 1923. és 1924. évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvei. Összeállította: Akucs Lajos, Léva, 1925. 171.
- ⁹ Prágai Magyar Hírlap, 1924. VII. 31., III. évf. 172. sz. 5.
- ¹⁰ Tanfelügyelő 2291. sz. levele. Fond: I.2., 1920–28, 1. doboz.
- ¹¹ Kihallgatási jegyzőkönyv. DREL Fond: I.2., 1920–28, 3. doboz.
- ¹² Iskolai referátus 376/1922. sz. levele. DREL Fond: I.2., 1920–28, 3. doboz.
- ¹³ Juhász Pál lelkész 580/1922. sz. levele Fond: I.2., 1920–28, 3. doboz.
- ¹⁴ Szalay Pál 1922. május 15-i levele. DREL Fond: I.2., 1920–28, 3. doboz.
- ¹⁵ Nehézy Károly lelkész 1922. május 13-i levele. Fond: I.2., 1920–28, 3. doboz.

- ¹⁶ Réte-Boldogfai egyház vezetőinek 1923. május 30-án kelt levele. Fond: I.2., 1920–28, 4. doboz.
- ¹⁷ Biskupskému úradu 5297/I-A 1924. sz. levél. DREL Fond: I.2., 1920–28, 7. doboz.
- ¹⁸ Főtiszteletű Püspök Úr! 525/1924. sz. levél. DREL Fond: I.2., 1920–28, 7. doboz.
- ¹⁹ Honpolgárság adományozását kérték... DREL Fond: I.2., 1920–28, 5. doboz.
- ²⁰ Bizalmasan közlöm. 447/1923. sz. alatt. DREL Fond: I.2., 1920–28, 5. doboz.
- ²¹ Keresztury esperes 101/1923. sz. levele. DREL Fond: I.2., 1920–28, 4. doboz.
- ²² Skolsky inspektorát 1771/923. sz. levele. DREL Fond: I.2., 1920–28, 7. doboz.
- ²³ Mocos Kálmán lelkész 24/924. sz. levele. DREL Fond: I.2., 1920–28, 7. doboz.
- ²⁴ Főtiszteletű Püspök Úr! 525/1924. sz. levél. DREL Fond: I.2., 1920–28, 7. doboz.
- ²⁵ A Barsi Református Egyházmegye 1921., 1922., 1923. és 1924. évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvei. Összeállította: Akúcs Lajos, Léva, 1925. 109.
- ²⁶ A barsi esperes 88/1920. sz. levele. DREL Fond: I.2., 1920–28, 1. doboz.
- ²⁷ 385/1924. sz. levél. DREL Fond: I.2., 1920–28, 7. doboz.
- ²⁸ A Barsi Református Egyházmegye 1921., 1922., 1923. és 1924. évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvei. Összeállította: Akúcs Lajos, Léva, 1925. 24.
- ²⁹ A losonci iskolai inspektor 4198/1921. sz. levele. DREL Fond: I.2., 1920–28, 1. doboz.
- ³⁰ A lévai tanfelügyelő 351/921. sz. levele. DREL Fond: I.2., 1920–28, 2. doboz.
- ³¹ Patay püspökhelyettesnek írt lap. DREL Fond: I.2., 1920–28, 1. doboz.
- ³² A Barsi Református Egyházmegye 1921., 1922., 1923. és 1924. évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvei. Összeállította: Akúcs Lajos, Léva, 1925. 9.
- ³³ Az iskolai referátus 6635/I.A/1923. sz. levele. DREL Fond: I.2., 1920–28, 5. doboz.
- ³⁴ A Dunamelléki Evangélikus Református Egyházkerület 1901. október 18-dik és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Kiadta: Szilárdy Áron, Budapest, 1901. 68.
- ³⁵ Adatok Kósik Ilona ügyéhez. 12./924. sz. levél, DREL Fond: I.2., 1920–28, 6. doboz.
- ³⁶ A Barsi Református Egyházmegye 1925., 1926., 1927., 1928. évi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyve. Szerk.: Akúcs Lajos, egyházmegyei egyházi főjegyző. Kiadta a Barsi Református Egyházmegye, Léva, 1928. 69.
- ³⁷ Tóth ván 1922. június 18-án írt levele. DREL Fond: I.2., 1920–28, 4. doboz.
- ³⁸ Méltóságos főtiszteletű konventi elnökség! DREL Fond: I.2., 1920–28, 4. doboz.
- ³⁹ Bars, 1920. V. 3., XL. évf. 21. sz. 3.
- ⁴⁰ A gömöri egyházmegyei bíróság 19-3/1922. sz. jegyzőkönyve. DREL Fond: I.2., 1920–28, 4. doboz.
- ⁴¹ Dunántúli Protestáns Lap, 1923. VI. 2., 34. évf. 22. sz. 87.
- ⁴² Prágai Magyar Hírlap, 1923. V. 13., 2. évf. 108. sz. 5.
- ⁴³ Iskolai referátus 12845/I-A/1923. sz. levele. DREL Fond: I.2., 1920–28, 5. doboz.
- ⁴⁴ Csomár Zoltán. *A csehszlovák államkeretbe kényszerített magyar református keresztyén egyház húszéves története.* Ungvár, 1940. 124.
- ⁴⁵ Lévai tanfelügyelő 34749/I-A/1922. sz. jelentése. DREL Fond: I.2., 1920–28, 3. doboz.
- ⁴⁶ Iskolai referátus 2549/I.A/1923. sz. levele. DREL Fond: I.2., 1920–28, 5. doboz.
- ⁴⁷ Gyalókay László 446/923. sz. levele. DREL Fond: I.2., 1920–28, 5. doboz.
- ⁴⁸ Zupny úrad 13726/24. sz. levele. DREL Fond: I.2., 1920–28, 7. doboz.
- ⁴⁹ A perbeteli lelkész 2/924. sz. alatti levele a püspöknek. DREL Fond: I.2., 1920–28, 7. doboz.
- ⁵⁰ Államügyész 241/1923. sz. értesítése. DREL Fond: I.2., 1920–28, 7. doboz.
- ⁵¹ Prágai Magyar Hírlap, 1926. V. 29., V. évf. 121. sz. 5.
- ⁵² Főtiszteletű Püspök Úr! 525/1924. sz. levél. DREL Fond: I.2., 1920–28, 7. doboz.

- ⁵³ Idrányi Barna 28/925. sz. levele. DREL Fond: I.2., 8. doboz.
- ⁵⁴ Pálóczi Czinke István 35/1925. sz. levele. DREL Fond: I.2., 8. doboz.
- ⁵⁵ Stunda 1925. június 15-i, 6196. sz. levele. ÚA ČCE v Praze, AF SR ČCE, Dodatky /nepracovaný materiál/, karton č. 1, Korespondence s reformovanou církví na Slovensku 1919–1939.
- ⁵⁶ Református Egyház és Iskola, 1928. II. 12., VIII. évf. 7. sz. 8.
- ⁵⁷ Református Egyház és Iskola, 1928. III. 4., VIII. évf. 10. sz. 1.
- ⁵⁸ Státní občanství 40 duchovních Madaru. ÚA ČCEv Praze, AF SR ČCE, Dodatky /nepracovaný materiál/, karton č. 1, Korespondence s reformovanou církví na Slovensku 1919–1939.
- ⁵⁹ Kimutatás az állampolgársággal nem bíró református lelkészekről. ÚA ČCE v Praze, AF SR ČCE, Dodatky /nepracovaný materiál/, karton č. 1, Korespondence s reformovanou církví na Slovensku 1919–1939.
- ⁶⁰ Tomasula 1928. május 8-án kelt levele a CSTEÉ szeniorának ÚA ČCE v Praze, AF SR ČCE, Dodatky /nepracovaný materiál/, karton č. 1, Korespondence s reformovanou církví na Slovensku 1919–1939.
- ⁶¹ Stunda 1928. VI. 19-i levele Součeknek. ÚA ČCE v Praze, AF SR ČCE, Dodatky /nepracovaný materiál/, karton č. 1, Korespondence s reformovanou církví na Slovensku 1919–1939.
- ⁶² Cohorna professzor levele. ÚA ČCE v Praze, AF SR ČCE, Dodatky /nepracovaný materiál/, karton č. 1, Korespondence s reformovanou církví na Slovensku 1919–1939.
- ⁶³ Kóródy Andor 1928. június 1-én írott levele. ÚA ČCE v Praze, AF SR ČCE, Dodatky /nepracovaný materiál/, karton č. 1, Korespondence s reformovanou církví na Slovensku 1919–1939.
- ⁶⁴ Csekés 1928. május 9-én az espereseknek írott levele. ÚA ČCE v Praze, AF SR ČCE, Dodatky /nepracovaný materiál/, karton č. 1, Korespondence s reformovanou církví na Slovensku 1919–1939.
- ⁶⁵ Korista 1110. sz. levele Součeknek. ÚA ČCE v Praze, AF SR ČCE, Dodatky /nepracovaný materiál/, karton č. 1, Korespondence s reformovanou církví na Slovensku 1919–1939.
- ⁶⁶ Idrányi Barna esperes 184/1928. sz. kimutatása. ÚA ČCE v Praze, AF SR ČCE, Dodatky /nepracovaný materiál/, karton č. 1, Korespondence s reformovanou církví na Slovensku 1919–1939.
- ⁶⁷ Búzi Márton esperes 283/1928. sz. levele. ÚA ČCE v Praze, AF SR ČCE, Dodatky /nepracovaný materiál/, karton č. 1, Korespondence s reformovanou církví na Slovensku 1919–1939.
- ⁶⁸ Keresztury esperes 124/1928. sz. levele Csekésnek. ÚA ČCE v Praze, AF SR ČCE, Dodatky /nepracovaný materiál/, karton č. 1, Korespondence s reformovanou církví na Slovensku 1919–1939.
- ⁶⁹ Szűcs esperes 228/1928. sz. levele Csekésnek. ÚA ČCE v Praze, AF SR ČCE, Dodatky /nepracovaný materiál/, karton č. 1, Korespondence s reformovanou církví na Slovensku 1919–1939.
- ⁷⁰ Patay esperes 287/1928 sz. levele Csekésnek. ÚA ČCE v Praze, AF SR ČCE, Dodatky /nepracovaný materiál/, karton č. 1, Korespondence s reformovanou církví na Slovensku 1919–1939.
- ⁷¹ 12 gömöri lelképásztor 928/1932. sz. levele Součeknek. ÚA ČCE v Praze, AF SR ČCE, Dodatky /nepracovaný materiál/, karton č. 1, Korespondence s reformovanou církví na Slovensku 1919–1939.

FOGYATKOZÓ MAGYARSÁG MURAVIDÉKEN

Szlovén beolvasztási törekvések a két világháború között

BALOGH PÉTER

ABSTRACT

Mur Area (also known as: Transmurania, Over-Mur; in Hungarian: Muravidék) was annexed from Hungary to Slovenia according to the Treaty of Trianon. This small area, measured in Hungarian terms, has affected and continues to affect several ethnographic regions and two fundamentally dominant nations. The Hungarians living here lived under strong exposure to Slovenian integration efforts between the two world wars. The present study explains the vertical and horizontal dimensions of these assimilation processes, as well as the answers given to them by the Hungarians. The assimilation strategy consisted of several nested components, as Slovenia itself did not exist as an independent state in the period under review, but as part of the South Slavic state. Therefore, a paradoxical situation may have arisen in which the Hungarians of Mur Area – and at the same time of Slovenia – considered the Central Yugoslav power to be an ally against Slovenia for a moment. The study also provides an insight into who was defined as “madžaron” by the Slovenian authorities and what role they played in the period under discussion. The attitude of the Slovenes in Mur Area to the Hungarians and to the Slovenes living west of Mur is inseparable from the topic.

TERÜLETI VÁLTOZÁSOK

A trianoni döntés értelmében nagyjából 20–22 ezer magyar került szlovén – s ezáltal jugoszláv¹ – uralom alá, amely lélekszám Muravidék² lakóinak nagyjából 20–25%-át tette ki. Az új határok tényleges megállapításánál a győztes hatalmak a szlovén–magyar viszonylatban is egyoldalúan alkalmazták a wilsoni elveket. Ismert tény, hogy a magyar többségű (sok esetben színmagyar) települések elcsatolása során a fontossági sorrendben az etnikai viszonyok elé került a stratégiai megfontolás, úgymint: határfolyó definiálása, vasútvonalak elcsatolása. Muravidék esetében épp a történelmi határt képezte a Mura folyó, így a szlovén követelések esetében más ürügyet kellett találni a határok kitolására. A stratégiai okokra hivatkozni ebben az esetben nem volt mód, hiszen az új határok mögé nemhogy határ menti vasútvonal nem került, de még csak alsóbbrendű közutak sem futottak az új határ szlovén oldalán.³ A gordiuszi csomó átvágása egy szó szerint Murán túli geográfiai érvvel történt meg: az új határt végül a Mura folyó bal parti vízgyűjtő-területe és a Rába folyó jobb parti vízgyűjtő-területe közötti vékony sáv határozta meg.⁴

Az elcsatolt magyar többségű települések így leválasztásra kerültek a korábbi megyeszékhelyeiktől, Vas vármegyét illetően Szombathelytől, illetve Zala vármegye esetében Zalaegerszegtől, valamint másik fontos városától, Nagykanizsától. A kényszerű szeparáció járási szinten is megjelent. Vas vármegyében a Szentgotthárdi járás veszített falvakat, míg Zala vármegyében az Alsólendvai járás oly módon, hogy maga a járásszékhely, Alsólendva került szlovén uralom alá, így a járás falvai maradtak központ nélkül a megmaradt magyar oldalon. A határmódosítások (értve ez alatt az országhatárok, vármegyehatárok, járáshatárok változásait, valamint kényszerű változtatásait) nem csupán térképészeti feladatokat róttak a közigazgatásra, hanem infrastrukturális változásokat is maga után vontak, ami a szlovén szervek részéről a Magyarországról Muravidékre vezető vasútvonalak (Körmend–Muraszombat, illetve Zalaegerszeg–Lendva) 1921. október 23-i megszüntetését jelentette.⁵ Miután a tárgyalt időszakban még nem volt Muravidéknek vasúti összeköttetése Szlovénia többi területével, az intézkedés a régió elszigetelését okozta, ami természetesen a szlovén lakosságnak is kárára vált.

Az elcsatolt magyar lakta terület gyakorlatilag egy 3–4 kilométeres sávot alkotott a határ mentén (és alkot mind a mai napig). Az itt élők területi identitását a magyar állampolgárság, a vármegyéhez való tartozás (vasi, zalai) határozta meg, ami a békediktátum által megszűnt, de az új, muravidéki identitás egy csapásra még nem alakult, nem alakulhatott ki. Ennek oka egyrészt a földrajzi elhelyezkedés, hiszen nem egy központi település köré szerveződött településhálózatról volt szó, másrészt még az 1920-as év első két évében is hittél remélték a muravidéki magyarok a számukra kedvező határmódosítást.⁶ Ebben a gondolatvilágban a *muravidéki*, mint önmeghatározás a határmódosításról való lemondást szimbolizálhatta.

A határmódosítás azonban nem csupán közigazgatási változásokat vont maga után – még pusztán a területi változások tükrében sem. A trianoni döntés a szlovénok lakta Vendvidéket éppúgy érintette, mint a magyar néprajzi tájegységeket, az Őrséget, a Hetést és a Göcsejt. Mind a mai napig vita tárgyát képezi, hogy az egyes néprajzi határok pontosan hol húzódnak⁷ – amely vitákat a határok kontúrталansága miatt szinte lehetetlen egzakt módon lezárni –, annyi viszont biztosan állítható, hogy az említett tájak mindegyikéhez tartoznak települések a jelenlegi határ mindkét oldalán. A Vendvidék vizsgálata nem tartozik szorosan a tanulmányhoz, hiszen – mint neve is mutatja – vendek, azaz szlovénok által lakott területről van szó, de annyit mindenképp illik megemlíteni, hogy a trianoni határ ezt a tájegységet is kettévágja.

A fentebb említett nemzeti és regionális identitásoknál jóval mélyebb gyökerrű az etnográfiai jellegű kötődés, hiszen hagyományokat, s így a nyelvet is ápoló élő közösségeket ezek – a történelmi korszakokon átívelő – egységek alkottak. Az önmeghatározásnak azonban e formája sem megrendíthetetlen, kivált, ha egy országhatár szeli ketté az adott néprajzi tájegységet. Az Őrség esetében a falvak többsége, valamint a központi település, Óriszentpéter Magyarország része maradt. Hetést nagyjából megfelelte a trianoni határ – központi településről itt nem beszélhetünk.⁸ Göcsej nagyobb kiterjedésű néprajzi táj, melynek csak egy kisebb része került Szlovéniához. Göcsej – Hetéshez hasonlóan, de attól nagyobb területen elterülő – konkrét központ nélküli régió.

FÖLDREFORM

A világháború a harcoló felek hátorszárait is kivérezte, így nem meglepő, hogy több országban is kulcskérdéssé vált a földreform, a földosztás. Az Osztrák–Magyar Monarchia romjain létrejött új államok között a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság már 1919. január 6-án hozzálátott a nagybirtokrendszer módosításához, a földterületek újrafelosztásához.⁹ Az állam és az állampolgárok számbeli többségének egyértelműen és sürgetően közös célja volt, hogy nagyobb termelékenységet tudjon elérni az új birtokszerkezet által. A gazdasági intézkedéssorozatok mögött azonban etnikai felhangot is találunk, hiszen jugoszláv oldalról revansot kívántak venni a korábbi meghatározó nagybirtokosokkal szemben, akik akkor még jellemzően nem a délszláv köröket reprezentálták. Konkrétan Muravidék esetében az 1921-es összeírás 11 nagybirtokot említ, melyből 9 volt magyar tulajdonban (1-1 pedig német, illetve holland kézen).¹⁰ A nagybirtokok összterületének 40%-át az Esterházyak tulajdonolták, s jelentős részt tudhattak magukénak a Zichyek és a Szapáryak, a maguk 22%-os, illetve 20%-os részesedésével.¹¹ A nagybirtoki viszonyokon túl jellemző volt még a területre a törpebirtokosság magas aránya.¹²

A jugoszláv beolvasztó nemzetpolitikának még látványosabb eleme volt a földreformba ágyazott kolonizáció, és olyan járulékos eredmények, amelyek – többek között – az oktatáspolitikára is kihatottak.

Hogy mennyire fontos kérdés volt a földreform a világháború lezárását követő években, mi sem példázza jobban, mint hogy a nemzetgyűlési képviselő-választási kampányban is a földosztás volt a hívószó, miközben Muravidék autonómiájának különböző tervezeteit a közvélemény meglehetősen közömbösen fogadta – mind a magyarok, mind a szlovénok részéről. Az autonómiatervekkel szemben közömbös magyarok védelmében megjegyzendő, hogy a kampány, de még maga a választás (1921. november 28.)¹³ is a tényleges és végleges határmegállapítás (1922. november 10.)¹⁴ előtt zajlott le.

A földreform kezdetén ugyan a magyarlakta települések lakói is juthattak némi földhöz, azonban a magyarok földhöz jutását már az első szakaszban is igencsak akadályozták. A nyílt, magyarelles fellépés még váratott magára, hiszen a határmegállapítási folyamat lezártaig a szlovén (jugoszláv) hatóságok óvatosságra intették önmagukat. Ekkor még csupán azt az elvet követték, hogy „*igazságos intézkedésekkel és jó iskolával gyorsan a délszláv állam mellé lehet állítani [a magyarokat]*”¹⁵

A szlovén beolvasztási törekvések jelentős állomását hozta a ljubljana-i Földigazgatóság Lendva-vidéki látogatása az Esterházy-birtokon. A kiküldetés eredményének feldolgozása bizottsági keretek között történt meg 1921. március 20. és 24. között, titkos beszámoló formájában (hiszen még mindig nem történt meg a végleges határmegállapítás), melynek végére egy hat pontból álló cselekvésrend került.¹⁶

1. El kell űzni a magyar nagybirtokosokat és azok tisztviselőit, amennyiben azok magyar érzelműek; a többit hatástalanná kell tenni.
2. El kell a vidékről helyezni azokat a papokat, akik nem a jugoszláv nemzeti eszme támogatói, és helyettesíteni kell őket újakkal, akik tapasztaltak és nemzeti érzelműek. A plébániákat el kell szakítani a szombathelyi püspökségtől.
3. Öntudatos jugoszláv elemeket kell a vidékre betelepíteni, belőlük településrészeket, közösségeket kellene létesíteni.
4. Jó iskolára és jó tanítókra van szükség, akik fokozatosan meghonosítják a szlovén nyelvet, és ezáltal megszüntetik a magyar nemesek befolyását.
5. A muravidéki magyar kereskedőket szigorúan ellenőrizni kell, a máshonnan származó magyarokat viszont el kell űzni.
6. Előnyben kell részesíteni (protezsálni kell) a tudatos jugoszláv nemzeti elemeket.

Még mindig a burkolt magyarellenességet élték a muravidékiek, de már előfordultak esetek, amikor magyar földigénylők kérelmét utasította el, valamint már élő bérleti jogot vont vissza a muraszombati Agrárhivatal, azzal az indokkal, hogy a nem szerb, horvát vagy szlovén nemzetiségű polgárok érdektelenek a földosztásban.¹⁷ Az „érdektelenség” oka az volt, hogy az érintett földigénylő családok sorköteles tagjai Magyarországra szöktek a kötelező sorkatonai szolgálat elől. Az Agrárhivatal szemében nem volt enyhítő körülmény, ha az érintett családtag visszatért Szlovéniába (a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba), s felvette a katonai szolgálatot.

A nyílt kirekesztés 1923. október 4-i dátummal vette kezdetét, a maribori Körzeti Agrárhivatal rendelkezésével: a muravidéki magyarok jogtalanná váltak földbérletre. A rendelet arról is szólt, hogy az addig magyarok (illetve más, nem jugoszláv nemzetiségek) által bérelt földterületek bérleti joga 1924. október 1-jén megszűnik.¹⁸ A kirekesztett magyarok tiltakozó levelekkel, fellebbezésekkel igyekeztek a szlovén hatóságokat engedményekre bírni – eredménytelenül. Egy ilyen tiltakozást¹⁹ a ljubljanoi Agrárigazgatóság – a menetrendszerű elutasításon túl – azzal is kiegészítette, hogy „*a nem szláv nemzetiségűeknek egyáltalán semmilyen joguk nincs a földreformból származó földeket illetően*”.²⁰ A tiltakozások fokról fokra haladva eljutottak a belgrádi illetékes minisztériumba, de itt, a legfelső fórumon is elutasítás lett a sorsa a beadványoknak.

A szlovén politika beolvasztó törekvéseinek első gyümölcssei beértek: az új impérium alá kényszerült, nyomorban élő magyarok körében, hogy földhöz jussanak,²¹ gyakorlattá vált a szlovén származás kétségbeesett bizonygatása. Jellemző volt, hogy a családban a feleség szlovén eredetét jelölték meg, de ez a hatóságok előtt nem volt érv. Sőt, a földbérlethez jutáshoz még az sem volt elegendő, ha mindkét házastárs, s ezáltal az egész család szlovén volt, ha a család magyar faluban élt. Az elutasításhoz elegendő volt az a vélt vagy valós helyzet, hogy a családban magyarul beszélnek.

KOLONIZÁCIÓ

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban a földosztás kéz a kézben járt a betelepítésekkel, s ez alól Muravidék sem mentesült. Kitekintésként érdemes itt megemlíteni, hogy a földosztás általi betelepítések során érezte először igazán a muravidéki szlovénység is, hogy a hatalom szemében ők a szlovén–magyar határ felől nézve ugyan szlovénok,²² Ljubljánából nézve azonban csak „vendek”²³.²⁴ Az alsóbbrendűség keserű érzését így Muravidék magyar közösségei mellett a szlovén települések lakóinak is meg kellett tapasztalnia.

A szlovén kolonizációs politika lényegi eleme volt a szlovén tengeremlékről érkező menekültek²⁵ egykori magyar területekre telepítése. Hogy ezt a magyarokon túl a helyi szlovén közösségek is sérelmezték, az kiderül – többek között – a korszak és a térség meghatározó klerikális és egyben politikai személyének, Klekl Józsefnek (Jožef Klekl) a hatóságokkal folytatott levelezéseiből is. Klekl – még ha túlzó számadatokkal is – utalt arra, hogy épp a megélhetést biztosító, megművelhető földterület hiánya miatt hagyták el sokan Muravidéket, így a betelepítések még inkább rontanak a helyiek életminőségén.²⁶

A betelepítések földreformhoz kapcsolódó erőteljes szála minden kétséget kizáróan a magyar határ mentén lévő, magyar nemzetiségű falvak láncolatának²⁷ megszakítása, valamint egy-egy település etnikai homogenitásának fellazítása volt.

Az első telepesek 1921. május 31-én érkeztek meg Muravidékre,²⁸ nem meglepő módon a lendvai kiszögellésbe. Göncz László szlovén levéltári munkájának köszönhetően ismert Mate Gregorovič, a muraszombati Körzeti Agrárhivatal vezetőjének álláspontja a kolonizációt illetően: „*hogy azonban a magyar községek folyamatosságát egymás közt és Magyarországgal egyaránt megszakítsuk, és a terepet a szlovénítésre előkészítsük, a meglévő falvak közé 2-3 tiszta szlovén települést kell létrehozni. Ebből a célból az itteni agrárhivatal úgy tervezte, hogy egy településsel elzárjuk a vidéket keleten a Mura mentén, egy másikkal viszont északon Rédics felé, a vasútvonal mentén (Alsólendva–Rédics). Így két-három nemzedék után Alsólendva, a magyar erőd, a miénk lehet. Ezt a tervemet mindenki, aki e kérdésben érintett, támogatja.*”²⁹

A több hullámban végrehajtott kolonizáció eredménye az 1. táblázatban látható.³⁰

Telepek	Telepes családok száma	Telepesek (családtagok) száma
Petesházi major	42	240
Benice ³¹	32	161
Hídvégi kolónia	73	~380
Pincei kolónia	50	236
Gyertyánosi kolónia	38	243
Kámaházi-Zsitkóci kolónia	21	101
Hosszúfalu-Dušanovec kolónia	12	55
Összesen	268	~1416

1. táblázat: Betelepített családok száma, valamint a családtagok összlétszáma a két világháború között Muravidék magyarlakta területének vonatkozásában³²

A szám adatok némi eltérést mutatnak Kovács Attila kimutatásában (254 családról, illetve 1305 összlétszámról számol be), mely eltérés – a témát illetően – nem jelentős. Kijelenthető, hogy a kolonizáció jelentős mértékben rajzolta át Muravidék etnikai térképét. A szlovén asszimilációs tervek sikeresek voltak az egybefüggő magyar terület feltörésében.

A földreformra, illetve a kolonizációra adott válaszok közül a fentebb említett „önszlovénosítás” az esetek többségében nem hozta meg a – gazdasági értelemben – kívánt eredményt, ezért a több történelmi korszakon is átívelő, Amerikába történő

kivándorlás az 1920-as, 1930-as években is elérte Muravidéket. A magyarság nemzeti identitásának gyengülése ezzel nem ért véget. A betelepítési folyamatok egy másik ága volt ugyanis a hivatalnokok, tanítók és klerikálisok leváltása. Szlovénia a hatalmváltást nem tudta belső emberi erőforrásokból megoldani, szükség volt egyéb szlovén területekről érkező vezetőkre, hivatalnokokra. Ez okkal váltott ki ellenérzést az őslakos muravidéki szlovénok körében is (tehát nem pusztán a magyarság szemében). Nem hivatalosan ugyan, de az időszakban létrejött egy viszonyulási sor, amelynek élén a nem muravidéki szlovénok álltak (tágabb értelmezési keretben tárgyalva pedig első helyen a jugoszláv „nemzet”), őket követték a muravidéki szlovénok általánosságban. A következő, lefelé vezető lépcsőfokon már a hatalom szemében megbízhatatlannak titulált, magyar érzelmű szlovénok foglaltak helyet. A szlovén terminológiában csak dehonesztálón *madžaronnak* hívott személyek önmagukat szlovénként definiálták, míg a Mura túloldalán élő szlovénokra mint szlávokra hivatkoztak.³³ Itt megjegyzendő, hogy a Mura túloldalán a Muravidék egy roppant felszínesen ismert régió volt, így gyakorta előfordult, hogy (szándékosan vagy véletlenül) a magyarokat *madžaronnak* titulálták, ahogyan azt Göncz László is említi a *Jutro* című ljubljanei lapra hivatkozva.³⁴ A magyar érzelmű szlovénok ellenében érzett megvetés forrása sok esetben az irigység volt, hiszen a betöltött társadalmi szerepük, pozíciójuk és megbecsültségük Muravidéken a jövevények által áhított volt. A szocializációs folyamatok tükrében nem meglepő, hogy a két világháború között az úgynevezett *madžaronok* a magyar kultúra, illetve konkrétan Magyarország felé orientálódtak, de ennek a meghatározottságnak létezett egy másik vetülete is. A hivatalnoki feladatokat az impériumváltás előtt ugyanis a magyarok mellett ők is ellátták, a polgársághoz tartozó vagyonosabb, tekintélyesebb réteg, kereskedők, jogászok is jelen voltak Muravidék szlovén lakosságának körében.³⁵ A „ranglétra” legalján természetesen és sajnálatosan a magyarok álltak.

AZ OKTATÁS, MINT AZ ASSZIMILÁCIÓ KITELJESEDÉSE

Az új hatalomnak a szlovén oktatási rendszerhez illeszkedő taneszközök, tantermek hiánya³⁶ mellett szembesülnie kellett a pedagógushiánnyal is. Kitétel volt ugyanis, hogy tanító csak szlovén, de legalábbis szlovénul beszélő jugoszláv állampolgár lehet. A magyar-ságukat felvállaló, a szlovén beolvasztásnak ellenállni kívánó tanítókat menesztették.

A magyar szülők ellenállását nehezebben tudta megtörni a szlovén hatalom, az első években sok esetben nem is voltak hajlandóak iskolába járattatni gyermekeiket, bíztak a Határmegállapító Bizottság számukra kedvező döntésében. A térségben a központi szerepet Alsólendvától fokozatosan átvevő Muraszombatban viszont már nem volt magyar nyelvű oktatás az újonnan alapított gimnáziumban. Elmondható, hogy

Muravidék két világháború közötti oktatási stratégiája – a magyar nyelv kivezetése, illetve az oktatás elszlovénosítása tekintetében – az alábbi sorrendiséget követte:³⁷

1. Szlovén alaptagozatok felállítása.
2. Párhuzamos magyar osztályok/tagozatok bevezetése.
3. A magyar nyelvű oktatás teljes felszámolása.

Első ránézésre azt gondolhatnánk, hogy hiába az asszimiláló stratégia, ha a magyar szülők magyar iskolába íratják a gyermekeiket. A szlovén (ill. jugoszláv) hatalom azonban semmit sem bízott a véletlenre, de még csak az esetleges ideológiai átnevelés erejére sem. Eleinte pusztán csak a befolyásos körök sugalmazásaként került napirendre a nemzetiségi alapú beíratás. A megszorításokban és kirekesztésekben egymásra licitáló rendeletekalkotások csúcspontját az 1940. május 15-i minisztériumi utasítás jelentette, amely a nemzetiségi gyerekek iskolai beíratásáról rendelkezett. A szülők nemzetiségi hovatartozása alapján az adott iskola igazgatója döntött a beíratásról.³⁸ Ezen a ponton már hivatalosan, úgymond „papíron” is összeért a földreform és az oktatásügy asszimilációs politikája. A földbérlési jogok reményében ugyanis – mint fentebb említésre került – sokan nyilatkoztak úgy, hogy szlovén nemzetiségűek.

A bő két évtizednyi elnyomás eredményét az alábbi, 2. táblázat is jól szemlélteti.

Település	Magyar	Jugoszláv	Összesen
Csente	48	89	137
Dobronak	4	274	278
Hosszúfalu	16	239	255
Völgyifalu	75	6	81
Domonkosfa	26	73	99
Gyertyános	53	69	122
Göntérháza	57	6	63
Felsőlakos	56	108	164
Hodos	57	22	79
Kapca	33	126	159
Szentlászló	0	40	40
Összesen	425	1052	1477

2. táblázat: Az 1940/1941-es tanév beiratkozási létszámadati nemzetiségi megoszlás tekintetében Muravidék magyar településeinek iskoláiban, ahol még volt magyar tagozat

A BEOLVASZTÓ POLITIKA LÁTLELETE, A NÉPSZÁMLÁLÁSOK

A Muravidéket is érintő magyar népszámlálásra a tárgyalt időszakunk előtt, 1910-ben került sor, illetve a visszacsatolás évében, 1941-ben. Ezen összeírások egybevétele a köztes szlovén statisztikai adatokkal a magyarság lélekszámának vizsgálata tekintetében erőteljesen véleményes, hiszen az adott hatalom önmaga felé torzító hatásától nem lehet eltekinteni.

A jugoszláv hatóságok a két világháború között két népszámlálást tartottak. Az elsőre 1921. január 31-én került sor, ahol 14 897 fő magyar anyanyelvű állampolgárt írtak össze.⁴⁰ A második, 1931. március 31-i népszámlálás drasztikus csökkenést eredményezett: a statisztikai adatok szerint mindössze 7607 személy vallotta magát magyar anyanyelvűnek.⁴¹ (A népszámlálások a nemzetiségre nem kérdeztek rá.) Olyan történelmi folyamatoknál, mint a kényszerű határmódosítással és közigazgatási változásokkal is együtt járó impériumváltás, várható, hogy a kisebbségi létbe került nemzetiségek beolvadása megkezdődik, ám a tíz év alatt bekövetkező közel 50%-os lélekszámcsökkenés semmi esetre sem a természetes folyamatok része (még akkor sem, ha az elvándorlást, mint tényezőt is beleszámoljuk). A következetes asszimiláló politika következménye volt, hogy Muravidéken a magyarság tíz év alatt a felére apadt. Ténylegesen ugyan jóval többen lehettek magyar nemzetiségűek, mint azt az 1931-es statisztikai adatok az anyanyelv vonatkozásában kimutatták, ám Trianon után a délszláv hatalom kíméletlenül és sikeresen látott hozzá a magyar megmaradás záloga, a magyar nyelvű oktatás lerombolásához.

JEGYZETEK

- ¹ A két világháború között a délszláv állam megnevezése többször változott, ami jelen tanulmányban nem mérvadó, így a bevett gyakorlat szerint a „jugoszláv” kifejezést használom, ha a tárgyalt időszakban a délszláv állam állampolgárait, hatóságait, egységeit stb. említem. Egyéb, konkrét esetben a tagállami szint határozza meg a használt kifejezést (szerb, horvát, szlovén).
- ² Ma Muravidék Szlovénia egy történelmi régiója, a Pomurska statisztikai régió része. Határai egyértelműek: a Mura folyótól balra eső szlovéniai területek. A szlovén terminológiában a Murántúl (Prekmurje) kifejezés ismert, ami földrajzi szempontból kézenfekvő. Megjegyzendő, hogy maga Muravidék nem fedi teljesen egészében a Szlovéniához csatolt egykori magyarországi területeket, ugyanis szlovén fennhatóság alá került néhány muraközi település is (Räckanizsa és vonzáskörzete), ám e településeknek magyar anyanyelvű lakossága is csupán néhány főt tett ki. Lásd: Magyar statisztikai közlemények. A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. Budapest, 1912. 82–83.
- ³ Tallián Ferenc: *Vas vármegye térképe*. Budapest, 1929; Czákó István: *Zala vármegye térképe*. Budapest, 1921.
- ⁴ Göncz László: *A muravidéki magyarság 1918–1941*. (doktori értekezés). Lendva, 2000 (a továbbiakban: Göncz 2000). 43.
- ⁵ Göncz 2000. 56.
- ⁶ Göncz 2000. 65.
- ⁷ Bazsika Enikő – Gyuricza László: *Néprajzi tájak „vándorlása” a magyarországi térképeken*. Földrajzi közlemények, 132. évf. (2008) 261.
- ⁸ Dobronak, illetve Lendva nem tartoznak a szorosan vett Hetéshez.

- ⁹ Kovács Attila – Tátrai Ágnes: *Magyarok a Muravidéken 1918–1945. Kronológia*. Lendva, 2013 (a továbbiakban: Kovács–Tátrai 2013). 12.
- ¹⁰ Kovács Attila: *Földreform és kolonizáció a Lendva-vidéken a két világháború között*. Korall 18. sz. 2004 (a továbbiakban: Kovács 2004). 6.
- ¹¹ A számítás alapját Miroslav Kokolj: *Prekmurski Slovenci 1919–1941*. című művének adatai képezik, amelyekre Göncz László hivatkozik közvetve. Lásd: Göncz 2000. 169.
- ¹² Kovács 2004. 8.
- ¹³ Kovács–Tátrai 2013. 27.
- ¹⁴ Kovács–Tátrai 2013. 36.
- ¹⁵ Az idézett mondat a ljubljana-i Földigazgatóság 1921. márciusi keltezésű levelében olvasható, amit a földreformért felelős belgrádi minisztériumhoz intézett. Lásd: Göncz 2000. 157.
- ¹⁶ Göncz 2000. 159.
- ¹⁷ 1921. szeptember 5-i miniszteri rendeletre hivatkozva. Lásd: Göncz 2000 163.
- ¹⁸ Azt megelőző nap járt le ugyanis az 1921. október 1-jén életbe lépett nagybirtokok négyéves bérbeadásáról szóló rendelet. Lásd: Kovács 2004. 11.
- ¹⁹ Alsólendváról és vonzáskörzetéből, valamint Hetésből összesen 17 magyar falu fellebbezett. Lásd: Göncz 2000. 164.
- ²⁰ Göncz 2000. 165.
- ²¹ A Monarchia idején a muravidéki embernek (úgy a magyarnak, mint a szlovénnak) lényeges megélhetési forrása volt a mezőgazdasági idénymunka, amire jellemzően Somogy, illetve Baranya vármegyékben adódott lehetőség. A határozással viszont új, kedvezőtlen helyzet állt elő, s idő kellett a Jugoszlávián belüli új lehetőségek (Bácska, Bánság, Szlavónia, Baranya [horvát megye]) megtalálására.
- ²² Göncz 2000. 9.
- ²³ A vendnek, mint önálló népcsoportnak a szlovén álláspont szerint Muravidék elcsatolásakor sem volt létjogosultsága, egyfajta dehonosztációként értékelték a magyar nyelvű „vend” megnevezést. Adott esetben viszont épp a központi hatalom különböztette meg a muravidéki szlovénokat negatív előjellel.
- ²⁴ Szilágyi Imre: *Déli szomszédaink és az I. világháború végének századik évfordulója, a területi gyarapodás megünneplése*. Regio, 27 évf. (2019) 3. sz. 300.
- ²⁵ A két világháború között Szlovéniának nem volt tengeri kijárata. A tengerparti területeket Olaszország birtokolta.
- ²⁶ Göncz 2000. 160.
- ²⁷ A Trianon előtt időszakban egyetlen falu törte meg ezt a láncolatot: Kebele.
- ²⁸ Kovács–Tátrai 2013. 29.
- ²⁹ Göncz 2000. 162.
- ³⁰ Göncz László adatolása alapján. Lásd: Göncz 2000. 179.
- ³¹ Benicét (szlovénul Benica) új, önálló faluként hozták létre a telepések számára.
- ³² Göncz László a Hídvégi kolónia esetében csak a betelepített családok számát említi. A családtagok összlétszáma becsült eredmény a betelepített családok átlagos lélekszáma alapján.
- ³³ Göncz 2000. 13.
- ³⁴ Göncz 2000. 105.
- ³⁵ Göncz László hivatkozik Miroslav Kokolj szlovén történészre (Lásd: Göncz 2000. 13.), aki Göncz szerint egyoldalúan (de nem teljesen szembe helyezkedve a valósággal) mutatja be a muravidéki helyzetet. Tehát, ha túlzás is azt feltételezni, hogy Trianon előtt minden kulcspozíció a madžaronok (illetve a magyarok) kezében volt, az tény, hogy meghatározóan jelen voltak.
- ³⁶ Előbb magyar részről a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének alakulatai, majd a jugoszláv hadsereg megszálló egységei is rongálásokat vittek végbe. Lásd: Göncz 2000. 13.
- ³⁷ Göncz 2000. 195.
- ³⁸ Kovács–Tátrai 2013. 83.
- ³⁹ Mind a 40 tanuló magyar nemzetiségű volt, de mindegyikőjüket jugoszlávnak írtatták a szülők. Lásd: Göncz 2000. 193.
- ⁴⁰ Kovács–Tátrai 2013. 27.
- ⁴¹ Kovács–Tátrai 2013. 61.

EGY HELY, KÉT KÜLÖNÁLLÓ TÖRTÉNELEM

Elek története az őskortól a németek betelepítéséig

NAGY ANGELIKA

ABSTRACT

This study is the first one of a greater work giving an introduction on the history of Elek. The settlement lying at the south-eastern border of Hungary was an inhabited area already in prehistoric and ancient times, owing to its natural assets such as rivers and arable croplands. The first written mention dates back to 1232, however, the settlement's history in the 13–14th century has been unknown so far. Though from 1404 data can be found in relation to Elek in twenty-seven charters, these are not sufficient enough to draw up a comprehensive history of the settlement. In the Middle Ages, Elek was a villeinage owned by squires but it did not become a manorial centre, and until 1560, it did not either become part of a manorial estate. The population almost exclusively consisted of Hungarians. The continuity of the medieval society was interrupted in the sixteenth century: indigenous inhabitants either fled away or perished under the Turkish occupation. In 1724, landowner baron János György Harruckern invited German settlers from Franconia to the depopulated lands. In 1854 it was mentioned as a market-town, and as long as to the First World War the settlement had gone through an ongoing development.

The medieval and modern history of the settlement can only be linked by the topographical identity and the name, since from ethnical point of view, the medieval Elek is incomparable to the 'new', today's town, which was established after the resettlement. The county's largest German ethnic community had lived here until the Second World War.

The study gives an overview on the history of the settlement dating from the beginnings to 1800. In its historic introduction, on the one hand, it relies on the available archaeological data from the prehistoric era to the end of the late Middle Ages, on the other hand, it uses facts acquired from written sources and looks at their relationship from the thirteenth century on. Nevertheless, it does not embrace demographic, societal, religious facts and events.

BEVEZETÉS

Elek település Magyarország délkeleti határa mentén, a dél-alföldi régióban, Békés megyében, a Gyulai járásban található, a Körös–Maros közének középtáján. Szomszédos települései: északon Gyula (12 km), nyugaton Kétegyháza (6 km), délen Lőkösháza (12 km), délnyugaton Nagykomarás (14 km). Az őskorban és az ókorban már lakott terület volt, ami természeti adottságainak (folyóvizek, jó termőföld) köszönhető. Írásos emlékek 1232-ben említik először, de XIII–XIV. századi története ismeretlen. 1404-től több királyi oklevélben (jelenleg 27 oklevél-szöveg ismert) találhatunk adatokat Elekkel kapcsolatban, de ezek összefüggő településtörténet megalkotására nem alkalmasak. A középkorban nemesek által birtokolt jobbágyfalu volt, nem vált uradalmi központtá, és 1560-ig uradalmi birodalom része sem lett. Lakossága szinte egészében magyarokból állt. A középkori társadalom folytonossága a XVI. században megszakadt: az őslakosság a török hódoltság alatt elmenekült vagy elpusztult. 1724-ben az elnéptelenedett területre Frankofóniából német telepesek érkeztek. Az első világháborúig a település újra fejlődésnek indult, 1854-ben mezővárosként említik. Fejlődésében az első töréspontot a trianoni szerződés értelmében elvesztett területek, ezzel párhuzamosan a jelentős mértékű piacvesztés jelentette. A második töréspont az 1946-ban lezajlott magyarországi németek kitelepítése volt: ekkor Elek településről mintegy 5000 főt vittek kényszermunkára a Szovjetunióba vagy üztek Németországba. A kiűzetés után a lakosság számának csökkenése és összetételének átrendeződése, valamint a társadalmi és gazdasági folyamatok átalakulása miatt a térségben korábban meghatározó szerepét nem tudta visszanyerni. 1970-ben nagyközséggé nyilvánították, városi rangot 1996-ban kapott.

A település középkori és újkori történetét csak a topográfiai azonosság és a település neve kapcsolja össze, etnikai szempontból a középkori és az újratelepítés után létrejött „új” (mai) Elek nem kapcsolható össze. A második világháborúig a megye legnagyobb lélekszámú német nemzetiségű közössége élt itt.

Jelen tanulmány egy Elek történetét bemutató többrészes munka első része, amelyben a kezdetektől az 1700-as évek végéig vázoljuk fel a település történetét. Az őskortól a késő középkori időszak történeti bemutatásánál a rendelkezésre álló

régészeti adatok, a XIII. századtól pedig az írásbeli forrásokból nyert adatok tényeit, összefüggéseit használjuk. Nem térek ki a demográfiai, a társadalmi és a vallási tényezők, események bemutatására.

RÉGÉSZETI EMLÉKEK ELEK HATÁRÁBAN (ŐSKOR – KÉSŐ KÖZÉPKOR)

Régészeti feltárások bizonyítják, hogy a Körösök völgye már az őskorban sűrűn lakott terület volt. Ezzel szemben a völgytől délre fekvő területek természetes vizekben (folyókban, vízfolyásokban) szegényebbek voltak, ezért kevésbé voltak alkalmasak arra, hogy a különböző népcsoportok jelentős számban megtelepedjenek. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy szórványosan ne jelentek volna meg különböző népcsoportok. A térségben – Elek területét is beleértve – a neolitikumból ez idáig még nem ismerünk leleteket.

Az i. e. V. évezred közepétől az eddigi kutatások szerint az Alföld területén – feltehetően a klimatikus változások miatt – a késő neolitikus telepeket elhagyják lakóik. Ezzel párhuzamosan a gazdálkodásban is változás figyelhető meg: a földművelés helyett az állattartásra, azon belül is a marhatenyésztésre kerül a fő hangsúly. *„A pásztorkodásra áttérő közösségek – életmódjukból fakadóan – jobbra kisebb, egyrétegű településeket hoznak létre. Mindezen folyamatokat a régészeti kutatás klimatikus okokra, az éghajlat fokozatos felmelegedésére vezeti vissza, de minden bizonnyal egyéb tényezők, így a társadalmi szerkezetben történt változások is fontos szerepet játszhattak. A klasszikus régészeti felosztásban innen számítjuk a fémkorszakokat, első nagy fázisaként a rézkor kezdetét.”*¹

Elek legkorábbi régészeti adatai a késői rézorból származnak. Elek Terézváros részén egy magas nyakú tejesköcsög formájú edény került elő, ami az ún. bodrogkeresztúri kultúra leletei közé sorolható. A Tiszántúlon nagy számban található ún. kurgánokat vagy kunhalmokat, amelyek a keleti sztyeppékről származó csoportokhoz köthetőek, akik a középső rézkor végétől a kora bronzkor kezdetéig áramoltak az alföldi területre. A mesterséges földhalmok temetkezéseket rejtenek, amit a magyarországi kutatás gödörsíros kultúráként említ. Eleken kunhalmok feltárására (ásatásra) nem került sor, de legalább hét, valószínűleg rézkori halmot jegyez a szakirodalom. Elek legmagasabb kunhalma az ún. Papi-domb, amely a település Kétegyháza felőli részén található. A bronzkor kezdetén (i.e. 2700–2500) keleti és déli irányból meginduló vándorlások következtében a Kárpát-medencébe új, más gazdasági és kulturális jellegzetességekkel bíró népek települtek. (A kora bronzkori időszakokról Békés megye területén kevés adatot találtak.) Elek határából a legkorábbi adat (feltehetően) a kora bronzkorból a Kispéli határrészből származik, ahol egy bronzkori temetőt azonosítottak. A település középső bronzkori és a bronzkor végi történetére utaló adatokkal nem találkozhatunk a szakirodalomban.²

Az i. e. IX. század végén új, már vastárgyakat használó keleti nép jelenik meg az Alföldön. Az i. e. VII–VI. század fordulóján (a vaskor első szakaszának végén)

a szkíták kiterjesztik befolyási övezetüket a Kárpát-medence keleti felére, majd az i. e. VI. század közepétől elindul nagyobb arányú betelepülésük az orosz-ukrán sztyeppékről. A mai Elektől délnyugatra egy fejjel délnek fekvő csontvázat, a kéz mellett kardot, a lábak között tört, a fej mellett három darab háromágú nyílcsúcsot találtak. A leletet az 1900-as évek elején Kovács Sebestyén Miklós földterületén tárták fel, és az akkori főesperes, országgyűlési képviselő, dr. Reibel Mihály tulajdonában volt. Az i. e. IV. század második felében a nyugat felől érkező kelták meghódítják az Alföld területét, major jellegű telepeket létesítve a régió déli részén. Bizonytalan keltezésű, de a kelta időszakhoz köthető leletek alapján valószínűsíthető, hogy Eleken kisebb, szegényes településnyomok feltárására sor kerülhet. 1998-ban és 2000-ben a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum munkatársai őskori szállások nyomait találták Elek Gyula felőli határában.³

Az i. sz. II. század elején az Alföld északi részén és részben a Duna–Tisza közén élő, dél-oroszországi, sztyepei eredetű szarmata nép jazig törzse elfoglalja a Tiszántúlt. Az elkövetkező évszázadokban a források hol a Római Birodalommal kereskedő, szövetségi viszonyban álló, hol a birodalommal hadban álló népként említik. A régészeti leletek is igazolják a jelentős szarmata jelenlétet a térségben, egész Békés megye területén nagymértékben megnő a lelőhelyek száma, amelynek megfelelően Elek határában is több a szarmata korra vonatkozó adat, lelet került elő. *„A II. század utolsó negyedében megélnékülő szarmata-római kereskedelmi forgalom emléke lehet az a 47 darabból álló éremlelet, amelyet 1940 körül találtak Elek, ma már pontosabban meg nem határozható részén. A lelet legkorábbi darabját Vespasianus császár (69-79) idején, a legkésőbbit Julianus uralkodása alatt verték (193).”*⁴ A 47 darabból kilenc ezüstdénárt őriz a Magyar Nemzeti Múzeum, a többi érem sorsáról nem rendelkezünk információval. Kovács Sebestyén Miklós földterületén egy szarmata sírt is feltártak, amelyből bronzfibula és krétagyöngyök is előkerültek. A leletek dr. Reibel Mihály tulajdonában voltak. 1971-ben Elek belterületén vízvezetékásás közben szarmata kori sírt találtak, 1975-ben a település nyugati külterületén, Erdősi János tanyája közelében településre utaló edénytöredékeket, valamint az 1998-as, 2000-es terepbejáráskor a Munkácsy Mihály Múzeum munkatársai szarmata kori településnyomokat rögzítettek.⁵

A IV. század végén, illetve a V. század elején a kelet felől érkező hunok leigázták a térségben élő szarmatákat, de jelenlétük alávetett népként igazolható: *„... az eleki sporttelep és a román határ között húzódó magasabb és a község felőli párhuzamos alacsonyabb földhátan, homoktermelés alkalmával már számos sírt találtak, főként Niedermayer földjén. Az innen kikerült sírleletek közt képviselve van: a hun, gepida, kora-avar, griffes-indás avar, honfoglalás vagy Árpád-kor.”*⁶ A hun korszakban jelentős mértékű germán betelepülés nem igazolható a Maros–Körös-köz területén. Attila halála után, a hunok fennhatóságának megszűnésével a Tiszántúl déli része

a gepidák uralma alá kerül. Feltehetően ehhez az időszakhoz köthető a sporttelep és az országhatár közötti területen homokkitermelés közben talált sírok egy része.⁷

Az 1900-as évek elején feltárt és dr. Reibel Mihály tulajdonában jegyzett szkíta, szarmata és gepida leletekről jelen tanulmány írásakor nem rendelkezünk adatokkal. A kutatás további tárgyát képezi az eleki Sarlós Boldogasszony Plébánia irattárában és a *Historia Domusban* az ásátásokra és leletekre vonatkozó adatok feltárása. A gepida uralomnak 567-ben a kelet felől betörő avarok vetnek véget, akik az egész Kárpát-medencét elfoglalták. Az avar korszakból Elek vonatkozásában néhány bizonytalan adat ismert: az Ottlakai szőlők dűlőben kora és késő avar kori sírokat találtak. Az avar fejedelemség végső összeomlása a IX. század elejére datálható. A régészeti kutatások arra engednek következtetni, hogy az avar–frank–bolgár háborúskodások és az avar birodalom összeomlása után megmaradt avar csoportok a térségben tovább éltek, de komolyabb betelepülés a magyarok megjelenéséig nem történt az Alföldre. A honfoglalást követően a X. századtól a mai Elek határa lakott volt. Ezt bizonyítja, hogy a téglagyár területén részben feltárt temetőbe a XI. században is temettek. A téglagyár területén 1951-ben embercsontokra bukkantak a munkások. A temető feltárt része észak–déli irányú és mintegy 1,5 méter magas kiemelkedésen feküdt. A feltárt sírok és leletek alapján megállapítható, hogy a feltárt temető egy magyar köznépi temető része volt, ahova a kora Árpád-korban egy közeli település lakói temetkeztek.⁸

Bár kevés régészeti adat van Elek további Árpád-kori történetére, egy fontos leletet érdemes megemlíteni: Elektől Gyula irányában a Szent Benedek-dűlőben vélhetően Árpád-kori templomot és temetőt sikerült azonosítani. Elek Lökösháza felőli határában hajkarikákat, III. Béla-féle pénzt, csont övdíszot találtak. A terepbejárás során a lelőhelyek regisztrálásakor a Munkácsy Mihály Múzeum munkatársai kis, tanya jellegű településnyomokat is találtak, ami arra enged következtetni, hogy nagyobb, szórt szerkezetű Árpád-kori település lehetett a mai Elek területén. Az írásos emlékek szerint az Árpád-korban és a késő középkorban a mai eleki határban három falu is létezhetett, de ezt régészeti feltárások nem támasztják alá.⁹

ELEK TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE AZ ÍRÁSOS EMLÉKEK ALAPJÁN (1225–1579)

Elek település nevére vonatkozóan több feltevést is olvashatunk a forrásokban. Az egyik szerint a magyar névadási szokás révén az Elek személynévből származik. Ezt a feltevést erősíti meg Márki Sándor Arad vármegye történetét bemutató monográfiájában: „*Bíborban született Konstantin szerint is a IX. század végén a magyarok megszállták a Tisza, Körös, Maros, Temes vidékét, s a Körös, Maros vidékén Elek, Jenő (Kis és Boros) stb. igen régi helységek, melyek mint nemzetség- és személynevek is szerepelnek krónikákban és oklevelekben.*”¹⁰ (Márki 1892:52.)

Másik feltevés szerint a település neve a Velek személynévből eredeztethető, amely név Anonymus *Gesta Hungarorum* című művében is szerepel, mely szerint Velek vezér fontos szerepet játszott Mén-Marót legyőzésében, ezért érdemei elismeréseként Árpádtól megkapta a zarándi ispánságot. Források alapján a XI. század elején a mai Békés megye északi részét Vata, míg déli részét Ajtony törzsfő nemzetsége birtokolta. A terület Ajtony leverése után Csanád nevét viselte. Miután az északi részek is behódoltak és Vata áttért a keresztény hitre, terjedni kezdett a latin rítusú kereszténység a vidéken. Szent István király uralkodása idején kialakul Csanád megye, melynek részét képezhette a későbbi Békés megye déli területe is. A XI–XII. században Csanád megyéből kiszakadt Arad megye. Zaránd megye kiszakadására a XIII. század első negyede előtt nincs adat. Békés megye másik része a XI. századtól létező Bihar megyéből vált ki a XIII. században. „Zaránd megye területe I. István király idejében még túlnyomórészt a királyi birtokhoz tartozhatott, a megye nyugati végében, a mai Gyula és Kunágota környéke zarándi várbirtok lehetett. A kora Árpád-kori Magyarország minden vármegyéjében elkülönült az udvari birtok a várbirtoktól, s a várszervezet sehol sem ölelte fel a királyi, királynői és hercegi udvari birtokokat. Ezek a legyőzött nemzetségek kisajátított birtoktestei lehettek.” Az írásos források szerint bizonyos, hogy Elek területe az Árpád-korban Zaránd megyéhez tartozott, Zaránd megye pedig a bihari dukátus része volt.¹¹

Királyi oklevélben 1225-ben bukkan fel először Velek neve: Bors ispán (II. András rokona) kérte, hogy javaiban erősítse meg az atyja, Domonkos bán által alapított Szűz Mária-hegyi ciszterci apátságot. A monostort Bors comes felesége is támogatta, aki Velek herceg lánya volt. Elek falut először 1232-ben egy királyi oklevélben említik. Az oklevél II. András és fia, IV. Béla királyfi között kialakult adománypolitikai feszültség okán készült: a királyfi 1228 és 1231 között több korábbi adományt feleslegesnek nyilvánított és a királyi hatalom számára visszavett. 1232-ben II. András megsemmisítette fia ítéleteit, és visszaadta azokat a földeket, amelyeket Béla elvett. Köztük volt több Zaránd megyei birtok, többek közt Krakó zarándi várföld is, amely határos volt Elekkel. A település XIII–XIV. századi története ismeretlen, írásos forrásokban nem találunk adatot. Elek középkorára vonatkozó 27 oklevél-szöveg alapján összefüggő falutörténetet nem lehet feltárni. Az írott források alapján megállapítható, hogy egyszerű nemesek által birtokolt jobbágyfalu volt, amelynek lakossága szinte teljes egészében magyar. Az 1472-ből és 1495-ből fennmaradt forrásokban, amelyek az eleki jobbágyok által vagy ellenkezőleg, az elekiek sérelmére elkövetett hatalmaskodásokról szólnak, olvashatóak eleki jobbágyok nevei: a 22, valamint 11 jobbágy nevéből következtethetünk a lakosok etnikai hovatartozására. A forrásokban olvasható nevek: Lowaz Balázs, Balog János, Ekés Tamás, Bothos Péter, Balkan Mihály, Thempes Miklós, Anthalfy László, Warga Gál, Bothos Tamás, Santha István, Wola Pál, Kewmiwes Ambrus, Babos Ferenc, Zaz Bertalan, Was Bálint, Thewrek Elek, Nagh Demeter, Racz János, Arda Mihály, Sypos Kelemen,

Wayda Ágoston, Zabo Tamás (1472); Seres Benedek, Zy Mihály, Balogh László és Kelemen, Ihaz Gergely, Thady Bertalan, Vajda Kelemen, Miskey Mihály, Zambo Bernát, Zewke Sebestyén, Fekete Barnabás (1495).¹²

Az 1526. évi mohácsi csata és azt követő török hódítás Elek történetében az 1600-as évek elejére történelmi fordulóponthoz vezetett. Kelet-Magyarországon az 1552. évi hadjárat döntő változásokat hozott: a Gyulától délre eső területek oszmán ellenőrzés alá kerültek. Létrehoztak egy új szandzsákot, melynek központja Arad lett. A hódítóktól való függőség 1566-ig, a gyulai végvár elestéig laza volt, az intézményrendszer nem tudott teljesen kiépülni, és az adóztatást sem tudták maradéktalanul megoldani. 1557-ben a törökök megszervezték közigazgatási rendszerüket a térségben. Eleket a temesvári vilajetbe, azon belül az aradi szandzsákba, azon belül pedig a zarándi nahijébe sorolták. A török közigazgatási rendszer felállítása után még néhány évig a vidék falvai, köztük Elek is, földesuraik birtokában maradtak. A hódoltság falvak jellegzetes sorsa volt a kettős adózás: az adókat egyrészt a magyar földesúrnak, másrészt a töröknek fizették. 1557-ben az aradi szandzsák adókimutatása alapján Eleken 22 házat (adófizetésre kötelezett családot) tartottak nyilván. A török veszély erősödésével a királynak határozott célja volt Gyula várának megerősítése, több fegyverrel való ellátása. Ehhez pénzügyi forrásokra volt szükség, így egyre több falunak, amely korábban nem tartozott a gyulai váruradalomhoz, elrendelték a várnak történő adófizetést. 1561-től Elek is a gyulai várkapitánynak fizetett adót. A gyulai várnak adózó falvakat tartalmazó összeírás szerint Eleken 25 jobbágytelket tartottak nyilván. Elek az 1560-as és 1570-es években – az adófizetői összeírások adatai alapján – az átlag feletti lakosságsszámmal rendelkezett: 1563-ban 400-450, 1567-ben 300-350, 1579-ben 350-400 lakosa lehetett. A török adóösszeírás szerint 1567-ben 45, 1579-ben 55 házat tartottak nyilván. Annak ellenére, hogy a falu török közigazgatási és katonai központ közelében helyezkedett el, az 1566-os veszteséget kiheverve, 1579-ig nem indult hanyatlásnak. A folyamat azért is figyelemre méltó, mert a források azt igazolják, hogy a magyar lakosság legnagyobb mértékű csökkenése a szandzsák székhelyeken mutatható ki. 1566-ban, Gyula várának elestekor Zaránd vármegyében a népes jobbágytelkek száma 1734 volt, 1696-ban a török uralom alóli felszabadulás után összesen 50 népes jobbágytelket tartottak nyilván. Az elfoglalt területek legértékesebb részei a szultán saját birtokába kerültek, a többi a szpáhikhoz került néhány éves használatra. A szpáhik igyekeztek minél nagyobb jövedelemhez jutni, nem törődve a föld termőerejének pótlásával, trágyázással, embertelen nehéz munkára kényszerítve a jobbágyokat. Az 1579 és 1695 közötti időszakra vonatkozóan Elekkel kapcsolatos feljegyzés, adat nem került elő, így azt igazolni, hogy Elek fejlődése meddig tartott, a hanyatlás mikor indult el és hogyan néptelenedett el a falu, nem lehet. Több, a térséggel foglalkozó munka a 15 éves háborúhoz köti a térség településeinek pusztulását, elnéptelenedését.¹³

ELEK BETELEPÍTÉSE (1724–1800)

A 130 éves török jelenlét következménye a térségben a nagyarányú pusztulás és elnéptelenedés lett. „A török kiűzése után egy ideig katonai előljáróinak engedelmeskedett ez a tartomány, minthogy nem voltak, akik panaszkodjanak, sem akik engedelmeskedjenek. Hiszen az egész vidék lakatlan pusztasággá vált.”¹⁴ Elek elnéptelenedését nemcsak az 1715. évi összeírás igazolja, amely Elek környékéről három települést (Pél, Sikló és Gyulavarsánd) említ, hanem az 1722. évi kamarai összeírás is, amely szerint Eleken és környékén 49 elhagyott telket írtak össze, és csak Eperjesen regisztráltak két egész jobbágytelket. A helyzet egész Békés megyében hasonló képet mutatott: a megyében 1717-ben 11 helységben 517 házat, 1723-ban 9 helységben 632 házat írtak össze.¹⁵

A feltehetően a 15 éves háború idején teljesen elnéptelenedett területet 1720-ban báró Harruckern János György kapta meg. Johann Georg Harruckern Ausztriában a Linz közeli Schenkenfeldenben született egy takácsmester hatodik gyermekeként. 1689-ben az udvari kamara alsó-ausztriai számvevőszékénél könyvelői állást kapott, majd három évvel később az osztrák sereg ellátási vezetője lett. 1697 és 1701 között az udvari kamara megbízottjaként Aradra érkezett, ahol a várépítést irányította és a pénzügyeket felügyelte. Ebben az időben bejárta és megismerte Csongrád, Békés és Arad megyék nagy kiterjedésű kincstári birtokait, amelyek legnagyobb része parlagon és kihasználatlanul hevert. 1701-től Itáliában, 1708-tól Hollandiában irányította a sereg ellátását. 1710-ben udvari kamarai tanácsosi kinevezést kapott. 1716-ban újjászervezte az osztrák sereg ellátási rendszerét, és 1719-ig személyesen vezette. 1719-ben az udvari kancellári hivatal 24 000 forintban határozta meg az odaadó szolgálataiért járó jutalmazást. Harruckern jutalomként vagy a buda-felhévízi malmot és a mellette fekvő szőlőkertet vagy birtokokat Gyula, Békéscsaba, Doboz, Gerla, Békés, Ladány, Gyarmat, Vésztó és Öcsöd településekkel együtt kérte. A magyar kincstár a malmot a szőlőkerttel nem javasolta, ellenben a Békés megyében említett birtokok ellen nem volt kifogása, Harruckern rendelkezésére bocsáthatónak tartotta, megjegyezve, hogy a birtokok értéke magasabb, mint a megállapított 24 000 forint jutalmazás, ezért a felmérést követően az értékkülönbötet a kincstárnak készpénzben meg kell fizetni. Az aradi udvari főbíró a birtokokat 11 településsel együtt (az eredeti kérdésben megnevezett 9 településen kívül az elkészült jelentésben Szeghalom és Gyoma is szerepelt) 33 196 forintra értékelte, amely összegből levonásra került a kincstár intézőjének bére (6600 forint), így a végösszeg 26 530 forintot tett ki. A magyar udvari kamara a jelentésben szereplő összeget alacsonynak tartotta, ezért új értékelést végeztetett Thán Ádám Jánossal, a kincstár szegedi birtokainak pénztárnokával. Thán megerősítette az első becslések jogosságát, mivel az érintett települések lakói rendkívül szegények, valamint jelentésében utalt rá, hogy Békés megyében kereskedelem és kézművesség nem létezik, és Gyula kivételével nincsenek szőlőskertek. Az udvari kamara elfogadta a második jelentést,

így 1720. október 25-én Harruckern János György átvette a gyulai uradalmat Gyula és Szentes városa nélkül. A két városra újraértékelés készült (ezt is Thán Ádám János végezte), amely szerint a városok értéke 7948 forinttal magasabb, ugyanakkor jelentette, hogy a megyében új falu jött létre: Köröstarcsa. 1721-ben újabb területet értékelt fel Thán, a szénási, királlyági és kondorosi puszták értékét 1230 forintban, a halásztelki, muronyi, orosházi, simai, simaszigeti, soproni és szarvasi puszták együttes értékét 300 forintban állapította meg. Az utóbbiak önmagukban értéktelenek voltak (a pusztákon nem voltak fák és hiányzott a víz), de mivel határosak voltak Harruckern birtokaival, felajánlották neki. Harruckern a Békés megyéhez tartozó gyulai uradalmát kiegészítette a Zaránd és Arad megyékben található Székudvarral, Pecsér, Gyéres, Szentkirály uradalmakkal, valamint az akkor romokban heverő Szentmárton, Tamás, Elek és Pél pusztákkal. Az egész uradalom összértéke 37 000 forintra emelkedett. Az értékkülönbötet 1722-ben a kincstárnak megfizette. 1723-ban a CXXXIX. törvény-cikk értelmében honosítást nyert. Miután 1722. március 28-án Harruckern megkapta a magyar állampolgárságot, a magyar nemesi jogok értelmében III. Károly neki adományozta a gyulai uradalmat. Harruckern 1729-ben bárói rangot kapott. 1732-től 1742-ben bekövetkezett haláláig Békés megye főispánja volt. 1732-ben a báró további területeket kért a királytól. 1736-ban Békés, Csongrád, Arad és Zaránd megyékben összesen 95 település felett rendelkezett Harruckern János György. Halála után birtokait és hivatalát fia, Harruckern Ferenc örökölte. A báró Bécsben lakott, de a nyarakat családjával Gyulán töltötte. Kétszer házasodott, de fiúutódot nem hagyott maga után, ezért hatalmas vagyonát nőnemű leszármazottai között öt részre osztották. A felosztásra 1798-ban került sor. A gyulai ingatlanok Magyar- és Németvárossal, valamint Székudvarral, Elekkel, Araddal, Szentmártonnal és a kigyósi pusztával (amely önmagában majd 14 000 holdat tett ki) Johanna Harruckern unokájának, Josef Wenckheim gróf feleségének, Theresia Grubernek tulajdonába került. Theresia Gruber halála (1801) után gyerekei, a Wenckheim grófok kapták meg a javakat. A birtokok a II. világháborúig a Wenckheim család tulajdonában voltak.¹⁶

A magyar–német kapcsolatok egészen Géza fejedelem uralkodásáig vezethetők vissza, mégis a mai hazai németységnek csak kis hányada honosodott meg az Árpád-kori telepítések során. Túlnyomó többségük a török hatalom letörését követő telepítések idején került Magyarországra. A török hódoltság idején elnéptelenedett területek gazdag termőföldjei váltak mocsaras, elvadult területté. Az ország újjáépítésének első lépcsője a termőföldek „visszahódítása” volt a természettől. A királyi Magyarország északi részéről sok magyar települt ismét délre, de a megfogyatkozott magyarság nem volt elégséges a feladat gyors megoldására. A földbirtokosok mindent megtettek annak érdekében, hogy minél több munkaerőt hozzanak birtokaik művelésére. Ehhez kedvező lehetőség kínálkozott a Német-Római Birodalomban, ahol a harmincéves háború óta megemelkedett a kivándorlási hajlandóság. Így az egész birodalomban, de különösen a dél- és közép-német

területeken eredményre vezetőek voltak a magyar nagybirtokosok toborzó ügynökei által folytatott telepestoborzások. Toborzásokat nemcsak a magányosok folytattak, hanem a katolikus egyház és a királyi kamara is szervezett. „*Nem kis szerepet játszott az is, hogy a lutheránus és kálvinista német parasztlakosok biztosabb menedékre számíthattak a protestáns magyar urak földjén, mint az ellenreformációtól akkor már erősebben gyötört német vagy osztrák tartományokban.*”¹⁷

Az 1689-ben megjelent királyi telepítési rendelet szabályozta a telepítés feltételeit és módozatait. A telepítés irányítására létrehozott királyi Újszerzeményi Bizottság (Neoacquistica Commissio) a gazdasági szükségből politikai tőkét is szeretett volna kovácsolni, azt remélve, hogy a katolikus német telepesek a Habsburg-ellenes magyar nemességgel szemben a királyi dinasztia támaszai lesznek. A német telepesek mellett szólt továbbá az az érv is, hogy a magyar lakosságnál fejlettebb mezőgazdasági módszerek birtokában voltak. A telepítés három szakaszban valósult meg, felölelve az egész XVIII. századot. Az első, III. Károlyhoz köthető, 1689 és 1740 közötti szakaszban a Dunántúl megyéibe (Esztergom, Pest, Fejér, Veszprém, Komárom, Győr), az Alföldre (Szabolcs, Békés) és az Északi-középhegység peremvidékeire (Hont, Heves, Zemplén), valamint szórványosan Bácskába és Bánságba is érkeztek nagyobb számban német parasztlakosok. A második, Mária Teréziához köthető időszakban a földesúri magánkezdeményezést kiszorítja a kamarai telepítés. A királyi kamara a koronauradalmak fellendítésére a német telepesek elcsábítása érdekében túllicitálja a német munkaerőpiacon a magánbirtokosokat, építkezési segílyt, többévi adómentességet ígérve nekik. A telepítés ütemének felgyorsítása érdekében az uralkodó 1762-ben új pátentet adott ki, amely a hétéves háború után újabb, sorsukkal elégedetlen paraszti tömegeket indított el. A második szakaszban hazánk területére érkező német telepesek Elzász-Lotharingiából, Badenből, Luxemburgból és a pfalzi tartományból érkeztek kizárólagosan a déli határvidékre. A harmadik telepítési hullámot II. József 1782. évi pátense indította el. Ekkor főleg Pfalzból, a Saar-vidékről, Frankfurt és Mainz környékéről, Hessenből és Württembergből érkeztek telepesek, túlnyomóan a déli kamarabirtokokra, kisebb számban Pest, Esztergom, Vas, Tolna, Somogy megyébe. Elek 1600-as években kihalt területének benépesítése, az országos betelepítéssel összhangban történt. A XVIII. századi betelepítés időben egymástól jól elhatárolható öt szakaszra tagolható:

- 1724. báró Harruckern János György földesúr által szervezett magántelepítés;
- 1725–1734: egyéni beköltözések;
- 1735–1743: egyéni beköltözések;
- 1744. báró Harruckern Ferenc földesúr által szervezett magántelepítés;
- 1745–1800: egyéni beköltözések.¹⁸

AZ ELSŐ SZERVEZETT MAGÁNTELEPÍTÉS (1724)

Az 1721-ben Harrukern János György birtokába került elnéptelenedett eleki pusztá csak úgy válhatott értékessé a földesúr számára, ha visszaszerzi a természettől, és újból termő területté teszi. Ehhez munkaerőre volt szükség. A földesúr élt a III. Károly által hozott, az ország betelepítéséről szóló 1723. évi 103. törvénycikkében foglaltakkal, miszerint „*Ő legszents. felsége jószágosan meg fogja engedni, hogy bármely szabad embert, hat éven keresztül, minden közadó fizetéstől való mentesség feltétele mellett, az országba hívhassanak, és hogy e szabadságot országszerte kihirdethessék.*”¹⁹

1724-ben Harruckern János György maga szervezte és irányította a betelepítést. A betelepítendőök válogatásánál előnyben részesítette a fiatal, gyermekes családokat és házasokat. Gerolzhofenből és a hohlenlohei síkság szűk környezetéből válogatta az áttelepülni szándékozó, jobb módú katolikus frank földműveseket. 27 család-fővel indult útnak a 11 helyséből toborzott, 94 fős csoport. Az eleki Sarlós Boldogasszony Plébánián őrzött *Historia Domus* első bejegyzése az 1724. évi állapotot mutatja be: „*Az eleki birtoknak ez a területe (egykor Zaránd, illetve Arad megyéhez tartozott), miután Magyarországról a törököt kiűzték, mint barmok legelője minden lakó nélküli pusztaság lett. Az első kiemelkedő úr János György báró a török háború befejezése után a több éven át teljesített hűséges szolgálata elismeréseképpen, mert császári élelmezési ügyek legfőbb előljárója volt, öfelségétől kieszközölve Frankóniából meghívott telepeseikkel benépesítette a területet az 1724. évben.*”²⁰

A feljegyzések, adatok szerint a német családok ingóságaiikkal Regensburgban szálltak a durván összeácsolt, ulmi skatulyáknak (Ulmer Schachtel) nevezett szállító-uszályokba. A kivándorlók ezeket a szállítóeszközöket gyakran megvásárolták, és megérkezésük után szétbontották, a faanyagot házaik építésénél felhasználták. Az utazás a Dunán a szükséges megállókkal öt-hat hétig tartott. Az éjszakákat a Duna partján töltötték. A feljegyzések három lehetséges útvonalat említenek. Az első szerint Regensburgtól Dunaföldvárig utaztak a Dunán, majd Dunaföldvártól a magukkal hozott szekereken haladtak tovább az Alföldön kelet felé. Szentesnél keltek át a Tiszán, és folytatták útjukat Gyulára, Elekre és Szentmártonba. Másik lehetséges útvonal szerint a telepések Budára érkeztek meg hajóikkal, aztán az Elekre vezető utat Szentesen át a magukkal hozott saját lovas kocsijaikon tették meg. A harmadik lehetséges útvonal szerint a telepések Regensburgtól Titelig, a Tisza dunai torkolatáig utaztak a Dunán, majd onnan a Tisza folyásával ellentétesen mentek Szentesig. Az uszályokat az árral szemben a partról lovak húzták.²¹

Az elekiek őshazájában, Rengershausen település plébániáján őrzött anyakönyvben olvasható egy feljegyzés a magyarországi telepések körülményeiről, miszerint rossz klíma, járványok, rablók és éhség veszélyeztetik az emberek életét. A bejegyzés írója mindenkit óva int, hogy Magyarországra költözzön. Németországban a legtöbb

földbirtokos is ellenezte a kivándorlást, ezt bizonyítja az 1776-ból, a würzburgi hercegi rendeletek gyűjteményéből származó részlet is: „Nagytiszteletű herceg és úr, Johann Philipp Franz, Würzburg püspöke és Frankföld hercege, stb. ismételten és különös nemtetszéssel tapasztaltuk, hogy sok alattvalónk országon kívülre, különösképpen pedig Magyarországra költözik, saját maguk és magunk kárára és romlására, mindenféle csalás és méltánytalanság kíséretében. Ennek megelőzésére Hercegi Méltóságunk kegyességgel és komolysággal megparancsolja, hogy egyetlen szabad alattvalónak és jobbágnak sem engedélyezzék ezután a hivatalnokok, hogy külhonba költözzön...”²²

Az első telepések származási helyére vonatkozóan az eleki anyakönyvekben nagyon hiányos adatokat találunk, néhány elzász-lotaringiai és luxemburgi település neve szerepel csupán. Ennek elsődleges oka, hogy 1724 és 1734 között Elek a gyulai plébánia filiája volt. Az első gyulai anyakönyvek valószínűleg 1801-ben tűzvészben megsemmisültek, így a kezdeti időkre vonatkozóan a gyulai *Historia Domus*ból jutunk információhoz, amely alapján csupán azt lehet megállapítani, hogy 1732-ben 50 család lakott Eleken. Az eleki plébánián őrzött anyakönyveket 1734 óta vezetik. Ekkor érkezett meg a település első plébánosa, Hollinger Antal. Az eseményről a *Historia Domus*ban a következő bejegyzés olvasható: „1734. év április hó 30. napján Elek község szüntelen sürgetésére, hogy lelkipásztort kapjon, nagytisztelendő Hollinger János Antal urat, Oberpfalz plébánosát, aki született Neuburg an der Donauban, a földesúr, egyben Békés megye legfőbb vezetője a főtisztelendő báró de Falkenstein csanádi püspöknek bemutatta, aki elfogadván személyét kinevezte az eleki plébániára, ahol a szent szolgálatot 1734. évnek május hó 1-én elkezdte végezni.”²³

A gerolzhofeni városi jegyzőkönyvekben több mint hatvan, Magyarországra kivándorolt személy neve szerepel. A dőlt betűvel szedett telepések Eleken telepedtek le. „Miután a lentebb nevezett polgárok 1724. április 20-án bejelentették, hogy a Magyar Királyság területére, közelebről Gyulára akarnak telepedni, és április 22-én akarnak elindulni, kérvényezik, hogy polgári kötelezettségeik alól mentesíttessenek: Hans Georg Schüssel feleségével és egy cselédjével; Lorenz Geisel feleségével három gyermekével és egy cselédjével; Georg Ziebauer (Zielbauer) feleségével, két gyermekével és két cselédjével; Jakob Horbels Beisass feleségével és egy fiával; Hans Adam Groha feleségével és három cselédjével; Peter Münsch feleségével, három gyermekével és két cselédjével; Hans Georg Scheller feleségével; Hans Adam Persch feleségével, három gyermekével és egy cselédjével; Hans Günsler feleségével és egy cselédjével; Hans Adam Hornung feleségével, négy gyermekével és egy cselédjével; Peter Ofenhitzer feleségével, egy gyermekével és két cselédjével; Hans Georg Brückner feleségével és egy cselédjével; Hans Georg Büttner feleségével, egy gyermekével és két cselédjével. 1726-ban Jörg Geisel, Martin Philip és Hans Singer.”²⁴

Az új hazában leteleplők első nagy megpróbáltatásukat a Péro-féle lázadás idején élték át. Az 1735. április 27-én kitört szentandrászi felkelés után három nappal, 1735. április 30-án kifosztották Eleket. Az eseményekről a *Historia Domus*ban

az alábbi bejegyzés olvasható: „1735. év április hó 30-án betörő fosztogatóknak zúrvarara támadt; innen, miután a gyulai hidat lerombolták és minden menedékhelytől elzárva voltak, az egész község Aradra menekült. Ugyanazon év május 7. napján az egész község a plébános úrral együtt visszatérve Aradról az egész községet a templommal együtt kifosztva találta.”²⁵

1737 és 1744 között Magyarországon mintegy 250 000 embert ragadott el a pestisjárvány. A második nagy megpróbáltatást az 1739. év hozta a telepések számára, amikor először szembesültek a tömeges halállal. A *Historia Domusban* a következő bejegyzést olvashatjuk: „Az 1739. év május 2-án ragályos betegség (pestis) hatolt be ebbe a községbe és öt hónap időközön belül 152 embert ragadt el, miután az előző napon két tüneményt láttak függőlegesen megjelenni.”²⁶

Az eleki pestisjárványban 1739. május elejétől október végéig elhunyt 152 ember a lakosság felét jelentette. 28 család teljesen kihalt: Boersch, Fahm, Fellner, Fröhlich, Fischner, Günsler, Häffner, Kortz, Kuohn, Lendner, Manndorfer, May, Müller, Nieth, Pahl, Pfeffer, Pfamb, Pfleger, Reinel, Saffrich, Scheller, Sorg, Startz, Schwammel, Trösch (Tresch), Ziegler, Zimmermann és Wachter.²⁷

A hohlenlohei síkság településeiről betelepült családok mindegyike túlélte a nehéz idők csapásait, és utódaik, a Bender, Fröhner, Hammer, Jäger, Krausz, Ruck, Silbereisz, Strifler, Stumpf, Walthier, Wittmann és Zimmermann családok leszármazottai ma is élnek. Eleken a mai Szőlő soron (hajdani Pestis sor) található a pestiskereszt, amelyet Strifler József állíttatott hálából, mert az egész család túlélte a járványt. Az emlékkereszt azon a helyen áll, ahol a járvány áldozatai nyugszanak. A Gerolzhofenből áttelepült famíliák közül ma is élnek a Schneider, Geisel, Zielbauer, Zöllner, Mittnacht és Tagleber családok leszármazottai. Harruckern báró a korábban elnéptelenedett birtokain fejlődő gazdaságokat, közösségeket teremtett. A birtokokra telepített emberek váltságdíját az illetékes püspökségeknek kifizette, és megszervezte a költözködést. Ingyen házhelyet, öt évre térítésmentes földbérletet, visszatelepülési jogot, a szökött jobbágyoknak szabadalomlevelet, vallásszabadságot, adókedvezményeket biztosított. A betelepülőket szabad költözési joggal rendelkező úrbéreseknak, a császár alattvalóinak tekintette.²⁸

A MÁSODIK SZERVEZETT BETELEPÍTÉS (1744)

Az 1739. évi pestisjárvány sok áldozatot követelt Eleken. Az életben maradtak kevesen voltak ahhoz, hogy a megkezdett munkát folytassák. Az uradalomnak (és a településnek is) az volt az érdeke, hogy a lecsökkent lakosságot pótolja. Bár a járvány és a második szervezett betelepítés között eltelt bő négy év alatt költöztek magányos iparosok Elekre, ez nem jelentett elegendő munkaerőt, így 1744-ben szükségessé vált a második betelepítés megszervezése, amelyet Harruckern Ferenc, az 1742-ben

elhunyt báró Harruckern János György fia irányított. A második telepítés időpontját és az új családok adatait az eleki anyakönyvekből ismerjük, melyet az akkori plébános Aigner Miksa (Max Aigner) vezetett. „A Szentesről Elekre vezető úton, a mezőn született Johann és Anna Christine Schlesinger leánya”. A bejegyzés az 1744. évi anyakönyvben olvasható. Az újonnan érkezettek közül a gyermeket, akit 1744. május 11-én megkereszteltek, jegyezték be elsőként anyakönyvbe. Az anyakönyvbe továbbá bejegyzésre került, hogy 60 család érkezett Frankföldről. Aigner Miksa plébános bejegyzése azért fontos, mert egyrészt biztosan tudjuk, hogy a telepések Szentesen keresztül érkeztek, másrészt arra enged következtetni, hogy a régebbi feljegyzések megfelelnek a valóságnak, miszerint a telepések Dunaföldvárig hajón utaztak, onnan pedig a magukkal hozott és a földesúr értük küldött szekereivel mentek Szentesig, a Tiszáig. A második betelepítéskor érkezett 108 fős csoport 45 családból állt, és 36 helyiségből származott. A gyerekek többsége egyke és leány volt, így, miután férjhez mentek, családnevük utódlása megszűnt. A csoportban 43 férfi (közülük 5 egyedülálló), 42 nő (6 egyedülálló), 14 leány és 9 fiúgyermek volt. Az adatok az egyre nehezebbé váló toborzási lehetőségekre utalnak. A betelepült 45 családból ma csupán hét (Baumann, Groh, Müllek, Poszt, Reisz, Schreier és Wild) család leszármazottai élnek.²⁹

EGYÉNI BEKÖLTÖZÉSEK 1725 ÉS 1800 KÖZÖTT

A báró Harruckern János György és fia, Harruckern Ferenc által szervezett két magántelepítésen kívül 1725 és 1800 között egyéni kezdeményezésű beköltözések is megfigyelhetők. Az első tíz évben (1725–1734) jellemzően a betelepültek rokonai (Günsler, Honecker, Lang, Schneider, Silbereis) vagy volt falubeli barátai települtek Elekre, akik saját költségükön költöztek, de részesültek a földesúr kedvezményeiből (ingyen házhely, adókedvezmények). Az első tíz év egyéni kezdeményezésű beköltözői közül ma az Adam, Durst, Engelhardt, Faulhaber, Förster, Hoffmann, Lang, Mahler, Niedermayer, Schneider, Silbereis és Zeitler családok leszármazottai élnek. 1735. május végén, a Péro-lázadás után a falu védelmére katonaságot helyeztek orvosokkal, ápolókkal, adminisztrátorokkal. 1735 és 1739 között 72 egyéni beköltözőt tartanak nyilván, akik származási helye többnyire ismeretlen. Ebben az időszakban Gerolzhofenből és környékéről 23 fő, valamint Luxemburgból a Dresch házaspár költözött 18 éves lányával a településre. A járvány megállította a beköltözési folyamatot: 1740 és 1744 között az anyakönyvek szerint egyetlen család (Bambach) költözött Elekre Gerolzhofenből. Az 1735 és 1743 között érkező egyéni betelepülők közül a Bambach, Brandt, Braun, Fröhner és Hack családok leszármazottai élnek. 1745 és 1800 között Elekre egy házaspár és hat egyedülálló férfi települt át német földről. Rajtuk kívül a közeli, korábban betelepített német ajkú településekről (Erdőhegy, Gyula, Gyulavári Szentanna, Szentmárton, Nagyszeben, Soroksár) költözött Elekre

61 egyéni beköltöző (51 férfi, 9 nő és 1 gyermek). Közülük az Alter, Ament, Bloch, Emenet, Fackelmann, Hauck, Hirth, Krebs, Leiszt, Metz, Rapport, Rosenacker, Schimpl, Seeberger, Singer és Tremmel családok leszármazottai élnek.³⁰

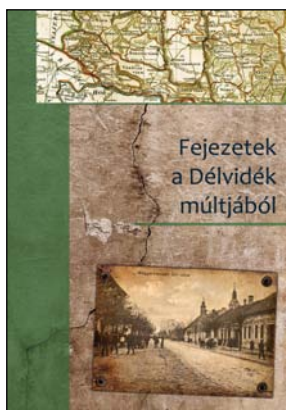
ZÁRÓ GONDOLATOK

Elek történelme az őskortól napjainkig nem mutat folytonosságot. Az 1600-as években a török jelenléte és az állandó háborúskodás a település elnéptelenedéséhez vezetett. Az 1724-ben történt betelepítés nem a korábban Elekről elvándorolt lakosok visszatelepítésével valósult meg, hanem a korszak betelepítési politikája és logikája szerint német, Elek esetében frank, földműves családok betelepítésével. Elek 1720 utáni újkori történetének lakossága és a XVII. századi középkori lakosság között rokonsági kapcsolat nincs. A település őskori, középkori és újkori történelmét csak a név és a földrajzi elhelyezkedés azonossága köti össze.

Az eleki Sárlos Boldogasszony Plébánián őrzött *Historia Domus* 1. kötetében az 1724 és 1836 közötti eseményekről olvashatunk bejegyzéseket, amelyek nem naplószerű leiratai a történéseknek, inkább egyfajta visszatekintések. Az elekiek történetében meghatározó több eseményről vagy nem tesz említést a szerző, vagy szűkszavú bejegyzések olvashatók: pl. a plébánia, valamint a jelenlegi templom alapkövetését említi, de az első templom létezéséről az 1735. évi bejegyzésből tudhatunk, ugyanakkor az építésére vonatkozó feljegyzést egyet sem találunk. Az 1739-es pestisre vonatkozóan olvashatunk bejegyzést, míg az 1744. évi betelepítésről szintén nem találunk semmit. A *Historia Domus* 1. kötetében olvasható visszatekintést feltehetően Száll Antal plébános utólag jegyezhetette le. Erre utal az eseményeket bemutató írás egységes írásképe, a tinta színe, valamint a bejegyzett események részleteket nem tartalmazó, összefoglaló bemutatása. A *Historia Domus* bejegyzéseinek utólagosságára utal az a tény is, miszerint az első bekezdésben a frankok 1724. évi Elekre telepítése báró Harruckern János György földesúrhoz köthető. A *Historia Domus* az 1724. évre vonatkozó bejegyzése a földesurat „János György báró”-ként említi. Harruckern János a bárói címet a betelepítés után öt évvel, 1729-ben kapta. A könyv 172 lapból áll, de csak az első 17 lapon találunk bejegyzést, amelyet latin nyelven írtak. Az 1724 és 1792 közötti időszak bejegyzéseit Wagenhoffer Ede kanonok-plébános fordította latinról magyarra, de a kézirat lelőhelye nem ismert. A fordításra hivatkozva a *Historia Domus* bejegyzéseiből részletek jelentek meg a *Tanulmányok Elek történetéhez* című kiadványban, de az eredeti latin és a megjelent magyarra fordított szövegben eltérést találtunk. A jelen tanulmányban felhasznált, korábban megjelentetett bejegyzések fordítását Elek jelenlegi plébánosa Fazakas Gusztáv József pontosította. A *Historia Domus* további kötetének elemzése, valamint a helytörténeti munkákban közölt neveknek és a plébánián 1734-től vezetett anyakönyvek adatainak összevetése a kutatómunka további időszakának tárgyát képezi.

JEGYZETEK

- ¹ Gyucha Attila: *Elek határának régészeti emlékei és történeti vázlata az őskortól a késő középkorig*. In: Eleki évszázadok 1. Tanulmányok Elek történetéhez I. (szerk.: Havassy Péter), Elek, 2000. 33–40. (a továbbiakban: Gyucha 2000) 34.
- ² Bővebben lásd: Gyucha 2000; Bálint Alajos: *Csanád, Arad és Torontál k.e.e. vármegyék régészeti katasztere*. In: Csanádvármegyei Könyvtár. 37. (szerk.: Dr. Eperjessy Kálmán és Árva János), Makó, 1941 (a továbbiakban: Bálint 1941); ill. Csipes Antal, dr. (szerk.): *Elek története*. Nagyközségi Tanács, Elek, 1974 (a továbbiakban: Csipes 1974).
- ³ Gyucha 2000. 33–40.
- ⁴ Uo. 36.
- ⁵ Uo. 33–40.
- ⁶ Uo. 39.
- ⁷ Bővebben lásd: Bálint 1941, Csipes 1974.
- ⁸ Medgyesi Pál: *X–XI. századi temetőrészlet az eleki téglagyár területén*. In: Eleki évszázadok 1. Tanulmányok Elek történetéhez I. (szerk.: Havassy Péter), Elek, 2000 (a továbbiakban: Medgyesi 2000). 41–56.
- ⁹ Gyucha 2000. 33–40.
- ¹⁰ Márki Sándor: *Arad vármegye és Arad szabad királyi város története*. I. kötet, Arad, 1892 (a továbbiakban: Márki 1892). 52.
- ¹¹ Medgyesi 2000. 50.
- ¹² Rác György: *Adatok Elek középkori történetéhez az írásbeli források tükrében*. In: Eleki évszázadok 1. Tanulmányok Elek történetéhez I. (szerk.: Havassy Péter), Elek, 2000. 57–85.
- ¹³ Márki 1892. 52.; lásd még Csipes 1974, ill. Dávid Géza: *Elek az oszmán hódoltság korában*. In: Eleki évszázadok 1. Tanulmányok Elek történetéhez I. (szerk.: Havassy Péter), Elek, 2000. 87–104.
- ¹⁴ Bél Mátyás: *Békés vármegye leírása*. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 18. (szerk.: Krupa András), Gyula, 1993. 12–13.
- ¹⁵ Kovách Géza: *Elek fejlődése a betelepítéstől 1843-ig*. In: Eleki évszázadok 2. Tanulmányok Elek történetéhez II. (szerk.: Havassy Péter), Elek, 2002 (a továbbiakban: Kovách 2002). 7–18.
- ¹⁶ Bővebben lásd: Kovách 2002.
- ¹⁷ Manherz Károly: *A magyarországi németek*. Változó világ 23., Budapest, 1998. 5.
- ¹⁸ Uo.
- ¹⁹ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=72300103.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D24>.
- ²⁰ *Historia Domus* 1. kötet, Sarlós Boldogasszony Plébánia, Elek (a továbbiakban: HD).
- ²¹ Stöckl, Johann – Brandt, Franz: *Die Gesichte der Gemeinde Elek in Ungarn*. Weinheim, 1977 (a továbbiakban: Stöckl–Brandt 1977). 13–14.
- ²² Stöckl–Brandt 1977. 14.
- ²³ HD, 1734.
- ²⁴ Stöckl–Brandt 1977. 32.
- ²⁵ HD, 1735.
- ²⁶ HD, 1739.
- ²⁷ Stöckl–Brandt 1977. 38.
- ²⁸ Bővebben lásd: Ament Andor Miksa: *Elek benépesítése a török vész után (1724–1800)*. Baja–Budapest, 2006 (a továbbiakban: Ament 2006).
- ²⁹ Stöckl–Brandt 1977. 38.
- ³⁰ Bővebben lásd: Ament 2006.

A DÉLVIDÉK TÖRTÉNETI ÚTJA A MODERNIZÁCIÓTÓL A TRAGÉDIÁIG

Döbör András – Forró Lajos – Zakar Péter (szerk.):

Fejezetek a Délvidék múltjából

Szeged, Fialatok a Dél-alföldi Médiában Alapítvány, 2019. 179 p.

A Nemzeti Együttműködési Alap támogatásával, a Fialatok a Dél-alföldi Médiában Alapítvány gondozásában és a Délvidék Kutatóközpont szakmai koordinálásában, Döbör András, Forró Lajos és Zakar Péter szerkesztésében jelent meg a *Fejezetek a Délvidék múltjából* című kötet, amelyben a 2017. október 13. és 15. között a szerbiai Magyarokanizsán megrendezett *Közös múlt és megbékélés a Délvidéken* című konferencia előadásainak szerkesztett változatai olvashatóak.

Zakar Péter történészprofesszor, a Szegedi Tudományegyetem rektorhelyettese, valamint Bölcsészet- és Társadalomtudományi Karának egyetemi tanára *A csanádi egyházmegye vezetése és a megtorlás, 1848–1852* című tanulmányában a vonatkozó helytörténeti szakirodalom, valamint számos budapesti, vidéki és külföldi forrás (így a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, a bécsi Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv, a felvidéki Arcibiskupský archív v Košiciach és a makói Szent István Király Plébánia irattára anyaga) fölhasználásával állapítja meg, hogy a csanádi püspökség papságának a forradalom és szabadságharc mellett kiálló tagjait súlyos megtorlások érték.¹

Az egyházmegye vezetést tekintve: két püspöki helynököt is börtönbüntetésre ítél a hadbíróság, a kinevezett püspök, Horváth Mihály emigrálni volt kénytelen, a hivatalban lévő – 1848-ban egri érsekké kinevezett – főpásztort, Lonovics Józsefet pedig megfosztották hivatalától.

Döbör András főiskolai docens, a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karának dékánja írásában a délvidéki magyar nyelvű hírlapírás vázlatos történetét tekinti át 1918-ig. Tanulmányából kiderül, hogy 1848/49-től – amikor Szabadkán megjelentek az első magyar sajtótermékek – a régióban összesen 194 lap alapítására került sor, amelyek közel fele a kormányt támogató pártlap volt, szűk egyharmada ellenzéki függetlenségi lap, míg jó egynegyede független helyi közéleti orgánus. Döbör András nagyon helyesen rámutat arra, hogy a sajtótermékek helyi megjelenése a polgárosodás egyik fokmérője is, hiszen szükséges hozzá egyrészt megfelelő számú írni és olvasni tudó potenciális közönség, másrészt olyan vállalkozói polgári réteg, amely üzleti tevékenységei mellett (vagy azok részeként) képes sajtóvállalkozás indítására.²

Fejős Sándor, a szegedi egyetem pedagógusképző karának oktatója a dualizmus kori Magyarokiszta fürdőkulturáját ismerteti a helyi levéltári források és a korabeli lokális sajtóanyag (a *Kanizsai Ellenőr* és *Kanizsai Újság* cikkei) alapján. Különös tekintettel az 1913-ban megnyílt népkerti Csodakút ártézi fürdő történetére, s annak előzményeire és utóéletére. Erről a témáról – akárcsak Magyarokiszta 1867 és 1918 közötti művelődéstörténetéről – a szerzőnek korábban értékes önálló kötetei jelentek meg.³

Fábián Borbála a *Közvilágítás a dualizmus korában egy alföldi városban – A bajai gázgyár és légszuszívógítás története* című dolgozatában a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára és a Szabadkai Történelmi Levéltár dokumentumai, valamint az akkori sajtóanyag (a *Bajai Friss Újság*, a *Bajai Híradó* és a *Bajai Közönség* egyes évfolyamai) áttekintése után, nagyszámú empirikus kutatás alapján mutatja be a bajai gázgyár és a helyi gázvilágítás történetét. Az ilyen típusú üzemek létesítése és a közvilágítás bevezetése az adott település „modern város” jellegének bizonyítására szolgáló presztízsbetűzésnek is volt tekinthető. A tanulmány szerzője megállapítja: a bajai közvilágítás a dualizmus korában kisvárosi léptékű volt, s elmaradt az azonos lakosság számú hazai településektől, azonban az emberek életszemléletét, közösségi térhasználatát, „civilizációs” tapasztalatait és a modernizáció felé vezető életformáját alapvetően meghatározta.

Pető Bálint szegedi egyetemi adjunktus *A szentesi sajtó megeremtője: Cherrier János* című írásában a Torontól vármegyei Nagyörszről származó, katolikus francia emigráns családból való, jelentős térbeli mobilitással jellemezhető (hiszen Nyitrától Gyöngyösön és Szentesen át Kunszentmiklósig jutott) sajtóvállalkozó pályáját elemzi. Ő volt az 1871. július 9-én Szentesen megjelent *Szentesi Lapok* – a város első nyomtatott hírlapja – kiadója, amelynek Honthy László volt a felelős szerkesztője,

Balogh János pedig a főmunkatársa. Az elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár szentesi fióklevéltára, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára anyagára alapozott dolgozat konklúziója: „*Cherrier János a dualizmus korának tipikus kisvállalkozója*”, aki három városban és egy nagyközségben is létesített nyomdát és szervezett sajtót (Léván, Gyöngyösön, Szentesen, valamint Kunszentmiklóson).⁴

Forró Lajos főiskolai docens, a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Karának dékánhelyettese *A délvidéki Horgos, 1941–1945 között* című tanulmányában a Vajdasági Levéltár 183-as fondjának – amely a délvidéki, 1944/45-ös magyarellenes atrocitásokkal kapcsolatos iratokat tartalmazza – földolgozásával a település 1941 tavaszi magyar impériumváltását, majd az 1944 őszi jugoszláv impériumváltását, s az azzal járó megtorlásokat és „likvidálásokat” (vagyis a magyarellenes, etnikai alapú tisztogatást) tekinti át. Az eddigi vonatkozó szakirodalomban olvasható adatokat pontosítva és a névsorokat bővítve írása végén hatvankét horgosi „likvidált”, illetve további tizenhárom, Horgoson meggyilkolt környékbeli magyar személyt írt össze a szerző (a Zentai Történelmi Levéltár és a Vajdasági Levéltár dokumentumai alapján).⁵

A Fejezetek a Délvidék múltjából című kötetben szereplő tanulmányok figyelemreméltó, forráscentrikus történelmi szakmunkák, amelyek – különösen a régió társadalmi, gazdasági és politikai fejlődésének sokrétű bemutatása, illetve tragikus következményekkel járó nemzetiségi és felekezeti alapú konfliktusainak tárgyalása révén – tovább mélyítik a Délvidékkel kapcsolatos történelmi ismereteinket.

Miklós Péter

JEGYZETEK

- ¹ Vö. Zakar Péter: *A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848–49-ben*. Budapest, 1999. 1–191.; Kovács József – Zakar Péter: *A Szeged-Csanádi Egyházmegye*. Kehl am Rhein, 2016. 1–176.
- ² Lásd még: Döbör András: *Sajtópolitika és politikai sajtó Magyarországon. 1780–1840. Magyar nyelvű hírlapok a nemzeti identitás, a modernizáció és a polgári átalakulás szolgálatában*. Budapest, 2018. 1–210.; Döbör András: *A nemzeti identitás megújításának útkeresései a felvilágosodás és reformkori magyar sajtóban*. In: Szirmai Éva – Újvári Edit (szerk.): *Az identitás szemiotikája*. Szeged, 2011. 138–149.; Döbör András: *A modernizáció kérdései és útjai a felvilágosodás-kori magyar politikai sajtóban*. In: Bodnár Erzsébet; Demeter Gábor (szerk.): *Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században*. Budapest, 2008. 103–115.; Döbör András: *Tömegkultúra és „pulitzeri fordulat” a délvidéki magyar sajtóban*. In: Döbör András (szerk.): *A magyar sajtó kezdeteitől a „pulitzeri fordulatig”*. Válogatott sajtótörténelmi tanulmányok. Szeged, 2020. 91–108.
- ³ Fejős Sándor: *A Csodakút. A kanizsai gyógyfürdő története*. Szeged, 2008. 1–112.; Fejős Sándor: *Magyarkanizsa története 1895–1914*. In: Fejős, Sándor (szerk.) *Magyarkanizsa monográfiája. 1848–1945. Kanizsa monográfiája II. Magyarkanizsa*, 2018. 127–179.; Fejős Sándor: *Magyarkanizsa művelődéstörténete. 1867–1918*. Szeged, 2019; Fejős Sándor: *Education and culture in Magyarkanizsa during the Dualist era*. *Délvidéki Szemle*, 2015. 2/2. 17–31.

- ⁴ Vö. Pető Bálint: *A szentesi sajtó kezdetei. 1871–1883.* Szeged, 2019. 1–221.; Pető Bálint: *Kérészéletű hetilapok Szentesen az 1870-es években.* In: Miklós Péter (szerk.): *Nemzetiségek, vallások, kultúrák a Dél-Alföldön.* Szeged, 2019. 117–128.; Döbör András – Pető Bálint: *A magyarkanizsai sajtó kezdetei (1909–1918).* In: Fejős Sándor (szerk.): *Magyarkanizsa monográfiája 1848–1945.* Magyarkanizsa, Szerbia, 2018. 352–398.; Pető Bálint: *A helyi sajtó megerősödése egy dél-alföldi városban: A Szentesi Lap első évei (1872–1883).* Délvidéki Szemle, 2018. 5/2. 18–31.; Pető Bálint: *Politikai szatíra és antiszemita uszítás: a Darázs című szentesi élclap.* Délvidéki Szemle, 2017. 4/2. 53–67.; Pető Bálint: *A szentesi sajtó kezdetei (1871–1883).* Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2019. 181–204.; Pető Bálint: *Az első szentesi kisdedővő megnyitása – a helyi sajtó tükrében.* Délvidéki Szemle, 2017. 4/1. 5–17.
- ⁵ Lásd bővebben: Forró Lajos: *Jelöletlen tömegsirok Magyarkanizsán, Martonoson és Adorjánon.* Szeged, 2007. 1–184.; Forró Lajos: *Etnikai tisztogatás a Vajdaságban. 1944–1945.* In: Gulyás László (szerk.): *A Délvidék története. Titótól Milosevicig. 1944–2000.* Szeged, 2019. 13–26.; Forró Lajos: *Likvidacija Mađara u Vojvodini 1944–1945.* Hereticus, Časopis za preispitivanje prošlosti, 2020. 18: 1/2. 74–86.; Forró Lajos: *Magyarkanizsa 1941–1945.* In: Fejős Sándor (szerk.): *Magyarkanizsa monográfiája 1848–1945.* Magyarkanizsa, Szerbia, 2018. 297–351.

Felelős Kiadó: Délvidék Kutató Központ Alapítvány, Szeged

Lapengedély száma: CE/2237-3/2013.

ISSN 2416-223X

Felelős kiadó: az alapítvány elnöke

Technikai szerkesztő: *Veres Ildikó*

Nyomta: A-Színvonal 2000 Kft.

<http://szinvonalyomda.hu/>

Megjelent 500 példányban.